

Ülevaade praeguse Türi linna aladest enne aleviku ja linna tekkimist (enne 1898. aastat)

Uurimistöo

Valdo Praust

valdo.praust@gmail.com

514 3262

Koos viie lisaga 149 lehekülge

Ühisprojekt „Kogukondlik ja kestlik Lõuna-Järvamaa“

Koostatud Väätsal, Eesti Jalgrattamuuseumis, muinas- ja kesksaegses Kesk-Eesti
tähtsaimas teeristis

veebruari-aprill 2019

Sisukord

Sisukord	2
1. Sissejuhatus. Käsitleva perioodi ja kasutatud uurimismeetodid	4
1.1. Ajalise piiri (kuni 1898) valiku põhjendused.....	4
1.2. Kasutatav metoodika.....	5
2. Türi läbinud teedevõrk ja naabrid varasematel sajanditel.....	6
2.1. Viljandi–Türi–Paide–Virumaa suvine maantee	7
2.1.1. Miks pidi Viljandi–Virumaa ajalooline maantee minema üle Türi?.....	7
2.1.2. Kustkaudu viis maantee Säreverest Konnakülasse?.....	8
2.1.3. Viljandi–Paide–Virumaa ajalooline maantee läks Türi kiriku ja pastoraadi vahelt	10
2.2. Tallinna–Viljandi–Riia talimaantee	14
2.3. Tallinna–Viljandi–Riia idapoolne suvine maantee.....	18
2.4. Tallinna–Viljandi–Riia läänepoolne suvine maantee.....	19
2.5. Türit läbivate kaugteede muutumine alates Liivi sõjast.....	22
3. Türi linna alade jagunemine mõisate vahel.....	23
4. Türi kirikumõisa ehk pastoraadi ala.....	24
4.1. Türi kirikumõisa maa-ala piirid	24
4.2. Türi kirik.....	26
4.3. Türi kirikumõis (pastoraat)	28
4.4. Köstrimaja ja Tanka küla.....	30
4.5. Kellalööja maja ja vabadikukoht.....	32
5. Türi-Alliku rüütlimõisa ala.....	33
5.1. Soemäe maatükk ja karjamõis.....	34
5.2. Soemäe maanteekõrts	36
5.3. Türi karjamõisa maatüki piirid Lokuta ja Särevere mõisatega	37
5.4. Türi küla ja karjamõisa maatükk.....	39
5.4.1. Türi küla ja kirikukõrts 17.-18. sajandil.....	39
5.4.2. Türi karjamõis 19. sajandi esimesel poolel.....	42
5.4.3. Kihelkonnakalmistud	44
5.4.4. Türi karjamõisa alad 1870. aastatel.....	45
5.4.5. Tütarlastekool.....	47
5.4.6. Türi karjamõis peale maaparandustööd 1890. aastatel.....	48
5.4.7. Esimesed alevimajad	49
6. Lokuta rüütlimõisa ala	50

6.1. Lokuta varasem ajalugu – küla, veski ja mõis keskajal	51
6.2. Lokuta mõisa kuuluvuslugu alates rootsi ajast kuni mõisa-ajastu lõpuni	52
6.3. Lokuta vesiveski	53
6.4. Lokuta maanteekõrts	54
6.5. Lokuta mõisasüda	55
6.6. Lokuta mõisasüdame ligipääsuteed	58
6.7. Lokuta põlisküla	60
6.8. Lokuta küla ja mõisa põllud	64
7. Konnaküla kui Särevere mõisa maatükk	65
7.1. Konnaküla, Alevi, Veskimaa , Sauaugu või Väike-Särevere?	65
7.2. Jahuveski kui põliseim vesikoht	67
7.3. Saeveski ja küün	69
7.4. Sauaugu kõrts – praegune Türi kogukonnamaja	70
7.5. Ülejäänud hooned Konnakülas	71
8. Raudtee teke. Realiseerimata jäänud varajane aleviplaan	72
8.1. Raudteede paigutamine	73
8.2. Varajase alevi projekt, mis sellisena ei realiseerunud	74
9. Kasutatud kirjandus	76
Lisa 1. Tähtsamaid ajaloolisi objekte (enne 1898) Türi linnas	80
Lisa 2. Tänapäev säilinud Türi ajaloolisi (enne 1898) hooneid ja rajatisi	82
Lisa 3. Kaasaegne fotomaterjal	Error! Bookmark not defined.
Lisa 4. Ajalooline kaardimaterjal	119
Lisa 5. Kaasaegne kaardimaterjal	148

1. Sissejuhatus. Käsitletav periood ja kasutatud uurimismeetodid

Käesoleva baastasemel uurimistöö eesmärk oli välja uurida ja koos põhjendustega kirjeldada, mis asus praeguse Türi linna territooriumil enne alevi tekkimist. Põhirõhk on uurimistöös asetatud mitte Türi poliitilisele ajaloole, vaid seal paiknenud inimtekkelistele rajatistele ja ehitistele – teed, põllud, mõisad, kirikud, külad, kõrtsid, vesiveskid jms.

Uurimistöö kokkuleppeliseks ruumiliseks piiriks on võetud Türi linn oma praegustes (2019.a.) halduspiirides, mis hõlmab mitmekesiseid varasemaid, linnale eelnenud objekte.

Uurimistöö kokkuleppeliseks ajaliseks piiriks Türi aleviku tekkimisel on võetud 1898. aasta, millest uuemaid arenguid, ehitisi, rajatisi, teid jm käesolevas töös üldjuhul ei kajastata, kui need ei puuduta olulisel määral vanemaid hooneid/rajatisi või pole vajalikud nende edasise arengu mõistmiseks.

Töö on tehtud MTÜ Lõuna-Järvamaa Koostöökogu tellimusel projekti "Kogukondlik ja säästlik Lõuna-Järvamaa" jaoks. Töö on tellitud eesmärgil, et süvendada kohaliku kogukonna ajalooteadmisi ja aidata näha praeguse Türi valla keskuse ajaloolist arengut. See on omakorda oluline, et tugevdada kohaliku ajalooapärandi hindamise kaudu soovi panustada kohalikkude elukeskkonda panustada, mis toetab kogukondlikku ja säästlikku eluviisi

1.1. Ajalise piiri (kuni 1898) valiku põhjendused

Kokkuleppelise ajalise piiri määramisel sai aluseks võetud fakt, et just 1898. aastal lepitati erinevate osapoolte vahel lõplikult kokku, et Venemaa Esimene Juurdeveoraudtee Selts pikendab 1897. aastal valminud Mõisaküla–Viljandi kitsarööpmelist raudteed Viljandist Tallinnani just läbi Türi ja alustati ka raudtee ehitustöödega¹. Türit läbiv raudteesiht määrati aga omakorda kindlaks põhjusel, et kohalikud mõisnikud saaksid uue raudtee äärde rajada Türi ja Kohila paberivabrikud (millest esimene oli algul puupapivabrik) ning Alu (Rapla) tellisetehase.

Raudtee viimine läbi eelmainitud kolme paiga määras omakorda aga ära, et Järvamaa keskust (kreislinna) Paidet ei hakka mitte läbima Viljandi–Tallinna raudtee pealiin, vaid Türiilt lähtuv haruraudtee. Maakonnakeskust ei tahetud kõige sellega seoses jätta mingil juhul ilma raudteeühendusest. Nii algasid Türi – suuresti Türi–Alliku mõisa maadel – 1898. aastal korraga kahe raudteeliini, Viljandi–Tallinna ja Türi–Paide liini ehitustööd koos raudtee sõlmjaama rajamise töödega. Järgmisel, 1899. aastal, alustati lisaks ka

¹ Mehis Helme. Eesti kitsarööpmelised raudteed 1896-1996. Tallinn 1996, lk 11 ja 38

puupapivabriku ehitustöödega. Kõikide nende ehitustöödega jõuti hädapärasel tasemel valmis 1900-01, millega kaasnes ja algas Türi alevi kiire areng ja algus.

1898. aasta järgset – st raudtee ja paberivabriku-aegset ning järgset Türit – on käesolevas uurimistöös käsitletud vaid mahus, mis aitab mõista seal varem olnud või kummutada mõne varem levinud väära fakti. Nii raudtee ehitamine, puupapivabriku kui ka alevi/linna ajalugu vääriskid kõik omaette uurimistöid. Samas on tänaseks hävinud inimtekkeliste objektide paiknemisel läbivalt kasutatud nende võrdlust praeguse linnamaastikuga.

1.2. Kasutatav metoodika

Uurimistöe koostamisel on kasutatud kõiki kergesti kättesaadavaid kirjalikke allikaid, täpsemalt nelja liiki materjale:

- Selgelt Türi ajaloole suunatud või seda sisaldavad seni trükis ilmunud allikad (raamatud, brošüürid)
- Rahvusarhiivis ja mujal Eesti mäluautustes (nt Eesti Ajaloomuuseumis) hõlpsalt kättesaadavad ajaloolised kaardid, mis kajastavad Türi alasid (17.-20. sajandist)
- Rahvusarhiivis ja mujal Eesti mäluautustes (nt Eesti Ajaloomuuseumis) hõlpsalt kättesaadavad ajaloolised ürikud, mis kajastavad mh. Türi alasid (17.-20. sajandist)
- Kaasaegne maastikuline seis ning selle kajastamine kaartidel, aerofotodel, kõrgusmudelitel jm.

Kergesti kättesaadavateks on loetud neid ürikuid, mis on üldtuntud või mis tulevad üldkasutatavatest arhiiviotingutest Türi või sellel alal asunud mõisatega seotud märksõnade alt välja koos eeldusega, et nad võiksid sisaldada vajalikku materjali. Tekstiallikatena on peamiselt kasutatud vanu vakuraamatuid, inkvisitsiooniprotokollide materjale, adramaarevisjonide materjale, 19. sajandi teise poole maade hindamise ja hoonete tulekindlustamise materjale (hoonete nimistud ja ehitusaastad. Selles mõttes on tegu baastasemel uurimistöega, st tööle ei ole eelnenud kuudepikkusi sihikindlaid ning suuremahulisi arhiiviotinguid, vaid piiratud onüksnes kergemini kättesaadavamate materjalide läbivaatamisega ja rohkem süvitsi ei ole mindud.

Kaardimaterjalidena on töös kasutatud kõike Türi aladega seonduvat, mis paikneb Rahvusarhiivis ja Eesti Ajaloomuuseumis ja mis on seal praeguseks hetkeks kataloogitud tasemel, mis võimaldab kaartide pealkirju ja sisu saada kätte üldkasutatavate arhiiviotingutega.

Süvatasemel materjalide läbiuurimist (lisaks veel nende museaalide/arhivaalide läbivaatamist, mis võiksid ehk anda veel mingit lisateavet) ei ole käesoleva töö käigus tehtud. Nii kasutab töö vaid 77 algallikat ja sisaldab neile 301 konkreetset viidet.

Põhjalikul tasemel ettevõetuna oleks allikaid ja viiteid kokku kindlasti vähemalt kümme korda enam.

Töö peamiseks meetodikaks on ajalooliste teksti- ja kaardimaterjalide omavaheline võrdlus ja analüüs, samuti nende võrdlus kaasaegse linna- ja maastikupildiga ning üldtuntud ajaloofaktidega.

Kuna enamik materjale pärineb 17.-19. sajandist, saab selle ajastu kohta – iseäranis 19. sajandi kohta – küllaltki tõetruu ja süsteemse ettekujutuse.

Varasema aja (kuni 17. sajandi keskpaik) kohta on kirjalikke materjale ülimalt napilt ning selle ajastu korral on töös piiratud peamiselt oletustega, mis on uurimistöös väljatooduna selgelt faktidest eraldatud.

Kõik lahtised – edasist uurimist vajavad – küsimused on läbivalt kogu uurimistöös selgelt välja toodud, et anda võimalus nende lahendamiseks järgmistes uurimistöodes.

Kuna inimtekkelised ehitised-rajatised koonduvad teede äärde, siis on töös alustatud Türit läbivate vanade teede analüüsiga. Selle põhjal on jätkatud hoonete/rajatiste analüüsiga, mille asukoha on paljus needsamad teed koos looduslike oludega ära määranud.

Töö viies lisas on toodud koondnimekiri nii kõikide Türi aladel olnud kui ka tänaseks säilinud ajaloolistest objektidest/ehitistest, väljavõtted huvitavamatest ajaloolistest kaartidest, kaasaegsed fotod Türi aladel olevatest enne 1898. aastal püstitatud ehitistest ning lõpuks ka olulisemad objektid (nii säilinud kui ka hävinud) kaasaegsele kaardialusele kantuna, mis võimaldab need kokku viia praeguse linnamaastikuga.

2. Türi läbinud teedevõrk ja naabrid varasematel sajanditel

Oma asukoha poolest Kesk-Eestis on Türi – muinasaegne Alempoisi keskus² ning hilisem samanimelise kirikukihelkonna keskus³ – olnud varasematel sajanditel paik, mida on läbinud või riivanud paljud üle-Eestilise tähtsusega maanteed. Eriti oluline paik Eesti kaugmaanteede võrgu vaates oli Türi enne 17. sajandi esimest poolt või keskpaika. Siis oli talvistel kaugmaanteedel suvistega võrreldes hilisemast palju olulisem roll⁴. Ühtlasi polnud ka veel olemas suvist Tallinna–Mäo–Tartu maanteed koos Paia-Viljandi harumaanteega⁵ ja sellesuunaline kaugliiklus kulges teisi teid pidi, paljus läbi Türi

Muinas- ja keskajal (enne 17. sajandit) on Türit läbinud või riivanud neli erinevat üle-eestilise tähtsusega teed:

² Türi: kilde kihelkonna ja linna arengust. I osa. Türi, 1996, lk 5

³ Heinz von zur Mühlen. Baltisches historisches Ortslexikon, Teil 1, Estland, lk 610-611

⁴ Valdo Praust. Eesti teedevõrk muinas- ja keskajal ja selle rekonstrueerimise põhimõtted. 2012, lk 60-61

⁵ Valdo Praust. Eesti teedevõrk muinas- ja keskajal ja selle rekonstrueerimise põhimõtted. 2012, lk 85

1. Viljandi–Türi–Paide–Virumaa suvine maantee, mis oli eriti orduajal (13.-16. sajandil) oluline maantee.
2. Tallinna–Viljandi–Riia (muinasajal Revala–Sakala) peamine talimaantee.
3. Tallinna–Viljandi–Riia (muinasajal Revala–Sakala) idapoolne suvine maantee, mis viis üle Ardu ja Väätsa.
4. Tallinna–Viljandi–Riia (muinasajal Revala–Sakala) läänepoolne suvine maantee, mis kulges üle Kuimetsa ja Raasiku (praegune Vahastu).

Vaatleme neid teesihte koos analüüsi ja argumenteerimisega lähemalt, et põhjendada nende olemasolu ja seega ka tähtsust Türi ajaloo suhtes

2.1. Viljandi–Türi–Paide–Virumaa suvine maantee

Viljandist Paidesse ja sealt edasi Virumaale kulgenud kaugmaantee oli ordu üks tähtsamaid sisemisi teid, sest ta ühendas ordu keskust Võnnut (kaasajal Cēsis Lätis) ja Eesti aladel asunud võimsamat tuumiklinnust Viljandit kirdepoolsete linnuste Toolse, Rakvere ja Narvaga. Iseäranis olulise tähtsuse sai see kaugmaantee saada peale 1345. aastat, mil ordu omandas Taani kuningalt lisaks veel Põhja-Eesti ning ordu uued linnused Rakveres ja Narvas muutusid tähtsateks sihtkohtadeks.

2.1.1. Miks pidi Viljandi–Virumaa ajalooline maantee minema üle Türi?

Enne 17. sajandit kulgesid suvised maanteed reeglina kohtadest, kus soosildu üle märgade alade tuli ehitada võimalikult lühikestel lõikudel, et selle raske töö mahtu vähendada⁶. Samas oli maastik kogu Eestis praegusest palju märjem, sest suuremahulised maaparandustööd, mis siinseid alasid palju kuivendasid, algasid alles 19. sajandi keskel. Varem tuli praktiliselt ükskõik millises suunas liikudes tahes-tahmata soosildu ehitada, võimalusel tehti neid aga nii lühikestel lõikudel kui võimalik. Seetõttu olid ajaloolised suvised maanteed kohati üsnagi looklevad (ja on kohati seda praeguseni) – sest sooladest ja laiadest sooribadest püüti ümber minna ning soosildu ehitada vaid seal, kus ei tulnud seda teha eriti pikkadel lõikudel.

Kui analüüsida maastikku ja vanu kaarte, siis Viljandimaa (muistse Sakalamaa) põhjaosast Suure-Jaani ümbrusest Paide ja Kareda (Sise-Järvamaa) poole ja sealt edasi Virumaa suunas liigeldes on tee peal ees suured soolad, kus ilma soosildade ehitamiseta ei pääse. Ainus võimalus, kus soosildu tuli ehitada vaid lühikestel lõikudel, oli liikuda üle Säreveere ja Türi. Näiteks Koigi–Põhjaka–Mäo lõik praegusel Tallinna–Tartu maanteel oli samuti veel enne 16.-17. sajandi tugevalt soine ja läbimatu⁷.

⁶ Valdo Praust. Eesti teedevõrk muinas- ja keskajal ja selle rekonstrueerimise põhimõtted. 2012, lk 58

⁷ Valdo Praust. Sajanditevanune Tallinna–Paide–Tartu talimaantee koos Viljandisse suunduva kõrvalharuga. 2014, lk 67-68

Et see tõesti niimoodi ka oli, tõestab ürikuliselt Türi 7,5 kilomeetrit Viljandi pool Taikse teeristis paiknenud Särevere mõisa maanteekõrtsi kirjeldus 1686. aasta inkvisitsiooniprotokollis. Sealset maanteekõrtsi mainitakse paiknevat suure üldise Paide ja Põltsamaa vahelise tee ääres (... *een ... Krog på stoora allmenne vägen emillan Wittensteen och Oberfahlen...*)⁸. Niisugune kirjeldus sai tekkida ainult juhul, kui kogu paide ja Põltsamaa vaheline liiklus käis (veel) läänepoolse ringiga üle Särevere, Türi ja Kirna ning Mäo–Põhjaka–Koigi otseteed veel olemas ei olnud. On küll teada, et inkvisitsiooniprotokoll koostamise ajal (1686) oli Mäo-Koigi otsetee juba aastaringselt läbitav. Teisalt on aga ka teada, et 1680. aastatel koostatud mõisate inkvisitsiooniprotokollidesse pandi kirja kohalike inimeste ütlused, kes mäletasid varasemaid aegu ning nimetasid teid ja kõrtse tihtipeale veel vanast harjumusest.

Nii pääses Põltsamaa kandist põhja poole ilma looduslike takistusteta liikuma praktiliselt vaid Särevere–Türi sihis, kus praeguse Särevere kõrgeid kuivi alasid eraldas teisel pool Pärnu jõge paiknevast Türi Konnaküla voorest vaid umbes 120 meetri laiune jõelamm. Kõikides muudes suundades oleks tulnud selle kitsa jõelammi asemel ehitada pikki soosildu.

2.1.2. Kustkaudu viis maantee Säreverest Konnakülasse?

Säreverest Türi ja sealt edasi läks see sajanditevanune maantee mööda meile tuntud sihti üle Türi lõunapoolse linnaosa Konnaküla ja Türi edasi üle Kirna Paidesse. Seda muidugi selle erisusega, et Pärnu jõge ei ületanud see tee mitte praeguses kohas Konnaküla lõunaotsa juures (kus viimane sild ehitati alles 2016), vaid veidi põhja poolt, Konnaküla voore idaküljelt.

Nii Särevere mõisamaade 19. sajandi alguskümnendite kaart⁹ kui ka Särevere mõisamaade hindamiskaustas sisalduv 1871. aasta kaart¹⁰ näitavad, et tollane maantee ületas Pärnu jõe vesiveskikohas, mille varemed on tänini nähtavad praeguse Viljandi mnt 70 vastas.

Tegu on ajaloolise Särevere vesiveskikohaga, mida on Väike-Särevere (*Klein-Serrefer*) nime all mainitud juba 1611. aastal, mil hilisema Särevere mõisa kohal oli veel samanimeline küla, st mõis ise oli veel asutamata¹¹. Veski täpne rajamise aeg on teadmata, lähemalt on võimalikke erinevaid versioone välja toodud peatükis 7.

Veski rajati Pärnu jõele selleks kõige sobivamasse kohta, kus jõe soine lamm on 120 meetrit lai jõgi ise aga 30 meetrit lai. See lubas võrdlemisi väikesemahuliste mullatöödega teha jõe kahe- või koguni mitmeharuliseks, millest ühele harule sai mugavalt peale ehitada veskiratta koos võlliga, misjärel sai teise haru tammiga

⁸ Rahvusarhiiv, EAA.1.2.942, lk 1154

⁹ Rahvusarhiiv, EAA.854.4.583

¹⁰ Rahvusarhiiv, EAA.2486.1.3111, lk 337

¹¹ Heinz von zur Mühlen. Baltisches historisches Ortslexikon, Teil 1, Estland, lk 546

sulgemise järel veski mugavalt tööle lülitada. Kui analüüsida keskaegsete vesiveskite paiknemist Eestis, siis enamik neist on rajatud kas looduslikult kaheharulistele kohtadele või kohtadele, kus sai seda mugavalt teha.

Praeguses maastikulises seisus, kus inimtegevus on Konnaküla kohal veskite ehitamise ja veskikanalite kaevamise näol jõe kulgemist muutnud juba vähemalt neli sajandit, pole teada jõe looduslik kuju ning seetõttu ka koht ega viis, kuidas põlismaantee enne vesiveskite ehitamist jõe ületas. Vesiveskid jõudsid siia ju alles koos 13. sajandi ristisõdijatega, Sakala–Alempoisi põlismaantee pidi kusagil Konnaküla kandis Pärnu jõe aga ületama. Reeglina ületasid suvised teed muinas- ja keskajal jõe koolmekohtades¹², kus jõel olid kõvad kaldad ning jõgi oli ka ise kõva põhjaga ning lai¹³. Kui niisuguseid kohti jões ei leidunud, siis püüti need rajada kunstlikult jõepõhja täitmisega.

On võimalik, et niisugune koolmekoht oli hilisema vesiveski kohal juba muinasajal kas olemas või oli see sinna kunstlikult jõepõhja täitmisega loodud. Selle variandi kasuks räägivad mitmed juhtumid Põhja-Eestis (Kiviloo¹⁴, Nehatu, Kolga¹⁵ jt), kus vesiveski on rajatud muinastee jõeületuskohta.

Samas on aga ka võimalik, et veskitammi pidi kulgev jõeületuskoht Konnaküla idaküljel tekkis alles koos esimese vesiveski rajamisega (millalgi enne 1611) ning ajalooline koolmekoht paiknes veidi eemal. Selle variandi kasuks räägib asjaolu, et Säreverest lähtuv tee (praegune Mäe tänav Säreveres) kulgeb esialgu Türi suunas, kuid siis tegi järsu vasakkurvi veskitammile. See asjaolu võib viidata sellele, et põline koolmekoht on asunud hilisemast vesiveskikohast ülesvoolu.

Üheks selliseks võimalikuks paigaks on Linnu sillast (1960. aastatel hüljatud maantee sillast) 260 meetrit ülesvoolu, praeguse Küti tänava joonel olev paik, kus on jões näha teatavaid jälgi oletatavast koolmekohast. Samas ei ole ka Pärnu jõgi seal säilinud looduslikul kujul – kui praegu on jõgi sealt ülesvoolu kaheharuline koos 1,9 hektarilise metsase saarega kahe jõeharu vahel, siis veel 1951. aastal (tollase aerofoto¹⁶ järgi hinnates) jõel parempoolset (läänepoolset) haru veel ei olnud. Pole välistatud, et täiendava jõeharu kaevamisega seoses muudeti ka olemasoleva jõe kaldaid.

Kokkuvõtteks on seega lahtine, kus täpselt Konnaküla voore idaküljel muinasaegne (vesiveski eelne) põlismaantee jõe ületas, kuid kindel on, et sellel 800-meetrisel lõigul pidi see jõeületuskoht kindlasti asuma.

Täiendavalt tuleb mainida, et Linnu sild – enne 1960. aastaid suur maantee sild, praegune kergliiklustee jõeületuskoht – on üsna hiline, pärinedes 19. sajandi lõpukümnenditest. Linnu sild on rajatud uusehitisena millalgi 1871. ja 1904. aasta

¹² Väino Einer. Korilasrajast kiirteeni. Tallinn, 1988, lk 52

¹³ Valdo Praust. Eesti teedevõrk muinas- ja keskajal ja selle rekonstrueerimise põhimõtted. 2012, lk 59-60

¹⁴ Valdo Praust. Eesti teedevõrk muinas- ja keskajal ja selle rekonstrueerimise põhimõtted. 2012, lk 75

¹⁵ Valdo Praust. Eesti teedevõrk muinas- ja keskajal ja selle rekonstrueerimise põhimõtted. 2012, lk 73

¹⁶ Türi alade aerofoto 1951.a.

vahelisel ajal. Kui 1871. aasta Säreveere mõisa maade hindamise kausta kuuluv kaart¹⁷ näitab maantee ülekäiku jõest veel veskitammi kaudu, siis 1904. aasta üheverstaline kaart¹⁸ näitab maanteesihina juba uut silda 560 meetrit veskitammist ülespoole. Uue silla ehitamise põhjuseks 1870.-80. aastatel oli arvatavasti liikluse tihenemine. On tõenäoline, et kogu 155 meetri pikkuse ulatuses olid veskitammile ehitatud sild ja selle (arvatavasti kärgkast-tehnikas ehitatud) jätk Pärnu jõelammil vaid ühesuunaliselt liigeldavad, mis võis sinna tekitada aeg-ajalt arvestatavaid ummikuid.

Säreverest Linnu sillale viiva maanteeharu ja Pärnu jõe (õigemini – Pärnu jõe idakaldale 1858 ehitatud saeveski kanali) vahel on jõelammil 65 meetri pikkuselt säilinud ka kunagise peamaantee nelja meetri laiune tamm, kust kaugliiklus on seoses Linnu silla ehitamisega millalgi 1870.-80. aastatel maha läinud. See tammiosa on selgelt näha ka Türi 1951. aasta aerofotolt¹⁹, mil seda enam ei liikluseks kasutatud, ka mitte enam läänepoolsesse jahuveskisse Säreveere poolt viiva tee osana.

2.1.3. Viljandi–Paide–Virumaa ajalooline maantee läks Türi kiriku ja pastoraadi vahelt

Praeguse Türi linna piires kulges enamik põlisest Viljandi–Paide–Virumaa maanteest mitte mööda praegusi Viljandi ja Paide tänavaid, vaid 1,85 km ulatuses oluliselt ida poolt, kiriku ja pastoraadihoone vahelt. Meile tuntud sihilt lahknes põlismaantee lõunas praeguse Viljandi tn 32 juures ja jõudis sellele tagasi Soemäe kõrtsikoha (Paide tn 58, vt jaotis 5.2.) juures.

Põlistee sellise sihi kasuks praeguse tee (Viljandi ja Paide tänavad) suhtes räägib neli kaalukat argumenti.

Tugevaimaks ja esimeseks argumendiks on Türi kihelkonna tähtsaima maanteekõrtsi – kiriku juures paiknenud Türi-Alliku mõisa kõrtsi ehk kirikukõrtsi – paiknemine. Kui analüüsida maanteekõrtside paiknemist, siis praktiliselt igal pool Eestis (paari üksiku erandiga) paikneb maanteekõrts küljega vastu peamaanteed, vähemalt kõrtsi ehitamise aegset peamaanteed.

Neli varasemat, 17.-18. sajandi kaarti näitavad Türi kirikukõrtsi hoonet põhja-lõuna suunalisena tänaseks hääbunud kunagise põlistee äärde, umbes praeguste Kevade tn 13 hoone ja sealt lõuna pool asuva praeguse tühja ala kohale. Nendeks kaartideks on täpsemalt 1691. aasta Säreveere ja Türi-Alliku mõisa piirikaart (säilinud 1800. aasta

¹⁷ Rahvusarhiiv EAA.2486.1.311, lk 337

¹⁸ Eesti alade üheverstaline (1:42 000) kaart, 1904.a. versioon.

¹⁹ Türi alade aerofoto 1951.a.

ümberjoonistusena)²⁰, 1695. aasta Türi kirikumõisa ja Türi-Alliku mõisa maade piirikaart²¹ ning Türi kirikumõisa maade 1735. aasta²² ja 1753. aasta²³ kaardid.

Alles 19. sajandi kaardid – 1805. aasta Türi-Alliku mõisamaade kruntimiseelne kaart²⁴, 1842. aasta Türi kirikumõisa maade kaart²⁵ jt – näitavad kirikukõrtsi uues asukohas, ida-lääne suunalisena kunagise kiriku sissesõidutee ääres, (praeguste Wiedemanni tn 4 ja 8 kinnistute kohal) kus kõrtsihoone püsis kuni lammutamiseni 1930. aastal.

Teiseks argumendiks on asjaolu, et kirikust lõuna poole jäänud kunagise peamaantee lõik oli täispikkuses alles veel 1805. aastal, kuna ta on kantud sel aastal koostatud Türi-Alliku mõisamaade kruntimiseelsele mustandkaardile. Lisaks paiknes selle tee ääres tollal (1805. aastal) veel Türi karjamõisa süda, mis hiljem jõudis muuseas veel kaks korda oma asukohta vahetada; sellest lähemalt jaotises 5.4.2.

Hiljemalt 1870. aastateks oli põline teesiht kirikust lõuna poole täies mahus kadunud (põlluks küntud) –Türi-Alliku mõisa maadehindamise toimikus olevale vastava maatüki kaardile²⁶ (koostatud aastail 1871-78) pole seda teed enam peale kantud.

Kolmandaks argumendiks on asjaolu, et ka selle tänase kadunud põlistee põhjapoolne lõik – kirikust kuni Soemäe kõrtsini – on ajaloolistelt kaartidelt tuvastatav. See oli täies pikkuses alles ja kohaliku (Tanka küla sisese) teena kasutatav veel 1735. aastal, sest tee on kantud 1735. aasta Türi pastoraadi maade kaardile²⁷. Samas on sellelt kaardilt ka näha, et peamaanteeks oli tollal juba tänane Paide tänava siht.

Nagu on näha Türi pastoraadi maade 1861. aasta kaardilt²⁸, on sellest teelõigust tollal alles jäänud vaid lõunapoolne, kirikust Tanka küla Jaani taluni (praeguste Kungla tn 15 ja 17 kohal) viinud teeosa. Samal ajal on sealt edasi põhja poole Soemäe kõrtsini viinud 450 meetri pikkune teeosa on juba põlluks küntud. See põlluks kündmine oli arvatavasti toimunud juba enne 1805. aastat, sest nimetatud aastal koostatud Türi-Alliku mõisa kruntimiseelsele kaardile²⁹ seda teelõiku enam peale kantud ei ole. Kuna sellel kaardil ei ole Türi kirikumõisa alad (sh ka Tanka küla ning kiriku ja Tanka küla vaheline ala) kui Türi-Alliku mõisasse otseselt mittepuutuv detailselt välja joonistatud, pole sel kaardil peal ka selle tee lõunapoolset osa, mis siis oli kindlasti veel alles.

On vägagi tõenäoline, et kuna kaugliiklus sellel teelõigul oli hiljemalt 1805. aastaks lõppenud, lasi Türi-Alliku mõis selle tee oma maadele jäänud osa põlluks künda, et

²⁰ Eesti Ajaloomuuseum, AM.118.1.169

²¹ Rahvusarhiiv, EAA.1.2.C-IV-304

²² Eesti Ajaloomuuseum, AM.118.1.170

²³ Rahvusarhiiv, EAA 1237.1.328, leht 1

²⁴ Rahvusarhiiv, EAA.854.4.572

²⁵ Rahvusarhiiv, EAA 1237.1.328, leht 3

²⁶ Rahvusarhiiv, EAA.2486.1.3098, lk 278

²⁷ Eesti Ajaloomuuseum, AM.118.1.170

²⁸ Rahvusarhiiv, EAA.854.4.423

²⁹ Rahvusarhiiv, EAA.854.4.572

varasemate kolmnurksete põllutükkide asemel saaks teha mugavalt haritavad nelinurksed tükid ja vältida põllulappide juures tülικάid teravnurki.

Kirikust Tanka küla Jaani taluni kulgenud 550 meetri pikkune lõik kunagisest põlismaanteest jäi kohaliku külavaheteena aga alles veel enam kui sajandiks. See teelõik oli olemas veel 1951. aastal³⁰, mil Tanka küla Jaani talu asemel asusid juba linnamajad. Kohtu tänava joonest põhja poole jäänud osa sellest teest on aga ka üsna varsti pärast seda ka kadunud seoses eramute ehitamisega kunagise Tanka küla viimastele säilinud põllulappidele. 1970. aasta aerofotol seda teelõiku igatahes enam peal ei ole; kogu sealne ala on siis jaotatud juba ristküliku- ja kujulisteks kvartaliteks ja kruntideks.

Neljandaks argumendiks on asjaolu, et Soemäe kõrtsihoone (Paide tn 58, lähemalt vt jaotises 5.2.) ei paikne praeguse Paide tänavaga paralleelselt, vaid viiekraadise nurga all. Seda eripära saab seletada asjaoluga, et kõrtsihoone paikneb varasema (17. sajandi või veelgi vanema) hoone gabariitides või ka vundamendil ning algne hoone on ehitatud ajastul, mil peamaantee viis sealt veel laugja kaarega kiriku suunas, mitte mööda praegust sihti.

Lisaks on teada, et keskaegseid kirikuid tavatseti ehitada suurte maanteede äärde ja teeristidesse ja ka vastupidi – tihti koondusid olulised maanteed just kiriku sihis.

On tõenäoline et Türiil kulges peamaantee kiriku ja pastoraadi vahelt läbi kuni Liivi sõjani või isegi kuni 17. sajandi keskpaiga või teise pooleni. Praegune tee – Viljandi tn põhjapoolne osa ja Paide tn lõunapoolne osa – tekkis hiljemalt 1690. aastatel, sest see on peale kantud juba 1695. aasta kaardile³¹, vanemaid piirkonna mõõtkavas kaarte aga säilinud pole.

Pole teada, millal täpselt ja millisel põhjusel peamaantee siht Türi kohal muutus. Igatahes sihis Viljandi–Türi–Paide oli muinas- ja keskajal võrdselt mugav liikuda nii mööda varasemat kui ka praegust teesihti, kuna tegu oli kõva aluspinnaga põldudealaga, mis ei vajanud soosildade kombel täitmist. Üheks oletatavaks põhjuseks võis olla soosildade lagunemine Tallinna–Viljandi läänepoolse suvise maantee otselõigul (hilisema raudteekolmnurga kohal), mis võis tingida ümberkäimisvajaduse kirdepoolse kaarega ning sedakaudu meile tuntud maantee lõunapoolse osa tekke. Lähemalt vaatleme seda versiooni jaotis 2.4. koos Tallinna–Viljandi läänepoolse suvise teesihi analüüsiga. Lisaks oli kiriku ja pastoraadi vahelt kulgenud teel rohkem ja järsemad tõuse ja languseid kui hilisemal (praeguseni toimival) teel. Samas on need mõlemad vaid oletused, millel ole mingit faktilist ega ürikulist katet.

Tänaasel Türi linnamaastikul on muutunud põlistee lõik valdavalt enamikus täiesti kadunud. Lõuna poolt vaadates lahkes ta praeguselt Viljandi tänavalt Viljandi tn 30 ja 32 vahel, kulges üle praeguse jäätmejaama (Viljandi 17b) lõunaosa ning põiki üle Viljandi 17a krundi. Edasi kiriku suunas kulges ta ligikaudu mööda praeguse Vabriku pst

³⁰ Türi alade aerofoto 1951.a.

³¹ Rahvusarhiiv, EAA.1.2.C-IV-304

1 ja 4 vahelist kruusateed (kunagise paberivabriku alal) ning möödus hilisema Vabrikuküla elamutest Vabriku pst 2 ja 3 ida poolt, ületades seal ka praeguse raudtee. Põhja pool raudteed kulges muistne põlismaantee umbes praeguste Vabriku tn 16 ja 18 garaažide vahel t ning edasi Koidula tn 9 kõrvalhoonete kohalt, Koidula tn 8 ja Hariduse tn 12 elamute kohalt praegusele Kevade tänava sihile.

Muuseas 150 meetri pikkune Kevade tänav ei ole tänini allesolev lõik kunagisest põlismaanteest, vaid juhuslikult samasse kohta ehitatud linnatänav, mis on rajatud varasemate (1920.-30. aastatel fikseeritud) kinnistupiiridele millalgi 1951. ja 1970. aasta vahelisel ajal. 1951. aasta aerofoto³² sinna mingit tänavat veel ei näita, 1970. aasta aerofoto³³ aga juba näitab.

Kui kõrvutada Türi-Alliku mõisa 1805. aasta kaarti praeguse maastikulise seisuga, võib öelda, et puhtjuhuslikult on Kevade tänav sattunud kas täpselt sajanditevanuse põlismaantee sihile või (iseäranis selle tee lõunaosa korral) maksimaalselt 10-15 meetrit sellest kõrvale. Kindlasti ei olnud praeguse Kevade tänava sihile jäänud kunagisest muinasmaantee lõigust Türi linnaks arenemise alguses (19. sajandi lõpul) midagi säilinud, sest 1870. aastatel koostatud Türi-Alliku mõisamaade hindamise kausta selle paiga (Türi karjamõisa põldude) kaart³⁴ näitab samas kohas pikki kirde-edela suunalisi ribapõllu siilusid, millede loomine on varasemad kihistused kõik hävitanud.

Samas on aga 300 meetri pikkune (kiriku ja pastoraadi vahelt kulgev) Kurrikoffi tänav tänini säilinud lõik sellest põlismaanteest, mis on järjepidevalt alles olnud, viimase paari sajandi vältel küll vaid otsas kirikust Tanka küla majade vahele viiva kohaliku teena.

Kohtu tänavast põhja pool on kunagine põlismaantee siht praeguselt linnamaastikult taas täielikult kadunud. See kulges (praeguse kvartalisüsteemi suhtes nurgi) praeguse elamu Allika tn 1 kohalt, Kungla tn 14, 16 ja 18 tagahoovidest, Kungla tn 20 eest (mis paikneb kaasaegse tänavajoone suhtes suure taandega) ning Kungla tn 22 eramu kohalt. Seal edasi kulges ta (praeguse kvartalisüsteemiga endiselt nurgi) Kungla tn 15 ja 17 eramute eest, Kungla tn 19 ja 21 ning Jõe tn 9 eramute kohalt, Suur-Puiestee tn 14 ja 16 tagahoovidest ning eramute Suur-Puiestee tn 18, Luha tn 3 ja Paide tn 56 kohalt. Seal, vahetult enne Soemäe maanteekõrtsi hoonet (tänapaev Paide tn 58) jõudis põlistee siht meile tuntud peamaantee – Paide tänava – sihile.

Soemäe kõrtsist edasi, Kirna kaudu Paidesse ja seal edasi Mäosse kulgeb praegune maantee enamjaolt mööda kunagist põlismaanteed.

Soemäe kõrtsikoht oli muuseas ka oluline põlismaanteede lahknemiskoht, kus Viljandi–Türi–Paide–Virumaa maanteelt keeras vasakule maha Viljandi–Tallinna idapoolne suvine maantee (mida vaatleme lähemalt jaotises 2.3.).

³² Türi alade aerofoto 1951.a.

³³ Türi alade aerofoto 1970.a.

³⁴ Rahvusarhiiv, EAA.2486.1.3098, lk 279

2.2. Tallinna–Viljandi–Riia talimaantee

Eesti teedevõrgu varasema ajaloo süvaanalüüs³⁵ on näidanud, et sihis Tallinn–Viljandi (muinasajal Revala–Sakala) on muinas- ja keskajal olnud kasutuses kolm erinevat teesihti³⁶ – talimaantee, idapoolne suvine tee ja läänepoolne suvine tee. Tõenäoliselt kasutati kõiki neid teeharusid keskajal ka Tallinnast Riiga liiklemiseks, sest on teada, et tol ajal käis Tallinnast Riiga peamine liiklus mitte üle Pärnu, vaid üle Viljandi³⁷.

Kõik eelnimetatud kolm teesihti kas läbisid Türit või kulgesid selle vahetust lähedusest.

Ühtlasi on Eesti teede varasema ajaloo süvaanalüüs ka näidanud, et taliteed olid suviste teede suhtes primaarsed ning suvised maanteed tehti talimaanteedest erineva koha peale sooületuspaikades, kus soosildade valmistamine võimalik ei olnud³⁸. Seetõttu oleks mõistlik alustada vaatlust Tallinna–Viljandi(–Riia) talimaanteest, mis on ajaloo vaates oletatavalt vanim ja põliseim.

Tallinna–Viljandi(–Riia) talimaantee lahkes noolsirgelt Tallinna–Paide–Põltsamaa–Tartu edelapoolsest talimaanteest (mis kulges üle Nabala, Kirivalla, Vaopere ja Aela) Nehatul³⁹. Nehatu oli Väätsa mõisale kuulunud ning Väätsalt 6 kilomeetrit põhja poole jäänud kunagine põlisküla, alates 1840. aastatest aga karjamõis. Kaasaegses haldusjaotuses (peale 1977. aasta külasid puudutavat haldusreformi) on Nehatu nimi asustusmaastikult kadunud ning selle alad jäävad praeguse haldusjaotuse järgi Vissuvere küla idaossa.

Nehatult viis Tallinna–Viljandi talimaantee mööda praegust Lõõla–Väätsa–Türi maanteed Väätsale. Enamjaolt kulges Tallinna–Viljandi talimaantee mööda praegust Lõõla–Väätsa–Türi maanteed ka Väätsalt Türi, kuid erandiks oli siin 3,3 km pikkune Virika–Saatre lõik. Kui praegune Väätsa–Türi maantee läheb sellel lõigul üle kahe mäe – Virika mäe ja Raudmäe (kaasajal tuntud ka Raudmetsa ja Raademetsa mäena) – ja teeb Virika mäe juures S-kurvi, siis põline Tallinna–Viljandi talimaantee läks sellel lõigul nii Virika mäest kui ka Raudmäest lääne poolt, ületades Lokuta jõe praeguse Vanga talu kohal asuva kõrgendiku juures.

Tõenäoliselt millalgi 18. sajandil see Virika–Saatre talimaantee lõik kadus, kuid 1704. aasta Türi-Alliku mõisa piirikaardile⁴⁰ on see tänaseks kadunud teelõik Saatre talu

³⁵ Valdo Praust. Eesti teedevõrk muinas- ja keskajal ja selle rekonstrueerimise põhimõtted. 2012

³⁶ Valdo Praust. Sajanditevanune Tallinna–Paide–Tartu talimaantee koos Viljandisse suunduva kõrvalharuga. 2014

³⁷ Valdo Praust. Sajanditevanune Tallinna–Paide–Tartu talimaantee koos Viljandisse suunduva kõrvalharuga. 2014, lk 98

³⁸ Valdo Praust. Eesti teedevõrk muinas- ja keskajal ja selle rekonstrueerimise põhimõtted. 2012, lk 106

³⁹ Valdo Praust. Sajanditevanune Tallinna–Paide–Tartu talimaantee koos Viljandisse suunduva kõrvalharuga. 2014, lk 78

⁴⁰ Rahvusarhiiv, EAA.1.2.C-IV-304

lähistel peale kantud koos kirjeldusega "*Comptor bron. H Fellin och Revalske Wäg*" ehk tõlkes "komtuurisild Viljandi–Tallinna teel".

See kirjeldus on muuseas üheks kolmest teadaolevast ürikulisest tõestusest, et Viljandi–Tallinna talimaantee on sajandeid tagasi tõepoolest sealtkaudu kulgenud.

Teine teadaolev dokumentaalne tõestus Viljandi–Tallinna talimaantee kulgemisest läbi Väätsa ja Türi on Kirna mõisale kuulunud Vissuvere karjamõisa juures asunud talimaantee kõrtsi kirjeldus Kirna mõisa 1686. aasta inkvisitsioonikirjelduses⁴¹, mis kuulub Järvamaa tollase adramaarevisjoni koosseisu. Selles on kõrtsi iseloomustatud lausega "*Ännu är i Wissoferska byn wyd Fellingske winterwägen een gammal byggfällig Krog utan fönster*" ehk tõlkes "Veel on Vissuvere külas, Viljandi talitee ääres üks vana lagunenud, ilma akendeta kõrtsihoone".

Muuseas näitab kirje "*Comptor bron*" 1704. aasta Türi-Alliku mõisa piirikaardil ära ka selle, et Lokuta jõgi oli keskajal piiriks Paide foogtkonna ja Viljandi komtuurkonna vahel, millede vahel oli Türi kirikukihelkonna (muinas- ja keskaegne Alempois) poolitatud. Seega kuulusid Türi alad keskajal ordu haldusjaotuse kohaselt (mitte ära segada kihelkondliku jaotusega, need olid üksteisest sõltumatud) mitte Paide foogtkonda, vaid Viljandi komtuurkonda.

Ühtlasi on kirje "*Comptor bron*" 1704. aasta kaardil tõestuseks, et rahvasuus (mille põhjal kaardikirjed vast tehti) säilis mälestus Viljandi komtuurkonnast veel 144 aastat peale selle kadumist. Teatavasti kadus Viljandi komtuurkond koos Liivi orduga, mis leidis oma lõpu Härgmäe (Omuli) lahingus 1560. aastal.

Saatre talukohast 680 meetrit Türi poole, praegu Kuresoo peakraaviks õgvendatud ja süvendatud väikese Kahuoja ületamise järel (praeguste Saatre-Männiku ja Lauri talude juures) kulges Viljandi talimaantee 800 meetri ulatuses edasi mööda praeguse Türi-Alliku Kelmiküla tee sihti. Pärnu jõe ületas talimaantee keskaega tagasi ulatuvas põlises Türi-Alliku mõisa veskikohas (kaasaegsel maastikul – Veskisilla hotell) ning kulges Pärnu jõe vasakkaldal mööda praegust Türi-Alliku–Tori–Mäeküla–Taikse maanteed.

Taikse kohal läks talimaantee risti üle suvisest Viljandi maanteest (jaotised 2.3. ja 2.4). Alates Raudsilla kõrtsikohast (Türi-Allikust 2,5 km Taikse pool) kuni Torini pole see tee arvatavasti olnud algselt suviti läbitav, sest ta läbis ca 600 meetri pikkuse sooriba (praeguseks põlluks kuivendatud). Tõenäoliselt on see lõik aga aastaringseks liikluseks täidetud juba hiljemalt 17. sajandil, täpsemalt seoses Tori mõisa asutamisega 1680. aastatel – on väheusutatav, et Tori mõisal polnud Türi kui kihelkonnakeskusega aastaringset ühendust.

Et see teesiht on tõesti olnud kunagine Eesti üks peamaanteid, annab tunnistust ka tihe maantee kõrtside paiknemine selles ääres. Ühe selle maantee äärde jäänud talikõrtsikoha kirjeldus on toodud ka Türi-Alliku mõisa inkvisitsiooniprotokollis. Alates

⁴¹ Rahvusarhiiv, EAA.1.2.942, lk 1102

lahknemiskohast Nehatult (Türilt 15 km põhja pool) kuni Türini oli erinevate ajalooliste kaartide ja ürikuteandmetel olnud selle tee ääres olnud kuus erinevat maanteekörtsikohta:

- Lubja kõrts Väätsa küla põldude Nehatu poolses otsas (hoone oli osalt oli alles veel 1951⁴², hävinud),
- Väätsa kõrts (keskaegsete müüride põhjal⁴³ ehitatud hilisem vallamaja, praegune Eesti jalgrattamuuseumi hoone)
- Kirna mõisale kuulunud Risti kõrts Virika–Pala teeristis (oli alles veel 1951⁴⁴, hävinud)
- oletatav Vanga talikörts hilisema Vanga talu juures (oli hävinud juba 19. saj. algul)
- Vanakörts (ühe oletuse järgi ühtlasi ka Saatre kõrts?) Kahuoja ületuskoha juures hilisema Saatre-Männiku talu kohal
- Raudsilla kõrts Türi-Alliku mõisamaade kagupoolses servas, enne talimaantee jõudmist 600 meetri pikkusele soosillale.

Tõenäoliselt pole need maanteekörtsid toiminud küll kõik ühekorraga, kuid mitmed neist vast siiski mingitel perioodidel koos. Neist kaks viimast kõrtsihoonet – Vanakörts ja Raudsilla kõrts – kuulusid Türi-Alliku mõisale ja on tugevalt seotud ka Türi alade vanema ajalooga, mistõttu vajavad Türi ajaloo vaatlemisel lähemat käsitlust.

Emba-kumba neist kõrtsihoonetest on ühena kahest Türi-Alliku mõisa kõrtsikohast mainitud Järvamaa adramaarevisjoni hulka kuuluva Türi-Alliku mõisa 1686. aasta inkvisitsiooniprotokollis. Protokollis on kõrtsikohta kirjeldatud kui paiknevana "... *wyd allemenne winter wägen emellan Dorpt, Fellin och Reval belägen ...*"⁴⁵, st tõlkes "üldise Tallinnast Tartusse ja Viljandisse kulgeva talimaantee ääres" olevana. Tõenäoliselt oli seesama kõrtsikoht säilinud ja kasutusel ka vahetult peale Põhjasõda, sest Türi-Alliku mõisa 1732. aasta adramaarevisjoni kirjelduse järgi kuulus mõisale kaks kõrtsi ("*Zu diesem Guthe gehören 2 Krüge...*")⁴⁶.

Kahjuks pole kummaski ürikus mainitud, kus täpsemalt (sh kui kaugel mõisasüdamest) see talimaantee kõrts asus. Ka ei ole nende kõrtside asukohtade kohta mingit teavet selle kandi 17.-18. sajandi kaartidel. Näiteks Türi-Alliku mõisa 1700. aasta piirikaardile⁴⁷, kuhu on peale kantud kõik mõisasüdamed ning nii Kirna mõisa Sohlumäe (Kirna mäe) kõrts kui ka Raudmäe (Raudmetsa) kõrts, pole kumbagi kõrtsikohta peale kantud. Nii jääb lahtiseks küsimus, kumb neist kõrtsikohtadest oli konkreetselt kasutusel 17. sajandi lõpul, lahtiseks ja lahendada tulevastele uurijatele, kui ilmub välja uusi allikmaterjale.

⁴² Türi ümbruse aerofoto 1951.a.

⁴³ Hoone rekonstrueerimisel on autor leidnud suuremõõtmelisi 15.-16. sajandi telliseid

⁴⁴ Türi ümbruse aerofoto 1951.a.

⁴⁵ Rahvusarhiiv, EAA.1.2.942, lk 1121

⁴⁶ Rahvusarhiiv, EAA.3.1.470, lk 633

⁴⁷ Rahvusarhiiv, EAA.1.2.C-IV-301

Hoolimata sellest, et me ei tea, kumba Türi-Alliku mõisa kõrtsikohta on 1686. aasta inkvisitsiooniprotokollis kirjeldatud, on selle dokumendi näol siiski tegu kolmanda kirjaliku tõestusega, et Tallinnast Viljandisse suundunud talimaantee päris Türi külje alt ning Türi-Alliku mõisa maadelt läbi läks. Et 1686. aasta ürikus nimetati selle tee üheks sihtkohaks peale Viljandi ka Tartut, on tingitud asjaolust, et Kabala mõisa juurest sai vasakpoolset haru pidi üle Pilistvere (muistse Nurmekunna keskuse) sealtkaudu liikuda tõepoolest ka Tartusse.

Raudsilla kõrtsikoha kindel esmamainimine on Türi-Alliku mõisamaade 1805. aasta mustandkaardil⁴⁸, kuhu ta on peale kantud nii leppemärgi kui ka tekstina. Sealne kõrtsihoone (või selle gabariidis olev uuem ehitis) on tugevalt ümber ehitatuna alles tänasel Eedi maaüksusel.

Sama kõrtsikoht võib olla peale kantud ka 1790. aastate Mellini atlase Järvamaa lehele⁴⁹, kuna seal on Türi kohal märgitud paar nimeta kõrtsikohta. Kuna Mellini atlasele pole ei tee, külad ega ka kõrtsid peale kantud topograafilise täpsusega, vaid Mellini poolt teedesihis hangitud nimekirjade järgi ja kaardile paigutas ta nad sageli juhuslikult, siis on raske oletada, milliseid maanteekörtse sinna on täpselt peale kantud. Võib oletada, et kõrtsikoht on saanud oma nime juba täidetud 600 meetri pikkuse soosilla (Raudsilla, mitte ära segada 6,5 km põhja pool asuva Raudmäega) järgi, mis viis Tori mõisa, kuid see ei tõesta, et talimaanteekörtsi ei olnud seal olemas juba varem, kui sealt edasi Tori mõisa suunas viinud tee veel suviti läbitav polnud,

Kahuoja ületuskoha juures oleva Vanakörtlise olulisemaks dokumentaalseks tõestuseks on vastav kohanimi (*Wanakörtso*) koos teega paralleelse pika hoone kujutamisega Türi-Alliku mõisamaade hindamise toimiku vastava maatüki kaardil, mis kannab aastaarvu 1898⁵⁰. Samas ei ole seda kõrtsikohta peale kantud ei 1805. aasta Türi-Alliku mõisa kaardile, 1853. aasta Türi kihelkonna kirikuteede kaardile⁵¹ ega ühelegi muule piirkonda kajastavale kaardile. Kangesti näib, et tegu on 19. sajandi lõpul rajatud uue kõrtsikohaga, kuid nimi Vanakörtsi viitab sellele, et ka kunagi varasemal ajal on seal maanteekörts paiknenud. Seda oletust näib toetavat toetab asjaolu, et tegu on talvise ja suvise Tallinna–Viljandi põlismaantee lahknemiskohaga (vt jaotis 2.3.), lahknemiskohad olid aga kogu Eestis tüüpiline paigad maanteekörtlise ehitamiseks. Ka 1765. aasta adramaarevisjonis kirjapandu (vt lähemalt jaotises 5.2.) lubab oletada, et tollal on suure tõenäosusega Kahuoja ületuskohas –Vanakörtlise kohas – olnud toimiv maanteekörts.

On väga tõenäoline, et Vanakörtlise kõrtsikoht kandis algselt Saatre nime, kuid siiski jääb see hüpoteesi, mitte faktidega kinnitatu tasemele. Kuigi Saatre talu (õigemini mõnest talust koosnev väike külakene) paikneb sealt 700 meetrit põhja (Väätsa) poole, kannab kunagises kõrtsikohas olev talu praegugi Saatre-Männiku talu nime. Igatahes Mellini

⁴⁸ Rahvusarhiiv, EAA.854.4.572

⁴⁹ L.A. Mellin. Atlas von Lief- und Eestland oder von den beyden Gouvernemen-tern u. Herzogthümern Lief- und Eestland und der Provinz Oesel. 1791-98, lk 13

⁵⁰ Rahvusarhiiv, EAA.2486.1.3098, lk 206

⁵¹ Rahvusarhiiv, EAA.854.4.427

Liivimaa atlase 1796. aastal koostatud Järvamaa lehele on selle tee äärde peale kantud Saatre (*Sotra*) kõrtsikoht. Kui tõesti Vanakõrtsi oli varem Saatre kõrts, on kõrtsi tegevuses olnud umbes sajandi pikkune vaheaeg – ka see on Eesti teistes paikades vägagi tavaline.

Tänaseks on Vanakõrtsi (oletatav Saatre) kõrtsihoone hävinud. 1938. aasta katastrikaardil⁵² (skeemilisel kaardil) on hoone veel peal, kuid juba 1951. aastal⁵³ on sellel kohal juba tühi plats.

Tallinna–Viljandi–Riia talimaantee seega Türit ei läbinud, vaid kulges vahetult Türi külje alt, teed pidi liikudes 1,8 km kauguselt ja linnulennult võttes 1,4 km kauguselt.

2.3. Tallinna–Viljandi–Riia idapoolne suvine maantee

Eelmises jaotises (jaotises 2.2.) kirjeldatud talvisest Tallinna–Viljandi maanteest vaid veidi erineval sihil kulges Tallinna–Viljandi idapoolne suvine maantee. Nehatu lahknemiskohta ei viinud ta Tallinnast mitte otse üle soode (üle Vaopere ja Aela), vaid üle Ardu, Saarnakõrve (algselt, kuni 17. sajandini – Sootaga) ja Saueaeugu.

Väätsa ja Türi vahel kulges see maantee peaaegu mööda praegust teed üle Virika mäe, Raudmäe (nimi 17. sajandi lõpu kaartidelt, kaasajal tuntud ka Raademetsa või ka Raudmetsa mäe nime all) ning üle Saatre – mägedest lääne pool kulgeva talimaantee sihti ei olnud tõenäoliselt võimalik soosildadega aastaringselt läbitavaks teha⁵⁴.

Et sellel suvisel teelõigul – ja kogu Tallinna–Viljandi idapoolsel suvisel maanteel – tõesti toimis oluline aktiivne liiklus, näitab selle ääres paiknev Raudmetsa kõrtsikoht (1853. aasta kirikuteede kaardil *Krug Raudmets*⁵⁵), mis kuulus 17. sajandil Kirna mõisale ja paiknes põhja pool Lokuta jõe ületuskohta. See kõrts oli ju rajatud lisaks arvukatele talimaantee kõrtsidele, mis paiknesid lõikudel, kus talvine ja suvine Tallinna–Viljandi maantee kulgesid üheskoos.

Varaseimad kirjalikud andmed Raudmetsa kõrtsikohast pärinevad 1700. aastast, sest kõrts on leppemärgina kantud sel aastal koostatud Türi-Alliku mõisa piirikaardile⁵⁶. Samuti on kõrts leppemärgina peal ka Türi-Alliku mõisa 1704. aasta piirikaardil⁵⁷. Mellini Liivimaa atlase Järvamaa lehel (1796.a.)⁵⁸ on ta lisaks peal ka nimega

⁵² Rahvusarhiiv, ERA.T-3.1.1.656

⁵³ Türi ümbruse aerofoto 1951.a.

⁵⁴ Valdo Praust. Sajanditevanune Tallinna–Paide–Tartu talimaantee koos Viljandisse suunduva kõrvalharuga. 2014, lk 83-84

⁵⁵ Rahvusarhiiv, EAA.854.4.427

⁵⁶ Rahvusarhiiv, EAA.1.2.C-IV-301

⁵⁷ Rahvusarhiiv, EAA.1.2.C-IV-300

⁵⁸ L.A. Mellin. Atlas von Liefland oder von den beyden Gouvernementern u. Herzogthümern Lief- und Ehistland und der Provinz Oesel. 1791-98, lk 13

(*Raudamets*). Kõrtsihoone on kantud ka hulgale hilisematele 19. sajandi kaartidele ning oli alles veel 1951. aastal⁵⁹, kuid peale seda üsna varsti lammutati.

Raudmetsa kõrtsi juures, Tallinna–Viljandi idapoolse suvise maantee Lokuta jõe ületuskohas, on olnud ka sajanditevanune vesiveskikoht – hilisem Kirna mõisa ainus vesiveskikoht. Seda on esmamainitud Kirna mõisa 1686. aasta inkvisitsiooniprotokollis, kuigi ilma kohanime nimetamata⁶⁰. Veski rajamisaeg on teadmata, on võimalik, et see veskikoht võib pärineda keskajast (orduajast).

Kahuoja ületuskohast (kaasajal Kuresoo peakraaviks õgvendatud) ja selle juures paiknenud Vanakõrtsi kohast edasi lõuna pool hargnes suvine Tallinna–Viljandi maantee talimaanteest paremale, kulgedes mööda kaasaegse Väätsa–Türi maantee sihti. Kuna talimaantee kulges selles lahknemiskohas otse, suvine maantee aga keeras selge paremkurviga maha, näitab muuseas ka see maantee lahknemiskoht, et talimaanteed olid Eesti maastikul ajalooliselt primaarsed ning suvised maanteed tekkisid nende baasil. Ka toetab sealne suvise ja talvise maantee lahknemiskoht, et Vanakõrtsi (oletatava Saatre) maanteekõrtsi asukoht võib olla väga põline, sest maanteekõrtsid ehitati sajandeid tagasi reeglina just teede lahknemiskohtadesse ja teeristidesse.

See suvine maanteelõik viis 1,3 km pikkusena algselt välja Soemäe kõrtsi (Soemäe lahknemiskoha, vt lisaks jaotis 5.2.) juurde, kus ta jõudis välja põlisele Virumaa–Paide–Türi–Viljandi maanteele. Sealt edasi kuni kulges Tallinna–Viljandi–Riia idapoolne suvine maantee mööda jaotises 2.1. kajastatud maanteed.

Türi poolt vaadatuna oli seega Soemäe kõrtsi juures tegemist kahe tähtsa põlise suvise maantee lahknemiskohaga, kus parempoolne tee viis Paide ja Kareda kaudu Virumaale, vasakpoolne aga Väätsa ja Ardu kaudu Tallinna. See põline suviste maantee lahknemiskoht oli ligikaudu oma algsel sujuval (teravnurksel) kujul alles kuni 1980. aastateni. Siis viidi liiklusohutuse huvides Väätsale viiva tee ristmik 210 meetri jagu Paide poole ning kunagise põlismaantee esimesed 310 meetrit (Türi poolt vaadatuna) künti üles, kuid on mingil määral kaasaegsel maastikul senini jäljena näha.

Soemäele (õigemini mäe alla selle loodeküljele) maantee lahknemiskohta tekkinud Soemäe maanteekõrtsi (tänapäev Paide tn 58) koha ajalugu vaatleme lähemalt jaotises 5.2. koos muude Türi–Alliku mõisa maadel asunud praeguse Türi linna ehitiste ja rajatistega.

2.4. Tallinna–Viljandi–Riia läänepoolne suvine maantee

Lisaks Tallinna–Viljandi–Riia idapoolsele suvisele maanteele oli sajandeid muinas- ja keskajal olemas ka Tallinna–Viljandi–Riia läänepoolne suvine maantee. See kulges Tallinnast üle Nabala, Tuhala ja Kirivalla Kuimetsale ning sealt edasi üle Vahastu ja

⁵⁹ Türi alade aerofoto 1951.a.

⁶⁰ Rahvusarhiiv, EAA.1.2.942, lk 1100

Piiumetsa Türi⁶¹. Et ka seda Türi läbinud maantee sihti on sajandeid tagasi kasutatud suviseks liikumiseks Tallinnast nii Viljandisse kui ka Riiga, näitab kolm fakti.

Kõige kaalukam tõestus on ürikuline. 1907. aastal Oskar Stavenhageni poolt kokku pandud ilmunud Liivimaa Maapäeva aktide kogumikus on ära toodud üks Tallinna Linnaarhiivis hoitav üks 1423. aasta reisikirjeldus (itineer), milles on üles kirjutatud kohad, mida läbiti Tallinnast läbi Viljandi Volmarisse (kaasajal Valmiera Lätis) Liivimaa Seisustepäevale minnes. Muude kohanimedega seas on seal järjestikustena välja toodud Kuimetsa ja Piiumetsa (*Kouvemetze, Pylemetze*)⁶². Piiumetsalt edasi Türi pääses nagu kaasajalgi üle Änari ja Kaisma ning sealt edasi mööda praegust Rapla–Türi teed. Keskajal küll veel mingit Rapla–Türi maanteed veel olemas ei olnud – sedakaudu, üle Lokuta mõisa põlise vesiveskikoha (vt jaotis 6.3.), suubuski Türi läänepoolne Tallinna–Viljandi–Riia maantee, millelt Kaismal keeras maha Kolule viiv kohalik teelõik.

Täiendavateks toetavateks faktideks, et kunagi on Tallinna–Viljandi(–Riia) oluline suvine maantee kulgenud üle Kuimetsa ja Piiumetsa, on Raasiku (Vahastu) muinaslinnuse ning Kuimetsa kindlusmõisa paiknemine. Enne ristisõda siia ehitatud muinaslinnuseid oli peamiselt kahte tüüpi – pelgupaik-linnused, mis paiknesid teedest eemal varjatud kohtades ja teetõkkelinnused. Vahastu muinaslinnuse (mida õigem oleks nimetada Raasiku muinaslinnuseks) paikneb tänaseks Vahastuna tuntud Raasiku põlisküla põldude loodeservas. Kuna selle juurest läheb läbi Kuimetsa–Piiumetsa–Türi maantee (kunagine Tallinna–Viljandi suvine maantee) pole kindlasti pelgupaik-linnus, vaid näib olevat ehitatud just selle maantee kontrolliks. Muuseas on Raasiku (Vahastu) muinaslinnuse ühtlasi ka ainus teadaolev muinaslinnuse terves Alempois (hilisemas Türi kirikukihelkonnas).

Sama kehtib Tallinna Mihkli Nunnakloostri kuulunud Kuimetsa kindlusmõisa kohta, mis oli ümbruskonna üks varasemaid mõisaid – esmamainitud (*Cuyumetze*) 1286. aastal⁶³. Sealse neljakorruselise kindlusmõisa varemete üks otsasein oli täiskõrguses alles veel 1820. aastal. Reeglina ehitati niisugused kindlusmõisate hooned keskajal oluliste kaugmaanteede kaitseks.

Türi viis kunagine läänepoolne Tallinna–Viljandi–Riia suvine maantee üle Lokuta jõel paiknenud Lokuta mõisa põlise veskikoha ja edasi läbi Lokuta põlisküla (millest tuleb lähemalt juttu jaotistes 6.3. ja 6.7.). Veel 19. sajandi lõpul Türi (kihelkonnakeskusesse) viinud looklev peatee on tänaseks õgvendatud uuele sihile. Kirikuni viinud vana põlistee siht kulgeb mööda praeguseid Kaare ja Väike-Pärnu tänavaid. Väike-Pärnu tänava kõrvale rajati praegune peatänav Tallinna tänav juba 1930. aastatel, Kaare tänava kõrvale pikendati Tallinna tänava õgvendatud sihti aga millalgi peale 1951. aastat.

⁶¹ Valdo Praust. Sajanditevanune Tallinna–Paide–Tartu talimaantee koos Viljandisse suunduva kõrvalharuga. 2014, lk 86-87

⁶² Oskar Stavenhagen, Akten und Reccesse der Livländischen Ständetage, I, Riga 1907, lk 294

⁶³ Est- und Lievländische Briefläde, Th. I, Bd I, Reval 1853, nr 19, lk 19-20

Ajastul, mil Viljandi–Türi–Paide–Virumaa maantee kulges veel vanal põlisel sihil (kiriku ja pastoraadi vahelt, vt jaotis 2.1.3.) – oli praeguse Wiedemanni tänava eellane usutavasti Väike-Pärnu tänava pikenduseks, st Lokutalt viis suur maantee tõenäoliselt otse kiriku lõunaküljele. Praegu on Väike-Pärnu tänava ja kiriku juurde viiva Wiedemanni tänava ristmikud Paide tänava suhtes üksteise suhtes 90 meetri jagu nihkes. See jõnks oli olemas juba 17. sajandi lõpul, sest ta on kantud kõikidele seda piirkonda kajastavatele ajaloolistele kaartidele. Tõenäoliselt on see jõnks tekkinud Türi-Alliku mõisa ja Türi kirikumõisa piiri kulgemisest tingituna. 1735. aasta kaardi⁶⁴ põhjal kulgeb see piir mööda praegusi Väike-Pärnu ja Wiedemanni tänavaid, kuid veel 1695. aasta piirikaart⁶⁵ näitab, et piir jookseb kiriku sissesõidutee (praegust Wiedemanni tänava), suhtes väga terava – umbes neljakraadise – nurga all. Arvatavasti on jõnksu tekkimisele kaasa aidanud ka see väike kungas, mille kohale on rajatud Türi kihelkonnakalmistu vanem, idapoolne osa (vt lähemalt jaotises 5.4.3.) – oletatavalt läks kirikusse suunduv tee künkast põhja poolt ümber, mitte aga sellest üle.

Kuna maastikuline seis lubab oletada, et kiriku ja pastoraadi maatükk eraldati Türi-Alliku mõisa maadest millalgi keskajal (loogiliselt moodustasid sealsed põllud ühtse terviku) siis võib oletada, et Wiedemanni tänava siht oli paigas juba enne neid piirimärkimisi ning millepärast ei pandud piiri tollal paika mitte mööda kiriku sissesõiduteed, vaid mingil meile mitte teadaoleval põhjusel sellega nurgi. Seda seisukohta toetab ka asjaolu, et Türi kirik pole planeeritud mitte ida-lääne telje järgi, vaid varasema (tõenäoliselt muinsaegse) sissesõidutee järgi (vt jaotis 4.2.).

Hulga keerulisem on aga kindlaks määrata, kust võis kiriku suunas minevalt teelt paremale maha keerata Viljandi (Riia) poole kulgev tee haru. On väheusutav, et Tallinnast Türi kaudu Viljandi poole liiklejad tegid kiriku juures teravnurga ja suundusid alles seal Türit läbinud põhja-lõuna suunalisele teele (Viljandi–Türi–Virumaa tee). Seda oletust toetab asjaolu, et Türi kirikust 600-700 meetri jagu edela suunas näitavad kõik 18.-19. sajandi kaardid kõva aluspinnaga põllumaad, kus aastaringse läbitavusega polnud tõenäoliselt mingeid looduslikke raskusi.

On võimalik, et keskajal Viljandi (Riia) poole liikujad keerasid kirikusse viiva tee pealt paremale juba kusagil hilisema kihelkonnakalmistu (praeguse kesklinna kalmistu) või õigemini sellele eelnenud väikese künka kohal. Kui nii oli, siis see teelõik võis tekitada praeguse Viljandi tänava põhjapoolse osa. See võis tõenäoliselt omakorda olla üheks põhjuseks, miks hiljemalt 17. sajandi Viljandi–Türi–Paide–Virumaa maantee Türi kiriku kohal uuele läänepoolsele sihile liikus.

Samas on ka tõenäoline, et Viljandi poole suundujad keerasid kiriku suunas minevalt teelt paremale maha juba palju varem. Kui vaadata Türi-Alliku mõisa 1870. aastate maadehindamise toimiku vastava piirkonna (Türi karjamõisa alade) kaarti⁶⁶, siis sellelt

⁶⁴ Eesti Ajaloomuuseum, AM.118.1.170

⁶⁵ Rahvuserhiiv, EAA.1.2.C-IV-304

⁶⁶ Rahvuserhiiv, EAA.2486.1.3098, lk 279

on näha 1,3 km pikkune kohalik teerada, mis viib Lokuta küla põldude kagunurgast (praeguse Kaare tn 15 juurest) loode-kagu suunalisena praeguse Viljandi tn 38 juurde. Kuna sealset ala läbisid juba 1870. aastatel kuivenduskraavid, ei pääsenud ilmselgelt sealt aastaringselt läbi kuiva jalaga, vaid vajalik oli selle lõigu sillutamine. See võis omakorda olla ka põhjuseks, miks see otselõik keerulistel aegadel (nt Liivi sõja ajal) unarusse jäi ning sealtkaudu kaugliiklust enam ei käinud⁶⁷.

Igatahes 17.-19. sajandi kaartidel seda teelõiku kaugteena enam peale märgitud ei ole, kuid siis ei käinud enam ka Tallinna–Viljandi suvine liiklus üle Türi.

Nimetatud kohalik teerada kadus maastikult lõplikult aastail 1889-93, mil Türi karjamõisa põldudel võeti ette suuremahulised maaparandustööd⁶⁸ ning varasemaid ribapõlde laiendati oluliselt lõuna ja kagu suunas. Nende tööde käigus muudeti kogu varasema teeraja ümbrus ligikaudu ruudukujulisteks põllulappideks, millega piirkonna varasem ilme muutus täiesti tundmatuseni (vt jaotis 5.4.6.). Alates 1910-20. aastatest on sealt ka põllud kadunud ning sama ala on teist korda tundmatuseni muutunud linnakvartaliteks.

Kaasaegsel linnamaastikul kulges see 1,3 km pikkune teerada (oletatav lõik muinas- ja keskaegsest Tallinna–Viljandi maanteest) nurgi üle praeguste linnakvartalite. Põhja pool raudteed kulges ta Vainu tn 3, Aina tn 12 ja Uus tn 9 kohalt, ületades raudtee sihi umbes kunagise Paidesse suundunud raudtee lahknemiskolmnurga läänepoolse haru (Koidula põiktänava mõttelise pikenduse) kohal. Lõuna poolt raudteed kulges see teerada Näituse tn 4a, Näituse tn 3, Pärna tn 22, Pärna tn 17, Staadioni tn 6 ja Staadioni tn 1a kohalt.

2.5. Türit läbivate kaugteede muutumine alates Liivi sõjast

On väga raske hinnata, kumb Tallinna–Viljandi(–Riia) suvine maantee oli rohkem kasutatav – kas idapoolne üle Väätsa, Saarnakõrve ja Ardu kulgenud tee (jaotis 2.3.) või läänepoolne, üle Kuimetsa, Vahatu ja Piiumetsa kulgenud tee (jaotis 2.4.). On usutav, et teatud perioodidel (nii muinas- kui ka keskajal) võidi eelistada üht maanteed, teistel perioodidel aga teist.

Tõenäoliselt umbes 17. sajandi esimeseks pooleks või keskpaigaks saadi valmis Tallinna–Mäo maantee Ussisoo soosillalõigud ning umbes samal ajal ka ka Mäo–Koigi soosillalõigud. See võimaldas Tallinna–Põltsamaa suvisel (aastaringsel) liiklusel hakata käima sealtkaudu, millega seoses hakkas sama sihti kasutama ka Tallinna–Viljandi(–Riia) liiklus koos mahakeeramisega Paia ristic⁶⁹. Nii jäi Türi hinnanguliselt 17. sajandi esimesel poolel või keskpaigas Tallinna–Viljandi(–Riia) kaugliiklusest välja.

⁶⁷ Valdo Praust. Sajanditevanune Tallinna–Paide–Tartu talimaantee koos Viljandisse suunduva kõrvalharuga. 2014, lk 88-89

⁶⁸ Rahvusarhiiv, EAA.2486.3.3185

⁶⁹ Valdo Praust. Eesti teedevõrk muinas- ja keskajal ja selle rekonstrueerimise põhimõtted. 2012, lk 85-86

Teatud (vähesel) määral taastus Türi kaudu kulgenud Tallinna–Viljandi suvine (aastaringne) liiklus 18. sajandil, mil valmis Türi–Rapla maantee, mida loetakse tänini Tallinna–Viljandi maantee üheks lõiguks. Täpsemalt sai Türi–Rapla maantee valmis siis, kui 18. sajandil rajati tühjale soisele alale varem puudunud Kolu–Käru 6 km pikkune noolsirge otselõik, rahvasuus tuntud kui Katariina siht. Enne Katariina sihi ehitamist Kolust Kärusse ega ka Türi–Rapla ja Pärnu suunas liiklema ei pääsenud, selles suunas pääses liiklema üle Piiumetsa ja Rumbi soosilla ning edasi üle Kädva. Käru, muuseas, on ajalooliselt kuulunud Vändra kihelkonda, st sealt pole idasuunalist väljakäimist enne 18. sajandit kunagi olnud.

Hoolimata baastasemel otsingutele arhiivides pole seni õnnestunud ürikutele toetudes kindlaks teha, millal täpselt Katariina siht on ehitatud, sh kas rahvasuu on selle sihi on nimetatud Vene keisrinna Katariina I (valitsemisaastad) või Katariina II (valitsemisaastad 1762-96) järgi. On teada, et levinud legendil, mille kohaselt olevat seda lõiku pidi reisinud Katariina II oma 1764. aasta Eesti visiidil koos vürst Potjomkiniga, pole tõepõhja all – Katariina II visiidi marsruudid on korralikult dokumenteeritud ja Kolu-Käru kanti ta ei sattunud.

Seni läbiuuritud ürikutele toetudes on teada, et Kolu ja Käru vaheline Katariina siht (ja sellega koos Türi–Rapla maantee) on rajatud millalgi 1694. ja 1796. aasta vahelisel ajal. 1694. aasta Kolu mõisamaade kaardil⁷⁰ seda teed veel peal ei ole, 1796. aastal koostatud Mellini Liivimaa atlase Järvamaa lehel⁷¹ on tee aga juba peal.

Otsene liiklemisvõimalus Türi–Särevere kaudu Pärnu suunas on aga hoopis hiline võimalus. Jändjalt Pärnu jõge ületava Rae silla ning Kurgja kaudu Vändrasse kulgev teelõik avati 1938. aasta oktoobris⁷² – varem käis Türi–Pärnu suunaline liiklus üle Kolu ja Käru kaudu Vändra peale.

3. Türi linna alade jagunemine mõisate vahel

Praeguse Türi linna maa-ala jagunes varasematel sajanditel Türi-Alliku, Lokuta ja Särevere rüütlimõisate ning Türi kirikumõisa (pastoraadi) maade vahel. Nende piirid ja maakasutus on jälgitavad peamiselt 19. sajandi kaartidelt, kuigi säilinud on ka mitmeid 17.-18. sajandi kaarte ja ürikuid.

Need võimaldavad hinnata, et mõisapiirid olid 17.-18. sajandil ligikaudu samad mis 19. sajandil, ainult väikeste muudatustega. Seevastu külad, hooned, rajatised, põllud jms on oluliselt muutunud.

⁷⁰ Rahvusarhiiv, EAA.1.2.C-IV-184

⁷¹ L.A. Mellin. Atlas von Lief- und Eestland oder von den beyden Gouvernemen-tern u. Herzogthümern Lief- und Eestland und der Provinz Oesel. 1791-98, lk 13

⁷² Valdo Praust. Eesti teede ja transpordi 100 aastat. Apollo, 2018, lk 135

Valdav enamik praegu Türi linnakvartalite all olevat hoonestatud maad – umbes 250 hektari jagu – oli varem kasutusel erinevate mõisate ja külade põldudena, kuigi äärealadel leidis ka heina- ja karjamaid.

4. Türi kirikumõisa ehk pastoraadi ala

Praeguse Türi linna alade põhjapoolse tuumiku – kirikust põhja, loode ja lääne poole jäävad alad – moodustas Türi kirikumõisa ehk pastoraadi maa-ala. See piirnes põhjast ja lõunast Türi-Alliku mõisa maadega, mis lubab oletada, et millalgi sajandeid tagasi, ürikuliselt teadmata ajal (tõenäoliselt keskajal), on ta sellest eraldatud.

Türi kirikumõisa maa ja selle areng on jälgitav paljudelt 17.-19. sajandi kaartidelt. Säilinud on piirikaardid 1695.⁷³, 1700.⁷⁴ ja 1704.⁷⁵ aastast, samuti kirikumõisa territooriumi kaardid 1735.⁷⁶, 1753.⁷⁷, 1842.⁷⁸, 1859.⁷⁹ ja 1861.⁸⁰ aastast. Samuti on kirikumõisa maade piirid ning olulisemad hooned peale kantud ka 1805. aasta Türi-Alliku mõisa mustandkaardile⁸¹. Nende omavaheline võrdlemine koos kõrvutamisega praeguse seisuga ning 1951. aasta⁸² ja 1970. aasta⁸³ aerofotodega annab nendest aladest viimase kolme sajandi lõikes võrdlemisi hea ettekujutuse.

4.1. Türi kirikumõisa maa-ala piirid

Kuna kirikumõisa maa oli eraldatud Türi-Alliku mõisa maadest, piirnes ta nii põhjas (Soemäe ehk *Annenhofi* maad) kui ka lõunas (Türi küla ja hilisema Türi karjamõisa maad) Türi-Alliku mõisa maadega, jagades Türi-Alliku mõisa sealsed põllud kahte ossa. Idas (teisel pool Pärnu jõge oleva heinamaatüki osas) piirnes kirikumõisa maatükk Särevere mõisa maadega (vt peatükk 6).

Kirikumõisa maade põhitüki lõunapiiriks vastu Türi küla (hilisema karjamõisa) alasid oli praegune Wiedemanni tänav. Kuigi 1695. aasta piirikaart näitab, et piir Türi-Alliku mõisa lõunapoolsete aladega kulgeb kiriku sissesõiduteega neljakraadise nurga all, on see lahknevus hiljem parandatud ning kõik 18.-19. sajandi kaardid näitavad, et see tee ise ongi kirikumõisa maade lõunapiiriks.

⁷³ Rahvusarhiiv, EAA.1.2.C-IV-304

⁷⁴ Rahvusarhiiv, EAA.1.2.C-IV-301

⁷⁵ Rahvusarhiiv, EAA.1.2.C-IV-300

⁷⁶ Eesti Ajaloomuuseum, AM.118.1.170

⁷⁷ Rahvusarhiiv, EAA.1237.1.328, leht 1

⁷⁸ Rahvusarhiiv, EAA.1237.1.328, leht 3

⁷⁹ Rahvusarhiiv, EAA.1237.1.328, leht 2

⁸⁰ Rahvusarhiiv, EAA.854.4.423

⁸¹ Rahvusarhiiv, EAA.854.4.572

⁸² Türi alade aerofoto 1951.a.

⁸³ Türi alade aerofoto 1970.a.

Ka kirikumõisa maade põhjapiir (vastu Türi-Alliku Soemäe ehk *Annenhofi* karjamõisa maid, vt jaotis 5.1.) on ajas veidi muutunud. Ligikaudselt kulges ta praeguse Luha tänava läänepoolsest otsast nurgi läbi praeguste linnakvartalite Jõe tänava idapoolsesse otsa. Praegusel Jõe ja Allika tänavate kagunurgal olev Allika tn 6 on nimelt 1870. aastatel ehitatud kihelkonnakoolimaja, mis asus kirikumõisa maadel, kuid piiri ääres, 19. sajandil Kapernaumaks kutsutud paigas – sealt põhja poole olevad maad kuulusid juba Türi-Alliku mõisale.

Ajuti on Türi kirikumõisa ala seal ulatunud aga veel kaugemalegi põhja poole. Ürikuliselt on teada et 1583. aastal anti pastor Johann Casternherenile lääniks veel üks adramaa⁸⁴; 1596. aastal on seda läänilepingut uuendatud ja määratud selle kestuseks 90 aastat⁸⁵. Kuna see lisa-adramaa (mis Kesk-Eestis tähendas umbes 6-15 hektarit põldu koos juurdekuuluva heinamaa, karjamaa ja muude maadega) on kantud 1735. aasta pastoraadi maade kaardile, teame me, et see hõlmas ligikaudu kogu praegust linnakvartalite hoonestatud ala, st praeguse Kungla ja Jõe tänava kinnistuid, kaardile kantud teksti järgi Soemäe (*Soyemeggi*) alasad. 1753. aasta pastoraadi maade kaardile pole neid alasid aga enam peale märgitud, selleks ajaks oli need seega läinud Türi-Alliku mõisale tagasi, kus neist sai omaette karjamõis (vt jaotis 5.1.).

Umbes kaks kolmandikku praeguse Paide tänava ja Pärnu jõe vahele jäävatest pastoraadi aladest (läänepoolsed) moodustasid põlispõllud – nii kirikumõisa kui ka selle aladele hiljem tekkinud Tanka küla (vt jaotis 4.4.) põllulapid. Kirikumõisa põlispõldude idapiir kulges ligikaudu mööda tänaseks kadunud kiriku juurest Soemäe kõrtsini viinud põlismaantee lõiku (vt jaotis 2.1.3.), sealt ida (jõe) poole jäid heina- ja karjamaad ning hiljem ka Tanka küla hooned.

Kirikumõisa põlispõldude 700 meetri pikkune läänepiir kulges ligikaudu mööda praeguse Paide tn sihti, alates praegusest Wiedemanni tänavast lõunas kuni Luha tänavani põhjas. Võib oletada, et see teesiht võis algselt (tõenäoliselt 16.,-17. sajandil, vt jaotis 2.1.3.) tekkidagi kunagiste põldude lääneserva.

Praegusest Paide tänavast lääne pool asus algselt kirikumõisa heina- ja karjamaade ala. Selle maalapi lühikeseks 200 meetri pikkuseks lõunapiiriks oli praeguse Väike-Pärnu tänava idapoolne osa (alates praegusest Pikast tänavast kuni Paide tänavani), 500 meetri pikkuseks põhjapiiriks aga praegune Lai tänav alates kunagisest Paide raudteetammist (Tolli metsast) kuni Paide tänavani. Tüki läänepiiriks (vastu Lokuta mõisa maid) oli lõunapoolses osas praegune Pikk tänav, põhjapoolses osas aga Paidesse viinud kitsarööpmelise raudtee tamm (raudtee see lõik ehitati 1898-1901 täpselt mõisapiirile).

Kui kirikumõisa 1735. aasta kaardil on kogu see ala märgitud heina- ja karjamaaks (tollased heina- ja karjamaad olid puisniidu laadsed, kus heina tehti ja loomi karjatati

⁸⁴ Erich Baron Schilling, *Die Rittergüter im Kreise Jerwen seit der Schwedenzeit*. 1970

⁸⁵ Rahvusarhiiv, EAA.1.2.942, lk 1122-1123

puude ja võsa vahel), siis hiljem on seda idapoolsest servast alates tükkhaaval ka põlluks tehtud, iseäranis peale 19. sajandi maaparandustöid. Kirikumõisa 1861. aasta kaardil on pool sellest alast juba kasutusel põlluna. 1899. aasta üheverstalisel kaardil⁸⁶ on aga juba 85% sellest alast põld. v.a. väike loodepoolne nurk.

Kirikumõisa heinamaatükk asus teisel pool Pärnu jõge. 1765. aasta kaardi järgi kasutati sellest maalapist heinamaana umbes kolmveerandit, kagupoolsesse ossa oli märgitud tihe põõsastik (mida 19. sajandi kaartidel enam peal ei ole) Umbes kolmandik kunagisest kirikumõisa jõetagusest heinamaatükist asus praeguse Türi tehisjärve kohal, kaks (idapoolset) kolmandikku on aga võssa ja metsa kasvanud, kuigi veel 1970. aasta aerofotol oli tegu lageda alaga.

Nii 1765. aasta kirikumõisa maade kaardile kui ka 1703. aasta Johann Holmbergi Türi-Alliku mõisa piirikaardile (säilinud 1800. aasta ümberjoonistusena)⁸⁷ on tänase Wiedemanni tänava pikenduse kohale peale kantud puust sild üle Pärnu jõe, mida mööda pääses arvatavasti teisel pool jõge paiknenud kirikumõisa heinamaale.

See lubab oletada, et kiriku sissesõidutee sihis oli praeguse Türi linna piires vähemalt 18. sajandi algul Pärnu jõel ajuti sillakoht. Kas see sild paiknes seal alaliselt või üksnes teatud perioodidel (mil näiteks vahepeal lagunenu sild oli taas tagasi ehitatud), pole kahjuks teada. Pole ju välistatud, et nende perioodidel, mil seal silda polnud, ei toodud sealt heina ära näiteks kas talviti üle kinnikülmunud jõe või sealt 420 meetrit allavoolu (umbes praeguse Koidula tänava silla kohal või sealt veidi raudteesilla poole) jäänud koolmekoha kaudu. Koolmekoha olemasolu seal (mitte aga praeguse Wiedemanni tänava sihis!) lubab oletada nii kaheharuline koht jões kui ka 1899. aasta üheverstalisele kaardile peale kantud Kõrgessaarde viiv teeharu, sest on teada, et enne raudtee ehitamist seal silda jõel polnud.

4.2. Türi kirik

Türi kirikukihelkonna ja kirikumõisa ajalooliseks keskuseks on kirik. See paikneb väikese (ümbristevast maastikust mõned meetrid kõrgema) künka otsas, mis omakorda on 1,1 km pikkuse põhja-lõuna suunalise voore kõrgemaks kaguosaks. Villem Raam on 1982. aastal Türi kiriku – kolmelöövilise gooti stiilis kodakiriku – ehitusajaks määranud 13. sajandi lõpukümnendid⁸⁸. Ürikuliselt on kirikukihelkonda (sh ka kirikut) esmamainitud 1347. aastal. Kiriku üheks omalaadsemaks osaks on pikihoone idaviilul paiknevad neogooti stiilis petiknišid, mis on aga sajandite vältel tugevalt kinni krohvitud ja millede algsest kujust pole täpset ettekujutust. Kiriku neogooti torn on ehitatud 1867. aastal, ülejäänud hoone on säilitanud suuresti keskaegse kuju⁸⁹.

⁸⁶ Üheverstaline (1:42 000) kaart, 1899.a.

⁸⁷ Eesti Ajaloomuuseum, AM.118.1.166

⁸⁸ Villem Raam. Türi kiriku kui arhitektuurimälestise pass. 1982.a.

⁸⁹ Villem Raam. Türi kiriku kui arhitektuurimälestise pass. 1982.a.

Miks kiriku pikitelg lahkneb tavapärasest ida-lääne suunast 13 kraadi, pole täpselt teada. Kuna kirik on enam-vähem (ühe-kahe kraadi täpsusega) paralleelne läänepoolse sissesõiduteega (praegune Wiedemanni tn), viib see mõttele, et nii kirik kui ka kirikaed on planeeritud muinasaegsete teede järgi ning 13. sajandi lõpu kirikuehitajatel pole olnud kompassi käepärast, et ida-lääne sihti täpselt määrata. Kui sel hüpoteesil on tõepõhi all, näitab see ühtlasi sealse teedevõrgu (vt jaotis 2) pärinemist muinasajast, õigemini ajastust enne kiriku ja kirikaia planeerimist.

Usutavalt pärinevad ka kirikaed ja selle mõõtmed – peaaegu korrapärane 70x70 meetri suurune ruut – keskajast.

Kiriku vanim piltkujutis on teadaolevalt toodud 1648. aasta Lokuta mõisa piirikaardil⁹⁰, kuid sealne ristkülikukujuline (ilma kooriruumi osata) hoone kahe aknaga otsas ja kahe aknaga küljepeal on selgelt stilisatsioon ega ei kajasta hoone tegelikku kuju. Seetõttu võib kiriku vanimaks üldjoontes tõetruuks piltkujutiseks pidada 1695. aasta Türi-Alliku mõisa ja Türi kirikumõisa piirikaardile kantut⁹¹. Sellelt kaardilt on näha kolme akna pikkune pikihoone ja ühe akna laiune madalam kooriruum – praktiliselt kirik sellisena, nagu ta tänagi välja näeb, üksnes ilma tornita. Veidi teistsugune (väärade akende jaotusega) kiriku piltkujutis on toodud 1704. aasta piirikaardil⁹², millele on küll kolme viilu tippu lisatud ka tuulelipud.

Midagi toodud kahe kiriku kujutise vahepealset on toodud Johann Holmbergi 1691. aasta kaardi 1800. aasta ümberjoonistusel⁹³, kus pikihoonel on näha kõrvuti uks ja kolm akent (tegelikult on lõunaportaal keskmise akna all) ning kooriruumil külgeinal kaks akent (tegelikult on üks, kuigi üks aken on pikihoone idaseinas), samuti ka kolm tuulelippu. Kuna Holmbergi algne, 1691. aasta kaart on teadaolevalt kaduma läinud ja säilinud on vaid kaardi koopia, on raske hinnata, kas nimetatud vead on teinud Holmberg või kaardi ümberjoonistaja Carl Engarius. Samal põhjusel ei saa seda pidada Türi kiriku vanimaks säilinud tõetruuks või sellele pretendeerivaks kujutiseks.

Kirikaia lääneservas, vahetult kiriku tornialuse sissepääsu kõrval (edelaküljel) paikneb von Baranoffite perekonna kabelihoone. Kultuurimälestiste riiklikus registris on kabelihoone dateeritud 19. sajandi esimesse poolde, kuid ühelgi Türi kirikumõisa maade 19. sajandi detailkaardil (kuhu on peale kantud kõik ehitised, sh Tanka küla majade kõrvalhooned) pole seda peale kantud. Kuna hilisem seesugune Türi kirikumõisa alade kaart pärineb 1861. aastast⁹⁴, on von Baranoffite kabel suure tõenäosusega sellest hilisem, st ehitatud siiski peale 1861. aastat. Kuna 1886. aastal läks Türi-Alliku mõis von Baranoffitelt von Engelhardtide kätte, on tõenäolisim, et see kabel on püstitatud ajavahemikus 1861-86.

⁹⁰ Gränskartan inom Lockota, Allenküll och Turgell. ca 1648

⁹¹ Rahvusarhiiv, EAA.1.2.C-IV-304,

⁹² Rahvusarhiiv, EAA.1.2.C-IV-300,

⁹³ Eesti Ajaloomuuseum, AM.118.1.169

⁹⁴ Rahvusarhiiv, EAA.854.4.423

Türi kirik on Eesti üks väheseid kihelkonnakirikuid, mille korral on ürikuliselt jälgitav, et ta on rajatud muinasaegsele hiiekohale. Järvamaa 1680. aastate vakuraamatu Türi-Alliku mõisamaade inkvisitsiooniprotokollis on öeldud, et kirik asub Nõiamäel ("...*Noidiamegi oder Zauber berg...*")⁹⁵. Samas puudub selge ettekujutus, kas hiie ("nõiamäe") all mõeldi kiriku kohal paiknevat väiksemat küngast, või kogu 1,1 km pikkust looduslikku voort, mille kõrgemal kagunurgal kirik asub. Kui nimetus on kunagi käinud kogu voore kohta, siis võib olla lisaks veel võimalik, et samast on tulnud ka Soemäe nimetus, millega on nimetatud sama voore põhjatipus olnud põlde, maanteekõrtsi kui ka saksa keeles *Annenhofi* nime all tuntud karjamõisa (1735 *Soyemeggi*, 1765 *Soyemey*, 1796 *Sojomaggi*, *Soemägi*, 1805 *Soyemäggi*, 1853 *Soëma*, 1859 ja 1871 *Soema*, hoonete kirjeldust vt lähemalt jaotistest 5.1. ja 5.3.). Tõenäoliselt tuleneb 1648. aasta Lokuta mõisa piirikaardil kasutatud *Suttemeckische Stein* (st Soemäe kivi) ka samast sõnatüvest.

Asjaolu, et kirik võis tõesti paikneda muinasaegses hiiepaigas, toetab ka asjaolu, et 1986. aastal leiti kiriku lõunamüüri äärest muinasaegsete põletusmatuste jälgi⁹⁶.

Samal põhjusel võib oletada, et Türi kirikule eelnenud hiiekoht võis olla juba muinasaegse Alempoisi kihelkonna ehk väikemaakonna (vaimseks) keskuseks, mida toetab ka teedevõrk (vt jaotised 2.1. kuni 2.4.). Oletatavalt hõlmas Alempoisi muinasaegne kihelkond (väikemaakond) hilisema Türi kirikukihelkonna ala ning lisaks veel Paide linna kuni Paide ja Sillaotsa vahelise soosillani. 1220. aastatel koostatud ja 1241. aastal puhtalt ümber kirjutatud Taani Hindamisraamatu Väikese Eestimaa Nimistu kohaselt hõlmas Alempois (*Alempos*) kokku 400 adramaad⁹⁷. Kuni 15. ja osalt ka 16. sajandini tunti Türi kirikukihelkonda lisaks ka Alempoisi paralleelnimetuse all (v.a. Paide ümbrus peale ordulinnuse rajamist 1260. aastatel⁹⁸)

Lisaks võib oletada, et Alempoisi nimi võiks kuidagi olla seotud Türi-Alliku mõisaga (saksa k. *Allenküll*, st otsetõlkes Aleküla) – Türi-Alliku mõisasüda paikneb Türi kirikust ju vaid 1,9 km kaugusel ning mõisa veskikoht (Tallinna–Viljandi talimaantee jõeületuskoht, vt jaotis 2.2.) Soemäe põhjapoolsest otsast ju vaid 800 meetri kaugusel. Pole välistatud, et Türi-Allikul paiknes muinasajal Alempoisi majanduslik ja kiriku kohal (Soemäel) vaimne keskus, kuid loomulikult on see vaid hüpotees.

4.3. Türi kirikumõis (pastoraat)

1695. aasta piirikaart⁹⁹ on teadaolevalt vanim täpsel topograafilisel alusel olev kaart, kuhu nii kirik kui ka kirikumõis peale on kantud. See kaart (nagu ka kõik hilisemad kaardid) näitab kirikumõisat oma hilisemas asukohas, st kiriku idaküljel, teisel pool Kurrikoffi tänavat ehk kunagist maantee peasiht, esiküljega vastu teed.

⁹⁵ Rahvusarhiiv, EAA.1.2.942 , lk 1123

⁹⁶ Türi: kilde kihelkonna ja linna arengust. II osa. Türi, 2001, lk 29

⁹⁷ Paul Johansen. Die Estlandliste des Liber Censur Danicae. Reval-Copenhagen, 1933, lk 104

⁹⁸ Ibid, lk 173-174

⁹⁹ Rahvusarhiiv, EAA.1.2.C-IV-304,

Praegune kirikumõisa peahoone – algselt poolkelpkatusega ühekorruseline paekivihoone – on oletatavalt ehitatud kas 18. sajandi teisel poolel või 19. sajandi algul. Sellele viitavad fassaadil paiknevad kaheksa rühmitatud akent, mida kasutati hoonete juures just siis, mil baroki mõjutused polnud veel hääbunud. Ürikutest ei ole kirikumõisa peahoone ehitusaastat õnnestunud leida. Eestimaa Vastastikuse Tulekindlustuse Seltsi materjalides¹⁰⁰ on toodud vaid hoone viimase tõsise renoveerimise aeg – 1892. aasta. Võib oletada, et 1892. aastal lisati hoone fassaadile (tänapäevaks hävinud) kahe akna laiune puidust pealeehitus ja võib-olla ka kitsam tiibhoone vasakpoolsele otsale. Igatahes kirikumõisa maade 1842. aasta kaart¹⁰¹ näitab hoonet hilisemates gabariitides (st meieni säilinud hoonet), kuid ilma vasakpoolse tiibehituseta.

Viimased paarkümmend aastat on hoone varemeis – viimased põhjalikud rekonstrueerimistööd jäid pooleli olukorras, kus hoonetele jäi katusekate panemata. Praktiliselt on hoones alles vaid paekivist välismüürid, katuse puitosad on varisemas. Enne viimaseid suuremaid rekonstrueerimistöid oli hoone fassaadil lai puidust pealeehitus, mis pärines oletatavalt 19. sajandi teisest poolest.

On raske öelda, kas meieni säilinud kirikumõisa peahoones võib olla sees ehitusosi varasematest (17. sajandi või velgi vanematest) hoonetest või on üksnes pastoraadi (kirikumõisa) asukoht jäänud samaks. Kindlasti oli kirikumõisa 18. sajandi alguskümnendite peahoone praegusest hoonest umbes kolmandiku või poole jagu lühem, kuna see on välja loetav kirikumõisa maade 1735. aasta kaardilt¹⁰². Et meieni säilinud hoone võiks olla kas täies või enamikus mahus uusehitise, toetab ka selle fassaadi akende sümmeetriline paiknemine ning nähtavate püstvuugi jälgede puudumine hoone kiviseintel (praeguseks on suur hulk krohvi maas).

Kirikumõisa kõrvalhoonete asukoht on kõige paremini näha nii 1842. kui ka 1861.¹⁰³ aasta plaanidel. Pikk rehi paiknes peahoonest 130 meetri kaugusel idas jõe ääres, ülejäänud väiksemad hooned (oletatavalt tallid, aidad jms) asusid läheduses. Tänapäevaks on kõik hooned peale peahoone kas hävinud või sulandunud väikeste tuvastamatute fragmentidena uuemate hoonete sisse (mida kirikumõisa peahoonest jõe poole paikneb mitmeid).

Ürikuliselt on teada¹⁰⁴, et 1893. aastal ehitati pastoraadihoone juurde leerimaja (leerilaste magamishoone). See asus kirikust põhja pool ja pastoraadist loodes (teiselt pool Kurrikoffi tänavat ehk muistse põlisteesihti) paiknenud hoone oli alles veel 1970. aastal¹⁰⁵, kuid on nüüdseks lammutatud.

¹⁰⁰ Rahvusarhiiv, EAA.3761.1.33 , poliis 339

¹⁰¹ Rahvusarhiiv, EAA.1237.1.328, leht 3

¹⁰² Eesti Ajaloomuuseum, AM.118.1.170

¹⁰³ Rahvusarhiiv, EAA.854.4.423

¹⁰⁴ Rahvusarhiiv, EAA.3761.1.382 , poliis 15697

¹⁰⁵ Türi alade aerofoto 1970.a.

Mingitel teadmata põhjustel paiknes kirikumõisa väike park mitte oma tavapärasel kohal peahoone taga, vaid sellest kirdes, st peahoone vasakpoolse otsa ja vasakpoolse tagumise nurga juures. 70 meetrit lai ja 130 meetrit pikk park on veidi metsistunud, kuid säilinud ligikaudu algsetes mõõtmetes, v.a. mõnede peahoone taha ehitatud uuemate hoonete tagaosad, mis ulatuvad veidi lõunapoolselt küljelt parki sisse.

4.4. Köstrimaja ja Tanka küla

17. sajandi lõpu ning 17.-18. sajandi vahetuse Türi kirikumõisa piirikaartidele ei ole peale kantud muid ehitusi peale kiriku ja pastoraadi. See võimaldab oletada, et ülejäänud kirikumõisa maa oli kas tühi (peamiselt põld) või paiknesid seal üksikud ehitised.

Varaseima tervikliku ettekujutuse kirikumõisa maadel olnust saab 1735. aasta kaardilt¹⁰⁶. Sellele on esmalt kantud peale köstrimaja. See paiknes juba tollal hilisemas, 19. sajandist ja 20. sajandi esimesest poolest tuntud asukohas, praegusel Allika tn 13 krundil, kuid mitte täpselt seal asuva kaasaegse maja asukohal, vaid sellest 20 meetri jagu ida pool, vahetult praeguste Allika ja Vanemuise tänavate ristumiskoha loodenurgal. Usutavasti on see seesama maja, kus 1715. aastal jätkati Põhjasõja ajal katki jäänud Türi kooliharidust¹⁰⁷. Kindlasti ei ole 18. sajandi alguskümneid köstrimaja sama hoone, mis 19. sajandil ja 20. sajandi alguses – hilisem köstrimaja oli põhja-lõuna suunalise viiluga, 1735. aasta kaardilt on aga näha ida-lääne suunaline hoone. Nii ei asunud hilisem köstrimaja ka vanema gabariitides (vundamendil), küll aga sama koha peal.

Köstrimajast 250 meetri jagu põhjas (umbes praeguste Kungla tn 30 või 32 kohal) on 1735. aasta kaardil märgitud veel köstri majapidamise üks kõrvalhoone. Kirikumõisa põldudeala lõunaküljel, küljega vastu kiriku sissesõiduteed (praegust Wiedemanni tänavat) asus praeguse, õigemini kohe (2019.a.) lammutamisele mineva koolimaja (Wiedemanni 3a) kohal pikk küün või rehi, küljega vahetult vastu kiriku sissepääsuteed.

Lisaks oli 1735. aasta kirikumõisa kaardile peale kantud see ühe adramaa suurune maatükk Soemäel, mis oli Türi-Alliku mõisalt panditud. Sellel asus üks talu, mille hooned paiknesid umbes praeguse Suur-Puiestee 24 kohal. Tõenäoliselt sai sellest maalapist ja talust alguse hilisem, peale pandilepingu lõppemist Türi-Alliku Soemäe (*Annenhofi*) karjamõis, mida vaatleme lähemalt jaotises 5.1.

Kirikumõisa maade 1753. aasta kaart¹⁰⁸ kordab enamjaolt 1735. aasta kaardil toodut. Köstrimaja on selles samas asukohas (tõenäoliselt ka sama hoone), kuid paikneb täielikus üksinduses – kadunud on nii tema kõrvalhoone kui ka praeguse Wiedemanni

¹⁰⁶ Eesti Ajaloomuuseum, AM.118.1.170

¹⁰⁷ Türi: kilde kihelkonna ja linna arengust. II osa. Türi, 2001, lk 5

¹⁰⁸ Rahvusarhiiv, EAA.1237.1.328, leht 1

tänava äärne pikk küün/rehi. Ka Soemäe talu on sellel kaardil alles, kuid mitte enam kirikumõisa maadele kuuluvana, vaid teisel pool piiri, st vahepeal kirikumõisale panditud sealne ala on läinud tagasi Türi-Alliku mõisale.

Millalgi 1753. ja 1805. aasta vahelisel ajal on kirikumõisa põldudele, köstrimaja lähedusse tekkinud kuuest talust koosnev Tanka küla. Kui 1753. aasta kaart näitab vaid köstrimaja, siis Türi-Alliku mõisamaade 1805. aasta kaart¹⁰⁹ näitab Tanka küla juba täies suuruses, kuuest majast (sh köstrimaja) koosnevana.

Mis põhjusel ja millal täpselt (toodud 52 aasta pikkuse perioodi sees) Tanka küla hoonetus tekkis, vajab täiendavat uurimist. Tanka kohanimi on kirikumõisa maadega seotuna igatahes külast endast palju vanem. Järvamaa 1739. aasta adramaarevisjoni käigus fikseeriti kirikumõisa juurde kuuluvana *Tancka Michkel* ja *Tancka Ado*¹¹⁰, kelle küll maad kasutada ei olnud. Kus nad elasid, pole selge. Kuna kirikumõisa aladel tollal peale pastoraadi peahoone ja köstrimaja muid hooneid ei olnud, siis võib-olla oli see seotud Türi-Allikult ajutiselt panditud Soemäe aladega. Ka 1744. aasta Järvamaa adramaarevisjonis on mainitud *Wanna Tancka Michel*, *noor Tancka Michel*, *Tancka Ado* ja lisaks veel köster¹¹¹. Kangesti tundub (iseäranis 1744. aastal adramaarevisjonis fikseeritu põhjal), et Tankaks on algselt nimetatud kogu kirikumõisa alasid (v.a. ehk kirik ja pastoraat), kuid külana on hakatud seda ala käsitlema alles ajal, mil peale köstrimaja lisandus sinna ka teisi maju/talusid.

Tanka küla kuuest majast/talust (sh köstrimaja) saab väga detailse ülevaate kirikumõisa maade 1842., 1859. ja 1861. aasta kaartide põhjal, mis põhimõtteliselt näitavad kõik sama seisuga erinevate nüanssidega, mida kartograaf on pidanud vajalikuks peale kanda. Detailseim neist on 1861. aasta kaart¹¹², kuhu on peale kantud nii teed, põllud, hooned oma autentses suuruses ning ka Tanka küla talunimed.

Jõe lähedal (tagaküljega vastu jõge) paiknesid Reinu (*Reino*) ja Juhani (*Johani*) talud, mille hooned on ka mõlemad 1861. aasta gabariitides tänaseni linnakvartalites säilinud – vastavalt aadressidega Allika tn 2 ja Allika tn 4. Juhani talu hoone (Allika tn 4) on ehitatud 1912. aastal vanades gabariitides uus¹¹³, kuid Reinu talu hoone (Allika tn 2) peaks pärinema 19. sajandist. Kolmas kunagise Tanka küla tänini säilinud hoone on 1872. aastal¹¹⁴ (teistel andmetel 1874. aastal¹¹⁵) ehitatud kihelkonnakooli hoone praeguse aadressiga Allika tn 6. Hoone on tugevalt ümber ehitatud – algselt oli tegu täiskahekorruselise hoonega, mille esimene korrus oli kivist, teine aga puidust. Praegu on tegu elamuks ümber ehitatud katusekorrusega hoonega, st algne teine korrus on asendatud katuse ja katusekorrusega. Kihelkonnakooli hoone paiknes algselt Tanka küla

¹⁰⁹ Rahvusarhiiv, EAA.854.4.572

¹¹⁰ Rahvusarhiiv, EAA.3.1.476, lk 695

¹¹¹ Rahvusarhiiv, EAA.3.1.482, lk 572

¹¹² Rahvusarhiiv, EAA.854.4.423

¹¹³ Türi: kilde kihelkonna ja linna arengust. III osa. Türi, 2006, lk 7

¹¹⁴ Türi: kilde kihelkonna ja linna arengust. I osa. Türi, 1996, lk 17

¹¹⁵ Türi: kilde kihelkonna ja linna arengust. IV osa. Türi, 2008, lk 23

kirdepoelses nurgas, mida nimetati Kapernaumaks. Vahetult selle põhjaküljelt (umbes praeguste eramute Allika tn 25 ja Jõe tn 12 kohalt) kulges kirikumõisa maade ja Türi-Alliku mõisa piir.

Ülejäänud Tanka küla hooned meieni säilinud ei ole. Köstrimaja paiknes praeguse Allika tn 13 krundi idapoolses servas. See väike põhja-lõuna suunaline hoone oli alles veel 1970. aastal¹¹⁶, kuid on tänaseks hävinud. Üks tundmatuks jäänud nimega talu pika ida-lääne suunalise hoonega (ühelegi kaardile pole selle nime peale kantud) paiknes köstrimajast 50 meetri jagu lõuna pool, praeguse Allika tn 11 eramu kohal.

Tanka küla Jaani talu paiknes (praeguste linnakvartalitega nurgi) praeguste Kungla tn 28 ja 30 majade kohal või osalt ka nende ees, praeguse Kungla tänava kohal. Jaani taluni oli 19. sajandil säilinud ka kunagine põline peamaantee (vt jaotis 2.1.3.), mille idaküljel, küljega vastu teed selle talu hoone paiknes.

Kõige läänepoolsem Tanka küla talu oli Jüri talu, mille hooned paiknesid praeguse Vanemuise tn 3 elamu ja Vanemuise tn 3a garaažide põhjapoolse osa kohal. Sealtsid lääne poole jäi avar põldude ala, mis millalgi (arvatavasti 20. sajandi algul) laienes ka Jüri talu kohale – 1951. aasta aerofotol on Jüri talu kohal igatahes täiesti lage põld ilma ühegi jäljeta seal varem asunud hoonetele.

4.5. Kellalööja maja ja vabadikukoht

Lisaks eelmainitud hoonetele paiknes kirikumõisa aladel veel kellalööja maja. See paiknes põhja pool kihelkonnakalmistut praeguse aadressiga Väike-Pärnu tn 4; maalapil, mis millalgi 19. sajandi jooksul olid karja- ja heinamaast põlluks muudetud. Kellalööja maja on ehitatud millalgi 1842. ja 1859. aasta vahelisel ajal – 1842. aasta kirikumõisa maade plaanil¹¹⁷ teda peal ei ole, aga 1859. ja 1861. aasta plaanidele on ta juba peale kantud.

Tollastel kaartidel kujutatud hoone gabariidid kattuvad täpselt praeguse Väike-Pärnu tn 4 hoone omadega. Ehitusregistri andmetel on sealne kahekorruseline puithoone ehitatud 1925. aastal¹¹⁸, kuid hoone kentsakas kuju ja esimese korruse ruudukujulised aknad lubavad oletada, et tollal pole sealsele krundile mitte püstitatud uusehitist, vaid on ümber ehitatud vanem ühekorruseline hoone. Nii võib 19. sajandi keskpaiga kellalööja maja olla tugevalt ümber ehitatuna säilinud tänaseni.

Lisaks kellalööja majale oli 1842. aasta kaardi järgi kirikumõisa maal ka vabadikukoht (*Lostreiber*). See paiknes Lokuta mõisa idapoolse sissesõidutee ääres, mis ei viinud suurele maanteele (praegune Paide tn) välja mitte täisnurgaga nagu praegune Tolli tn, vaid kaarega, jõudes välja praeguse Paide tn 39 ette (vt jaotis 6.6.). Vabadikutalu asus

¹¹⁶ Türi alade aerofoto 1970.a.

¹¹⁷ Rahvusarhiiv, EAA.1237.1.328, leht 3

¹¹⁸ <http://www.ehr.ee/>

selle tee kaareosa põhjaküljel, praeguse Tolli tn 2a elamu kohal. Tegu oli üsna lühikest perioodi eksisteerinud majaga (taluga), sest Türi-Alliku mõisamaade 1805. aasta kaardil seda veel peal ei ole ning 1861. aastal seda enam olemas ei ole – 1861. aastal koostatud kirikumõisa kaart näitab seal juba hoopis teistsugust, kraavitusega kuivendatud ala.

5. Türi-Alliku rüütlimõisa ala

Valdav enamik Türi linna on tekkinud Türi-Alliku mõisa maadele. Türi-Alliku mõisat on orduvaldusena esmamainitud 1429. aastal¹¹⁹. Väga paljudes allikates (sh ka Türi ajalooramatu 1. köites¹²⁰) toodud mõisa esmamainimisaeg 1558 on väär – varasemate ürikute andmed ei ole lihtsalt Eestis olnud väga laialt levinud. Mõis kuulus kuni Liivi sõjani ordule ja oli keskajal tõenäoliselt kindlusmõisana (vasallilinnusena) välja ehitatud, millest oli võimalik hoida kontrolli all nii Viljandi–Virumaa suvisel maanteel (vt jaotis 2.1.) kui ka Tallinna–Viljandi–Riia talvisel maanteel (vt jaotis 2.2.) toimivat liiklust.

Kindlusmõisa ajast pärinevad tõenäoliselt praeguse hoone keldrimüürid¹²¹, ka on Lokuta ja Türi-Alliku mõisate 1648. aasta piirikaardile kantud Türi-Alliku mõis (Allenküll) kantud peale kindluse laadse leppemärgina¹²². Hiljem oli mõis Rootsi riigi omanduses, aastail 1614-1763 von Buxhoevedenite ja sealt edasi kuni 1884. aastani von Baranoffite käes. 1884. aastal läks mõis pärandi jagamisel von Engelhardtide omandusse, kelle kätte ta jäi kuni 1919. aasta riigistamiseni. Väike jäänukmõis (43 + 36 + 7,5 hektarit, sh ka vesiveski) oli Erich von Engelhardti käes kuni 1939. aasta ümberasumiseni¹²³.

Kuna mõisa tegelik tekkeaeg pole teada (see oli millalgi enne 1429. aastat), siis ei ole välistatud, et selle eellane kas külana (mõisa saksakeelne nimi *Allenküll* on otsetõlkes ju Aleküla) või miks mitte ka muinas-Eesti üliku maavalduse ehk muinasmõisana võis olla Türi kirikukihelkonna eelkäija Alempoisi majanduslikuks keskuseks. Paraku jääb see oletus hüpoteesi tasemele, sest igasugused ürikulised andmed mõisast enne 1429. aastat puuduvad.

Alates rootsiaegsest läänistamisest (17. sajandi alguskümnenditest) olid mõisa peamised maavaldused mõisasüdamest 10 kilomeetri kaugusel kagus paiknevad Äiamaa, Tännassilma ja Retla külad, mis olid mõisa lahustükkideks. Seevastu suur osa mõisamaad paiknes Türi-Allikul Türi ümbruses.

On tõenäoline, et ajalooliselt on Türi-Allikuga kokku kuulunud kogu 3 kilomeetri pikkune põhja-lõuna-suunaline põlispõldude riba, mis algas põhjas mõisa veskikoha (ja põlise Tallinna–Viljandi–Riia talimaantee Pärnu jõe ületuskoha, vt jaotis 2.2.) juurest ja

¹¹⁹ Heinz von zur Mühlen. Baltisches historisches Ortslexikon, Teil 1, Estland, lk 12

¹²⁰ Türi: kilde kihelkonna ja linna arengust. I osa. Türi, 1996, lk 5

¹²¹ Margus Liiv. Keskaegsed mõisamajad Eestis. Bakalaureusetöö. Tartu 2014, lk 31-35

¹²² Gränskartan inom Lockota, Allenküll och Turgell. ca 1648

¹²³ Erich Baron Schilling, Die Rittergüter im Kreise Jerwen seit der Schwedenzeit. 1970

ulatus lõunas hilisema raudtee ja Vabrikukülani. 19. sajandi alguse kaartide kohaselt oli nende põldude suurus 190 hektarit; oletada võib, et muinasajal, keskajal ja rootsi ajal võisid põllud olla kolmandiku kuni poole võrra väiksemad. Suure tõenäosusega oli just see suur põlluala kunagise Alempoisi kui põllumajanduse põhjal tekkinud paikse asustuse tuumikuks. Ning kui Alempois ja/või Aleküla (mõisa saksakeelne nimi *Allenküll*, mis on eesti keele vanas kirjaviisis ja praeguseks kadunud n-lõpulisel omastavas käändes, on praegusse eesti keelde viidav just niimoodi) tõesti tähendas kunagi väga ammu lagedaks põletatud alepõlde, siis pidi ka see suure tõenäosusega käima just nende alade kohta.

Ürikute ja kaartidega kaetud perioodidel (alates 17. sajandist) oli nimetatud suur põlluala keskelt poolitatud Türi kirikumõisa maadega. Seetõttu saab Türi-Alliku mõisamaade vaatlemisel rääkida kahest lahusolevast tükist – põhjapoolsest (milledest praeguse Türi linna aladele jäävad Soemäe alad) ning lõunapoolsest, Türi küla ja hilisema Türi karjamõisa aladest, mis jäävad tervikuna praeguse Türi linna aladele (lõuna poole praegust Wiedemanni tänavat). Suur mõisa põllumassiiv jäi ka Pärnu jõe vasakkaldale Türi linna kohale, aga sellel puudub igasugune seos Türi linnaga, mistõttu jääb see siin vaatluse alt välja.

5.1. Soemäe maatükk ja karjamõis

Tõenäoliselt on Türi mõisasüdame edelaküljelt alanud põldude alad ulatunud varasematel aegadel ühtse tervikuna kuni kirikumõisa maadeni, mille põhjapiir kulges mõisa vesiveskist 1,1 kilomeetri kaugusel (vt jaotis 4.1.). Et nende alade lõunapoolset osa on 18.-19. sajandil käsitletud eraldiseisva Soemäe maatükina, millest hiljem arenes välja Soemäe (saksa k. *Annenhof*) karjamõis, oli tingitud tõenäoliselt sellest, et alates 1583. aastast kuni 1730.-50. aastateni (vt lähemalt jaotis 4.1.) oli see ala panditud kirikumõisale. Tõenäoliselt siis tekkis sinna ka Soemäe nime kandnud asustus. Soemäe nime on kasutatud aga juba varem (17. sajandi keskpaigas), seda on kajastatud lähemalt jaotises 4.2.

Ürikuiliselt alates 1735. aastast¹²⁴ jälgitava Soemäe talu põhjal (umbes praeguse Suur-Puiestee 24 elamu kohal) tekkis tõenäoliselt peale pandilepingu lõppemist ja maatüki Türi-Alliku mõisa kätte tagasiminemist samanimeline karjamõis. Usutavalt sai sellest talumajast karjamõisa peahoone või ehitati karjamõisa peahoone selle kohale. Igatahes Türi-Alliku mõisa 1805. aasta kaardile¹²⁵ on samasse piirkonda peale kantud juba palju ulatuslikum hoonestus, mis on laienenud praeguse Suur-Puiestee 24 kohast 230 meetri jagu põhjakirde suunas (umbes kuni praeguse Ollivere teeni). Kaardile on pika ribana märgitud peale vähemalt kuus erinevat hoonet. Neist koosnevat kompleksi on koos tähistatud nimetusega *Annenhof*. Kaasaegsel linnamaastikul paiknesid lõunapoolsed

¹²⁴ Eesti Ajaloomuuseum, AM.118.1.170

¹²⁵ Rahvusarhiiv, EAA.854.4.572

nendest hoonetest praeguste Kungla tn 43, 45, 62 ja 64 majade kohal, põhjapoolsed aga sealt veel edasi põhjakirde suunas kuni meieni säilinud karjamõisa viimase peahooneni (Paide tn 66) – mööda loodusliku kõrgendiku (Soemäe) harja. Tollane karjamõis muide tähistaski peamõisa südamest eemal asuvat hoonetekompleksi, mingit juriidilist tähendust pole sellel mõistel kunagi olnud.

Kahjuks pole säilinud 19. sajandi alguse hoonete kirjeldusi, mistõttu ei ole teada, millised hooned tollases karjamõisas olid. Küll on aga teada, et eesti keeles on seda nimetatud Soemäe karjamõisaks, sest 1796. aasta Mellini atlase Järvamaa lehel¹²⁶ on seda tähistatud karjamõisa leppemärgi ja tekstiga " *Anenhof Soemäggi M(õis)*".

Lisaks neile hoonetele paiknes 1805. aastal Soemäe (Annenhofi) karjamõisa rehi mõisasüdame hooneterivist 250 meetri jagu põhjaloodes, Paidesse ja Väätsale suunduvate maanteed vahelise kitsa kolmnurga keskel. Kaasaegsel maastikul jääb see rehi praeguse (muudetud algusosaga) Väätza tee idaküljele, 120 meetri kaugusele tee algusest.

Näib aga, et nii Soemäe karjamõisal kui ka enamikel eespool kirjeldatud hoonetel polnud pikka iga. Olles oletatavalt tekkinud 1730.-50. aastate vahelisel ajal (kui sealse maatüki kirikumõisa poolne läänivaldus kadus), jäi ta kestma vaid ligi sajandiks. Igatahes ei 1844. aasta Schmidti Eestimaa kaardile¹²⁷ ega ka ühelegi teisele seda piirkonda kajastavale üldisele või detailkaardile pole Soemäe (*Annenhofi*) karjamõisa enam peale kantud. Samas tuleb arvestada, et karjamõis pole kunagi olnud kindel juriidiline üksus – karjamõisaks on ajalooliselt nimetatud paljusid peamõisast (peamõisa südamest) eraldiseisvaid hoonetekomplekse, sh ka ajutisema loomuga (puidust) hoonete kogumeid, millel polnud pikka iga ja mida ehitati kord ühte, kord aga teise kohta.

Selle piirkonna (Soemäe ehk *Annenhofi* karjamõisa) hoonestuse pool sajandit hilisemast seisust saab järgmise korraliku ülevaate Türi kirikumõisa maade 1842. aasta kaardilt¹²⁸, kus need hooned on jäänud vahetult kirikumõisa põhjapiiri taha ja seetõttu on kartograaf L. Jacoby raatsinud ka need hooned peale kanda. Selle kaardi põhjal otsustades asus Soemäe karjamõisa südames kaks hoonet – põhja-lõuna suunaline töölistemaja (praeguse Kungla tn 64 kohal) ja sealt 110 meetrit põhjakirde paiknenud L-kujuline rehi (praeguse Paide tn 66 kohal ja sealt lõuna pool). Muud hooned on juba kadunud. Võib oletada, et töölistemaja on üks kuuest 1805. aasta kaardil kujutatud pika rivi hoonetest.

1898. aastal, peale sealsete põldude korralikku maaparandust¹²⁹ on sealne hoonestuspilt taas täiesti teistsugune. Kõik varasematelt kaartidelt tuntud hooned on selleks ajaks kadunud ning kunagise suure rehehoone põhjapoolse otsa kohale on

¹²⁶ L.A. Mellin. Atlas von Lief- und Eestland oder von den beyden Gouvernmentern u. Herzogthümern Lief- und Eestland und der Provinz Oesel. 1791-98 , lk 13

¹²⁷ Rahvusarhiiv, EAA.46.2.2

¹²⁸ Rahvusarhiiv, EAA.1237.1.328, leht 3

¹²⁹ Rahvusarhiiv, EAA.2486.1.3098, lk 206

tekkinud uus üksik hoone. See hoone (Paide tn 66), mida kaasajal võiks tinglikult nimetada Soemäe (*Annenhofi*) karjamõisa peahooneks, on säilinud tänaseni, kaasaegsel linnamaastikul paikneb ta 1980. aastatel muudetud algusega Väätsa tee ristmiku idaküljel.

5.2. Soemäe maanteekõrts

Erinevalt palju muutunud asukoha ja hoonestusega Soemäe karjamõisast on Soemäe (Soema) maanteekõrts (praegune Paide tn 58) kohakindel, paiknedes vähemalt 260 aasta vanuses asukohas ja selleaegse hoone gabariitides. Kõrtsihoone paikneb põlises suviste maanteede lahknemiskohas, kus (Türi poolt vaadatuna) lahknesid Paidesse (sealt edasi Virumaale) ja Väätsalt (keskajal sealt edasi Ardu kaudu Tallinna) suundunud tähtsad maanteed. Kaasajal on kunagine laugjas lahknemiskoht veidi muutunud, sest 1980. aastatel on liiklusohutuslikel kaalutlustel toodud Väätsa tee algus 200 meetrit Paide poole.

Tegelikult paikneb Soemäe maanteekõrts teede kaksik- või õigemini isegi kolmiklahknemiskohas. Soemäe kõrtsist Türi (kiriku) poole lahknes kiriku suunas viinud põlismaantee siht praegusest peamaantee (Paide tn) sihist (vt jaotis 2.1.2.) ning mõned ajad on kindlasti need teesihid toimunud koos ja korraga. Lisaks lahknes Soemäe kõrtsist kõigest sajakonna meetri jagu lõuna pool ka Lokuta mõisa idapoolne sissesõidutee (vt jaotis 6.6.).

Vanim teadaolev ürikuline viide Soemäe kõrtsile on toodud 1765. aasta Järvamaa adramaarevisjonis, kus nime *Söemeggi* all on üles loetletud kõrtsmikud Hans ja Rein¹³⁰. Usutavasti on kõrts millalgi vahetult enne seda ka rajatud, sest varasemates revisjonides seda kohanime ei esine, samuti pole Soemäe kõrtsi peale kantud Türi kirikumõisa maade 1753. aasta kaardile¹³¹. Kuna 1765. aasta adramaarevisjonis mainitakse kohanime *Söemeggi all* selgelt kahte kõrtsmikku ja kõrtsi, siis on tõenäoliselt Soemäe kui üldisema taseme kohanime alla lahterdatud veel üks maanteekõrts. Oletatavalt võis see olla Vanakõrtsi koht Viljandi talvise ja suvise maantee lahknemispaias Kahuoja ületuskoha juures (vt jaotis 2.2.). See koht jäi nimelt Soemäe kõrtsist vaid 1,4 km kaugusele põhja poole ning Soemäe (karjamõisa) põllud ulatusid toona tõenäoliselt juba sinnani välja.

Kaardimaterjalil on Soemäe maanteekõrts jälgitav alates 1790. aastatest kuni 1870. aastateni. Kõige varasem kaart, kuhu kõrts (*Sojomaggi*) peale on kantud, on 1796. aasta Mellini Liivimaa atlase Järvamaa leht¹³², kõige hilisem aga Türi-Alliku mõisamaade 1870.

¹³⁰ EAA.3.1.499, lk 508

¹³¹ Rahvusarhiiv, EAA.1237.1.328, leht 1

¹³² L.A. Mellin. Atlas von Lief- und Ehistland u. Herzogthümern Lief- und Ehistland und der Provinz Oesel. 1791-98, lk 13

aastate maadehindamise toimiku kaart¹³³. Ei 1898. aasta Türi-Alliku mõisamaade plaanile¹³⁴ ega ka 1904. aasta üheverstalisele kaardile¹³⁵ pole kõrtsihoonet peale kantud, järelikult polnud neil aegadel seda hoonet olemas. Kuna tänini säilinud hoone on 19. sajandi kaartidest tuntud kohtadel ja ka mõõtmetes ning seda on Türi-Alliku mõisa hoonete 1909. aasta inventariseerimisaktis¹³⁶ ka kõrtsina (*корчма*) mainitud, siis on meieni säilinud kõrtsihoone ehitatud kas ajaloolise kõrtsihoone vundamendile või vähemalt varasema hoone gabariitides millalgi ajavahemikul 1904-09.

On raske objektiivselt hinnata, kas Soemäe kõrts rajati ajavahemikul 1753-65 uue kõrtsikohana uude paika või varasemale, mingil ajal hüljatud põlisesse maanteekõrtsipaika. Igatahes ei 1680. aastatel ega ka 1732-35 ja 1753. aastal Soemäel toimivat maanteekõrtsi polnud. Järvamaa 1680. aastate vakuraamatu koosseisus on säilinud Türi-Alliku mõisa 1686. aasta inkvisitsiooniprotokoll, milles on üles loetletud vaid kaks kõrtsikohta¹³⁷ – üks neist peab kirjelduse järgi olema kindlasti kiriku juures olev kirikukõrts, teine neist oli aga taliteekõrts emmas-kummas paigas, kas Vanakõrtsi (Saatre kõrtsi) kohal või Raudsillal (vt lähemalt jaotises 2.2.).

Kaudsed märgid siiski näitavad, et pigem rajati Soemäe kõrts 18. sajandi teisel poolel siiski varasemale, hiljemalt 1680. aastateks hüljatud kõrtsikohale. Soemäe kõrtsihoone paikneb nimelt tee (praeguse Paide tänava) suhtes viiekraadise nurga all, samas on teada, et kõrtsihooned ehitati praktiliselt igal pool teega paralleelselt. Kui eeldada, et kõrtsihoone paigutati maastikule kiriku suunas viinud põlise, tänaseks kadunud teesihi järgi, pidi see teesiht varaseima kõrtsihoone gabariitide maastikule mahamärkimisel veel alles olema. Samas on 1753. aasta Türi kirikumõisa maade kaardilt näha, et Soemäe kõrtsi siis veel olemas polnud, kiriku ja pastoraadi vahelt kulgenud põlismaantee lõigu see osa oli juba aga põlluks küntud. Samas võisid siin mängida ka muud tegurid, nii et seda tuleb pigem võtta kui hüpoteesi, mitte fakti.

5.3. Türi karjamõisa maatüki piirid Lokuta ja Säreve mõisatega

Enne kui asuda vaatlema praegusest Wiedemanni tänavast lõuna poole jäävate kunagiste Türi küla ja karjamõisa põldude-maade arengut, tuleks kaasaegsel (linna)maastikul fikseerida selle maatüki piirid kahe naabermõisa, Lokuta ja Säreve mõisa maadega.

Kunagisi mõisapiire võimaldab kindlaks määrata hulk erinevat 19. sajandi kaardimaterjali, mis üldiselt toetavad teineteist ehk näitavad sama seisust. Peamiste allikmaterjalidega tulevad siin kõne all 19. sajandi alguse Türi-Alliku¹³⁸, Lokuta¹³⁹ ja

¹³³ Rahvusarhiiv, EAA.2486.1.3098, lk 277

¹³⁴ Ibid., lk 206

¹³⁵ Üheverstaline (1:42 000) kaart, 1904.a. variant

¹³⁶ Rahvusarhiiv, EAA.3724.2.584

¹³⁷ Rahvusarhiiv, EAA.1.2.942, lk 1121

¹³⁸ Rahvusarhiiv, EAA.854.4.572

Särevere¹⁴⁰ mõisamaade kaardid ning samade mõisate 1870. aastate maadehindamise toimikud, mis sisaldavad kõik põhjalikke kaarte. Türi-Alliku¹⁴¹, Lokuta¹⁴² ja Särevere¹⁴³ mõisate kohta on need toimikud koostatud vastavalt aastail 1871.-79., 1874. ja 1871. aastail. Sellele lisandub veel täiendav toimik Türi-Alliku mõisa kohta aastast 1898¹⁴⁴, mis kajastab põhjaliku maaparanduse järgset, aga samas raudtee planeerimise ja ehitamise eelset seisu. Üksikud varasemad, 17.-18. sajandi piirikaardid (nt 1800. aasta Carl Engariuse ümberjoonistus tänaseks kaduma läinud Johann Holmbergi 1700. aasta Türi-Alliku mõisa suurest piirikaardist¹⁴⁵) näitavad üldiselt samuti sama seisut.

See lubab suure tõenäosusega oletada, et praeguse Türi linna piires Türi-Alliku, Lokuta ja Särevere mõisamaade omavahelised piirid 17.-19. sajandi jooksul ei muutunud. Ka mujal Eestis on mõisate piirid tavaliselt üsna paik-kindlad, mis toetab seda versiooni.

Türi kirikumõisa maade, Türi-Alliku mõisa ning Lokuta mõisa maade kolmik-piiripunkt paiknes praeguse Pika ja Tolli tänava ristmikul. Seal edasi lõuna poole kulges Türi-Alliku mõisa piir vastu Lokuta mõisa alasid nurgi läbi praeguste linnakvartalite kuni praeguse Väike-Pärnu ja Raua tn ristmikuni. 19. sajandi esimesel poolel kulges seda piirilõiku pidi ka kohalik tee, praeguse Tolli tn eelkäija (sellest lähemalt jaotises 6.6.). Edasi lõuna poole kulges Türi-Alliku ja Lokuta mõisa piir mööda Väike-Pärnu tänavat kuni praeguse Tallinna tänavani ja edasi mööda praegust Aia tänava sihti kuni raudteeni.

Lokuta ja Türi-Alliku mõisate 1648. aasta piirikaardile¹⁴⁶ kantu järgi otsustades oli kusagil piiril – st praeguse Aia tn sihis, eeldusel, et piiri vahepeal muudetud pole – tollal ka vana völlapuu (*ein alter Galgen*). Kuna völlapuu on kaardil joonistatud veidi põllupiirilt eemale metsa sisse, võib oletada, et völlas paiknes kusagil praeguse Aia ja Koidula tänava ristmiku kohal, hinnanguliselt kuni 40 meetri jagu mööda Aia tänava sihti põhja või lõuna suunas. Völlapuu täpse asukoha väljaselgitamist takistab asjaolu, et nimetatud 1648. aasta kaart on skemaatiline, st pole koostatud ei mõõtkavas ega ka täpsetes proportsioonides.

Praegusest raudteest lõuna pool kulges Türi-Alliku ja Lokuta mõisamaade piir mööda Jaama tänava 220 meetri pikkust jõnksu (Jaama tn 26 kohal) ja sealt edasi lõunasse piki läbi praeguse Saunamäe kalmistu. 1951. aastal rajatud Saunamäe kalmistust paikneb umbes pool kunagise Lokuta, pool aga kunagise Türi-Alliku mõisa maadel. Saunamäe kalmistult lõunas kulges piir 600 meetri ulatuses mööda sealse praeguse Metsa tänava põhja-lõuna suunalist lõiku.

¹³⁹ Rahvusarhiiv, EAA.854.4.579

¹⁴⁰ Rahvusarhiiv, EAA.854.4.583

¹⁴¹ Rahvusarhiiv, EAA.2486.1.3098

¹⁴² Rahvusarhiiv, EAA.2486.1.3113

¹⁴³ Rahvusarhiiv, EAA.2486.1.3111

¹⁴⁴ Rahvusarhiiv, EAA.2486.2.4463

¹⁴⁵ Eesti Ajaloomuuseum, AM.118.1.164

¹⁴⁶ Gränskarta inom Lockota, Allenküll och Turgell. ca 1648

Järgmine kolmik-piiripunkt, kus said omavahel kokku Türi-Alliku, Lokuta ja Särevere mõisate maad, paiknes praeguse Metsa tänava põhja-lõuna suunalisel lõigul, 70 meetrit põhja pool enne selle tänava paremkurvi edela suunas. Sealt edasi ida poole piirnes Türi-Alliku mõisa maatükk Särevere mõisa maadega. Kunagisest kolmik-piiripunktist idakirde suunas kulgeval 610 meetri pikkusel lõigul markeerib kunagist Türi-Alliku mõisamaa piiri vastu Särevere mõisa maid väike kraav, mis kaasajal läheb risti läbi hooldekodu hoonekompleksi (Staadioni tn 17) tuumikuks oleva teeringi. Edasi ida suunas (alates Staadioni tn 14) kulges mõisapiir mööda praegust Staadioni tänava sihti. Staadioni ja Viljandi tänavate ristumiskohas ületas see piir põlismaantee (praeguse Viljandi tn) ja kulges edasi kagu suunas Pärnu jõeni.

Pärnu jõest ida pool suundus Türi-Alliku ja Särevere mõisa piir idakirdesse, Kõrgessaare voore lõunatippu. Kõrgessaare voor (praegune kalmistu ja seikluspark) jäi tervikuna Türi-Alliku mõisa maadele.

5.4. Türi küla ja karjamõisa maatükk

Väike-Pärnu ja Wiedemanni tänavalt lõunasse jäävatel ning eelmises jaotises kirjeldatud piiridega aladel paiknesid Türi põlisküla – hilisema Türi karjamõisa – maad. Enamjagu sellest maast võtsid enda alla põlispõllud, vaid edelaosas paiknes lisaks ka metsa ning karja- ja heinamaid. Kuid ka seal liigutati 1889. aastal alanud põhjalike maaparandustöödega (vt jaotis 5.4.6.) põllupiiri palju edasi.

5.4.1. Türi küla ja kirikukõrts 17.-18. sajandil

Türi põlisküla tunneme me paljude 17.-18. sajandi ürikute ja kaartide põhjal. Türi küla (*Das Turgelsche dorp*) on esmamainitud 1564. aasta adramaarevisjonis¹⁴⁷, kus ta on lahterdatud Särevere vakuse alla. Nii 1571. aasta¹⁴⁸ kui ka 1615. aasta¹⁴⁹ adramaarevisjonides on kirjas ka Türi küla (*Das dorp Turgell*) suurus – kolm adramaad – mis jäi üsna muutumatuks kuni 18. sajandi teise pooleni, välja arvatud vahetult Põhjasõja järgsed rasked ajad, mil osa maadest (adramaadest) polnud ajutiselt üles haritud.

Kuna on teada, et adramaa tähendas Kesk-Eesti oludes umbes 6-15 hektarit põldu koos juurdekuuluvate heina- ja karjamaadega, siis võib oletada, et valdav enamik nendel alades 19. sajandi kaartide järgi tuntud põldudest olid hiljemalt juba 17. sajandi alguseks põlluks haritud.

¹⁴⁷ Rahvusarhiiv, EAA.1.2.933, lk 152

¹⁴⁸ Rahvusarhiiv, EAA.1.2.935, lk 246

¹⁴⁹ Erich Baron Schilling, Die Rittergüter im Kreise Jerwen seit der Schwedenzeit. 1970

Fredericius Hippiuse poolt 1667. aastal koostatud vakuraamatus loetletakse Türi küla (*Türgell*) all üles *Türgell Michall*, *Türgell Matz* ja *Laur*. Kõik kolm kasutasid ühte adramaad, st kokku oli Türi külal 3 adramaad põldu¹⁵⁰. Kaksikümne ühe aastat hiljem, 1688. aastal, oli seis peaaegu sama – Türi küla (*Türgilla*) all on üles loetletud *Türri Michall*, *Lauri Jürgen* ja *Türri Matz*, kes samuti kasutasid kõik ühte adramaad¹⁵¹.

Põhjasõja järgse esimese, 1726. aasta adramaarevisjoni kohaselt olid Türi külas *Tirri Hans*, *Tirri Rein* ja *Tirri Jahn*, kellest vaid kaks esimest kasutasid poolt adramaad¹⁵², st kaks kolmandikku sõjaeelsetest põllumaadest oli ränga sõja järel jäänud sööti. Aga juba kuus aastat hiljem, 1732. aasta adramaarevisjoni ajal oli kolmest adramaast kaks ja pool üles haritud – *Tirri Hans* ja *Tirri Jahn* kasutasid kumbki tollal ühte adramaad ja *Tirri Ewa* poolt adramaad¹⁵³.

1744. aasta adramaarevisjoni kohaselt olid Türi külas (*Dorf Turgell*) *Tirri Rein*, *Türri Jahn* ja *Kossi Hans*, kõik nad kasutasid ühte adramaad¹⁵⁴. 1750. aasta adramaarevisjon loetleb Türi küla aladel üles *Michli Jaan*, *Kosi Mart* ja *Krubba Hans*, kõik nad kasutasid ühte adramaad¹⁵⁵. Üsna sarnane on pilt ka 1765. aasta revisjoni ajal – *Kruba Hans*, *Kosi Mart* ja *Michli Jani Jürri*, kõik taas ühe adramaad kasutajad¹⁵⁶. 1774. aasta kohta (mil Järvemaal taas sarnane adramaarevisjon läbi viidi) andmed kahjuks puuduvad, sest revisjoniraamatu tagumine (Türi kihelkonda puudutav) osa on mingitel vahepealsetel aegadel hävinud.

Tänu kahe viimase, 1750. ja 1765. aasta revisjonide andmetele teame me ka Türi küla kolme talu tollaegseid nimesid, mis kaasaegses keelepruugis (ürikus on nimed loomulikult vanas kirjaviisis) võisid kõlada Kruuba, Koosi ja Mihkli. Kas need nimed võisid käibida ka varem või kas Türi külakeses 17. sajandil üldse mingit talunimed kasutusel olid, me kahjuks ei tea.

Mitmete 17.-18. sajandi kaartide põhjal teame samuti, kus Türi külatuumik asus ja milline ta ligikaudselt välja nägi. Türi külakese talud koos lähiümbrusega on kantud kokku kuuele erinevale kaardile – Türi ja Säreveere mõisate 1691. aasta piirikaardile (säilinud 1800.a. ümberjoonistusena¹⁵⁷), Türi kirikumõisa maade 1695. aasta piirikaardile¹⁵⁸, Türi-Alliku ja Kirna mõisate 1703. aasta piirikaardile (säilinud 1800. aasta ümberjoonistusena¹⁵⁹), Türi-Alliku mõisa ja Türi kirikumõisa 1704. aasta

¹⁵⁰ Rahvusarhiiv, EAA.1.2.942, lk 1138

¹⁵¹ Ibid, lk 1136

¹⁵² Rahvusarhiiv, EAA.3.1.461, lk 284

¹⁵³ Rahvusarhiiv, EAA.3.1.470, lk 635

¹⁵⁴ Rahvusarhiiv, EAA.3.1.482, lk 508

¹⁵⁵ Rahvusarhiiv, EAA.3.1.490, lk 473

¹⁵⁶ Rahvusarhiiv, EAA.3.1.499, lk 506

¹⁵⁷ Eesti Ajaloomuuseum, AM.118.1.169

¹⁵⁸ Rahvusarhiiv, EAA.1.2.C-IV-304

¹⁵⁹ Eesti Ajaloomuuseum, AM.118.1.166

kaardile¹⁶⁰, Türi kirikumõisa maade 1735. aasta kaardile¹⁶¹ ja Türi kirikumõisa 1753. aasta kaardile¹⁶².

Nimetatud kuus kaarti võimaldavad lisaks Türi külale kindlaks määrata ka kiriku ja pastoraadi ning lähiümbruse ilmet. Kõikidelt nendelt kaartidelt on näha, et kiriku lõunaküljel, praeguste Wiedemanni tn 10 ja Kevade tn 15 majade kohal asus umbes 60x60 meetri suurune laadaplats (mis jäi muide samale kohale kuni 19. sajandi lõpuni).

Kevade tänava kohal kulges põline muinasmaantee siht, mis kulges kiriku ja pastoraadi vahelt läbi (vt jaotis 2.1.3.) ning selle tee lääneküljel paiknes tollal ka kihelkonna tähtsaim kõrts, Türi-Alliku mõisale kuulunud kirikukõrts. Kõrtsihoone paiknes vasakpoolse (põhjapoolse) otsaga vastu laadaplatsi, olles oma põhjapoolse osaga praeguse Kevade tn 13 (kaasaegse kirikuõpetaja maja) kohal ning lõunapoolse otsaga väikese nimetu tupiktänava kohal, mis on kasutusel Kevade tn majade 5, 7, 9, 11, ja 13 sissesõiduteena. Alates 1691. kuni 1753. aastani on kuue aastakümne vältel jäänud maantee kõrtsi asukoht muutumatuks. On raske öelda, kas sama maja elas üle Põhjasõja või ehitati sõja järel vanal asukohal taas üles. Samuti ma ei tea, kas tegu oli puithoonega (mis on tõenäolisim) või kiviehitusega.

Türi kobarküla paiknes kõrtsi vastas üle põlismaantee (Kevade tn), hõlmates ligikaudu 110x110 meetri suuruse ala Kevade ja Vabriku vahele jääva kvartali põhjapoolse kolmveerandi kohal ning ulatudes vast veidi ka ida poole praegust Vabriku tänavat. Praegused elamud Kevade tn 4, 6 ja 8, Wiedemanni tn 12 ja 14 ning Vabriku tn 2, 4 ja 6 jäävad kõik vähemalt või rohkemal määral 17.-18. sajandi Türi külakobara kohale. Lisaks on võimalik, et vähemalt osaliselt ulatus külatuumik ka praeguste elamute Kevade tn 2 ning Vabriku tn 1a ja 3 kohale, samuti ka Vabriku tn 1 krundi praegu tühjana seisva lääneotsa kohale.

Talude paiknemist tollases Türi külas näitavad erinevad kaardid veidi erinevalt – tõenäoliselt neid talusid aeg-ajalt ka tekkis ja kadus, eriti ränga ja laastava Põhjasõja ajal ja peale seda. Näiteks 1691. aasta kaart näitab kolmest talust koosnevat ridaküla kõrtsi vastas (ida pool põlismaanteed ehk praegust Kevade tn). 1695. aasta kaart näitab samuti põlistee (Kevade tn) äärset rida kolmest talust, kuid lisandunud on neljas talu kirde pool, ligikaudu praeguse Vabriku tn põhjaosa ja Vabriku 1 krundi lääneotsa kohal. Seevastu 1735. aasta kaardi kohaselt on põlistee äärses kolmesest reast alles jäänud vaid keskmine (umbes praeguste Kevade tn 6 ja 8 majade vahel) ning ida poole on lisaks põhjapoolsele talule lisandunud ka lõunapoolne (umbes praeguse Vabriku 1a kohal või ees). 1753. aasta kaart praktiliselt kopeerib 1735. aasta seisu väikese erinevusega, mis võis olla nii kartograafi eksimus kui ka mõne uue taluhoone ehitamine veidi teise kohta. Kuna ühelegi kaardile pole talunimesid ega midagi muud kantud, pole teada, millised talusid milliseid nimesid kandsid.

¹⁶⁰ Rahvusarhiiv, EAA.1.2.C-IV-300

¹⁶¹ Eesti Ajaloomuuseum, AM.118.1.170

¹⁶² Rahvusarhiiv, EAA.1237.1.328, leht 1

Võib oletada, et juba 1564. aastal (ja miks mitte ka varem) paiknes Türi külake sama koha peal, st keskaegne seis võis olla seal üsna sarnane 17. sajandi lõpus ja 18. sajandi esimesel poolel kujutatule. Kuna ürikuline materjal selle kohta puudub, jääb see hüpoteeside tasemele; samuti me ei oska midagi arvata selle küla tekkeaja kohta.

Kas lisaks Türi külakobarale võis lähikonna aladel paikneda üksiktalusid või muid hooneid, me taas ei tea – nii ürikulised kui ka kaardimaterjalid selle kohta samuti puuduvad.

5.4.2. Türi karjamõis 19. sajandi esimesel poolel

Hiljemalt 1805. aastaks on Türi küla kadunud ning nendel (kolme adramaa suurustel) aladel on loodud Türi-Alliku mõisale kuulunud Türi karjamõis. See seis on kujutatud Türi-Alliku mõisamaade 1805. aasta kaardil¹⁶³. Kuna see kaart on aga väga üldine ja skemaatiline, võimaldab ta tuvastada hoonete asukohti, kuid mitte nende reaalselt kuju ega funktsiooni. Küll aga võimaldab ta hinnata, et mitmetes varasemates ürikutes käibiv väide, et Türi küla asendati karjamõisaga alles aastal 1850, ei vasta tegelikult tõele. Selline väide ja daatum sisaldub tuntuimatest teostest nt 1970. aastal Saksamaal Erich parun Schillingi sulest ilmunud Järvamaa mõisate ülevaates¹⁶⁴. Tõenäoliselt sealt on sama daatum (fakt) levinud ka Heinz von zur Mühleni poolt 1985. aastal Saksamaal avaldatud Eestimaa kohanimeleksikoni¹⁶⁵ ja mitmesse muude ürikusse.

Türi-Alliku mõisamaade kaardi koostamise aastat 1805 kahtluse alla seada ei saa, kuigi Rahvusarhiiv on sama kaardi dateerinud oma infosüsteemis hoopiski 19. sajandi teise poolega. Esiteks on kaardi autor Johann Heinrich Schmidt kaardi varustanud daatumiga "1805". Lisaks võimaldab kaardil kujutatud objektide analüüs (mis on juba sellele kantud ja mis ei ole veel kantud) kõrvutatuna teiste allikatega samuti veenduda selle daatumi õigsuses, sh ka selles, et Rahvusarhiivi poolne kaardi dateering on väär. See daatum on ka sellepärast usutav, et Schmidt alustas seesuguste mõisakaartide koostamist kohe, kui võimukoridorides käisid esimesed kuulujutud, et lähiajal võidakse kaotada pärisorjus, mis tähendab kaugemas tulevikus talude päriseksmüümist mis omakorda eeldab korralikku (topograafilisel alusel) kaardimaterjali olemasolu, mis varem enamjaolt puudus.

Nimetatud kaart näitab, et Türi karjamõisa tollane (tõenäoliselt ka esimene) mõisasüda – kaardile on kantud tekst *Hoflage Turgel* – paiknes kunagise põlistee (vt jaotis 2.1.3.) ääres selle lääneküljel. Puhtjuhuslikult jäi 19. sajandi alguse Türi karjamõisa süda täpselt hilisema paberivabriku peakorpuse kohale (mis hävis sõjas 1941 ja on praeguseks samuti jäljetult kadunud).

¹⁶³ Rahvusarhiiv, EAA.854.4.572

¹⁶⁴ Erich Baron Schilling, *Die Rittergüter im Kreise Jerwen seit der Schwedenzeit*. 1970

¹⁶⁵ Heinz von zur Mühlen. *Baltisches historisches Ortslexikon, Teil 1, Estland*, lk 610

Praegusel linnamaastikul jääb Türi karjamõisa 19. sajandi alguse süda (nagu paberivabriku peakorpuski) Vabrikuküla idapoolseimast majast (Vabriku pst 2, endine direktori elamu) 80 meetri jagu idakagu suunas, praeguse raudteeharu kurvi kohale. Nimelt on praegune laiarööpmeline raudteeharu ehitatud 1970. aastatel kaarega üle kunagise paberivabriku peakorpuse.

Seni pole suutnud leida mingeid andmeid, milline karjamõisa 19. sajandi alguse hoonestus oleks võinud välja näha. Vaid analoogia põhjal teiste tollaste karjamõisatega võib oletada, et tegu võis olla ühekorruselise puitehitisega. Mingi karjamõisa hoone asus 1805. aastal selle kaardi kohaselt veel sealt 150 meetrit idas jõe ääres, umbes praeguse Paju tn 2 või 4 hoone kohal – oletatavalt oli tegu kohaga (või ka hoonega?), kus paiknes Türi karjamõisa teine asukoht, lähemalt vt jaotis 5.4.2.

Millalgi 1753. ja 1805. aasta vahelisel perioodil on muutunud ka kihelkonna tähtsaima maanteekõrtsi – Türi-Alliku mõisale kuulunud kirikukõrtsi – asukoht. Vana põhja-lõuna suunalise kõrtsihoone asemel (mida 1805. aasta kaardil enam peale kantud pole) on sel perioodil rajatud uus kõrtsihoone kiriku sissesõidutee – praeguse Wiedemanni tänava – äärde. Hoone paiknes praeguste Wiedemanni tn 4 ja 8 elamute kohal, kuid küljega vahetult vastu teed, st praegustest elamutest mõned meetrid põhja pool.

See pilkupüüdev kivist kõrtsihoone oli alles kuni 1930. aastani (mil ta lammutati lasteaia tarbeks vaba krundi tehes, mis omakorda põles maha 1941). Peale riigi viinamonopoli kehtestamist 1900 ja sellejärgset maantee kõrtside hääbumist oli see hoone kasutusel teemaja ja raamatupoena, nagu on kirja pandud Türi-Alliku mõisamaadele jäänud hoonete 1910. aasta inventariseerimisprotokollis¹⁶⁶. Tänu selles protokollis toodud üldplaanile me teame ka hoone mõõtmeid (laius 37 jalga ehk 11,3 meetrit ning pikkus 57+29 + 32 jalga ehk 36 meetrit). Sama üldplaani kaudu teame samuti lisaks, et kõrtsi keskmine ehk 29 jala (8,84 meetri) pikkune kõrtsitubade osa oli siinsetele kõrtsidele omaselt tagasiulatava katusealusega, mis toetus viiele massiivsele kivisambale.

Nagu mitmetelt 19. sajandi kaartidelt võib näha, jäi uue kõrtsihoone ehitamise järel kasutusse vana, vähemalt 17. sajandisse (kui mitte veelgi varasemasse aega) tagasi ulatuv laadaplats. Lihtsalt kui vana, 17.-18. sajandist pärinev põhja-lõuna suunaline kõrtsihoone oli laadaplatsi ääres oma põhjapoolse otsaga, siis uus kõrtsihoone asus laadaplatsi ääres oma vasakpoolse (idapoolse) otsaga. Väga hästi on see sajanditevanune kihelkonna laadaplats oma varasemates mõõtmetes näha näiteks Türi-Alliku mõisamaade hindamise toimiku koosseisu kuuluval 1898. aasta kaardil¹⁶⁷. Täna on see iidne laadaplats linnamaastikult kadunud ja hoonestatud, asemele on kerkinud Wiedemanni tn 10 ja Kevade tn 15 majad.

Üks hoone asub 1805. aasta plaani järgi siiski ka Türi põlise külakobara kohal. Paiknes see ida-lääne suunaline pikk hoone praeguse Kevade tn 6 kohal. Kuna täiendav

¹⁶⁶ Rahvusarhiiv, EAA.3724.2.584, lk 10

¹⁶⁷ Rahvusarhiiv, EAA.2486.1.3098, lk 280

(ürikuline) materjal puudub, pole võimalik hinnata ei selle hoone funktsiooni (elamu, karjamõisa majandushoone) ega ka seda, kas tegu võis olla kadunud Türi põliskülalt allesjäänud ühe taluhoonega või uuema ehitisega samal kohal. Analoogia põhjal mujal Eestis toimunuga võib hinnata, et põlisküla kaotamisel jäi vahel mõni selle taluhoone mõisa vajadusteks siiski alles. Pole muidugi ka teada, millal ja mis asjaoludel see hoone kadus, igatahes 1871. aastal seda enam olemas ei ole, asemel on ribapõldude lage maa.

Üht hoonet (talu?) näitab Türi-Alliku mõisa 1805. aasta kaart ka hilisema tütarlastekooli kohale. Tõenäoliselt on see Kingissepa talu hoone, mille põhjal rajati 1874. aastal tütarlastekool (vt lähemalt jaotises 5.4.5.).

5.4.3. Kihelkonnakalmistud

Türi kirikumõisa maade 19. sajandi kaardid annavad ka väärtuslikku teavet kihelkonnakalmistute varajase perioodi kohta. Kirikumõisa 1842. aasta kaardilt¹⁶⁸ on näha, et sellal oli Türi karjamõisa põldude põhjaserva, praeguse Väike-Pärnu tänava lõunaküljele rajatud juba väike kihelkonnakalmistu, praeguse Kesklinna kalmistu eelkäija. 1842. aastal polnud see kalmistu küll mitte veel praegustes mõõtmetes, vaid väikese 80x80 meetrise ruudukujulise alana praegusest kalmistust, hõlmates sellest pindala osas 12%. Tõenäoliselt rajati kalmistu seal asuva väikese künka otsa ja kõrvale.

Kalmistu täpne rajamisaeg on teadmata. Praeguseks läbiuuritud ürikuline materjal võimaldab üksnes kindlaks määrata ajavahemikku 1805-42, sest 1805. aasta Türi-Alliku mõisa kaardile (mis maakasutust muuhulgas väga detailselt edasi annab) pole kalmistut veel peale kantud.

Kirikumõisa maade 1861. aasta kaardil¹⁶⁹ (mis ulatub kihelkonnakalmistu osas samuti Türi-Alliku mõisa maadele) kujutatul kohaselt on kihelkonnakalmistut võrreldes 1842. aastaga laiendatud kolm korda. Kalmistu on 1861. aastaks saavutanud oma praeguse (275-meetrise) pikkuse, kuid on praegusest umbes kolm korda kitsam, hõlmates vaid põlismaantee (praeguse Väike-Pärnu tn) äärse ala – idapoolses servas oli selle tollane laius 120 meetrit, läänepoolses servas aga 50 meetrit. Kalmistu taga (lõunaküljel) algasid Türi karjamõisa põllumassiivid., mis ulatusid 450 meetri kaugusele, praeguse Koidula tn ja raudtee vahelisele alale.

Eeltoodud faktide valguses ei pea paika varem väljaöeldud väide, et mõlemad Türi kalmistud on tõenäoliselt rajatud 1864. aastal. See on kirjas näiteks Türi ajalooramatute seeria esimeses¹⁷⁰ ja teises¹⁷¹ raamatus. Kui daatumil 1864 on mingit tõepõhja all, siis võib ta oletatavalt puudutada teist, praegusel Kohtu tänaval asuvat

¹⁶⁸ Rahvusarhiiv, EAA.1237.1.328, leht 3

¹⁶⁹ Rahvusarhiiv, EAA.854.4.423

¹⁷⁰ Türi: kilde kihelkonna ja linna arengust. I osa. Türi, 1996, lk 114 ja 116

¹⁷¹ Türi: kilde kihelkonna ja linna arengust. II osa. Türi, 2001, lk 122

kalmistut, mis paikneb Türi kirikumõisa maadel. Igatahes 1861. aasta kirikumõisa maade kaart näitab hilisema Kohtu tn kalmistu kohal veel kirikumõisa põllumassiive.

Toodud faktide valguses jääb ka arusaamatuks, mis on Kohtu tn kalmistut hakatud nimetama Vanaks kalmistuks, kuna ta on teisest kalmistust – praegusest Kesklinna kalmistust – vähemalt 19 aastat noorem (1842 *versus* 1861). Võib-olla käibivad praegused nimetused seepärast, et Kohtu tänava kalmistu on teisest kalmistust varem aktiivsest kasutusest maha läinud?

5.4.4. Türi karjamõisa alad 1870. aastatel

Järgmise tervikpildi Türi karjamõisa aladest – praeguse Türi linna aladest Wiedemanni ja Väike-Pärnu tänavatest lõuna pool – saab 1870. aastatest. Rahvusarhiivis on säilinud aastail 1871-79 koostatud põhjalik Türi-Alliku mõisa maadehindamise toimik¹⁷², mis sisaldab põhjalikke kaardimaterjale ning lisaks ka hoonete lühikirjeldusi. Lisaks saab mõnede hoonete kohta lisateavet ka Rahvusarhiivis olevatest Eestimaa Vastastikuse Tulekindlustuse Seltsi tulekindlustuse materjalidest, mis on säilinud ajavahemiku 1874-1902 kohta.

1870. aastateks oli kunagise põlismaantee lõunapoolne lõik alates kirikust kuni praegusele teesihile suubumiseni Viljandi tn 32 juures (vt jaotis 2.1.3.) täies pikkuses kadunud, st põlluks küntud. Kadunud on ka selle ääres (hilisema paberivabriku peakorpuse kohal) 1805. aastal paiknenud Türi karjamõisa süda, mille kohal polnud samuti ühtki teed ega hoonet, vaid lage, ida-lääne suunalisteks ribadeks jagatud põld.

Ülesküntud põlistee lõik oli asendatud uue väikese põlluvahetega, mis on rajatud tollase põldudeala idaservale ja viis suure idapoolse kaarega praeguselt Viljandi tänavalt kiriku juurde. See tee algas praeguse Viljandi ja Pärna tn ristmiku kohalt ning viis praeguse Viljandi tn 13 (kunagise leivakombinaadi) ning Vabriku tn 4 (praeguse linna katlajama) kohalt ning jõudis hilisema raudtee kohale umbes Paju tn mõttelise pikenduse kohal, umbes 80 meetrit Türi pool praegust raudteesilda. Edasi kulges see tee mööda praeguse Paju tn ja Pargi pst sihte. Edasi kiriku (põlise laadaplatsi kagunurga) juurde jõudis see tee väikese jõnksuga ümber vennastekoguduse hoone (*Bethaus*) ning edasi praeguste majade Hariduse tn 13 ja 11 kohalt ning Vabriku 1a tagahoovist. Need alad, mis jäid sellest teest jõe poole, olid heinamaad-karjamaad.

Selle tee äärde jäi Türi karjamõisa uus süda (karjamõisa teine asukoht), mis koosnes mitmetest teega piki ehitatud hoonetest nii tee ja põllu vahel kui ka jõe pool teed. Karjamõisa uus peahoone – teega piki paiknev kahe korstnaga ja poolkelpkatusega¹⁷³ ühekorruseline puitehitis – oli Eestimaa Vastastikuse Tulekindlustuse Seltsi

¹⁷² Rahvusarhiiv, EAA.2486.1.3098

¹⁷³ Hoone katus paistab 1923. aastal jaama veetornist tehtud fotol

tulekindlustusmaterjalide¹⁷⁴ kohaselt ehitatud 1875. aastal. Kaasaegsel linnamaastikul jäi see hoone Koidula ja Pargi tn loodenurgale, praeguste elamute Pargi tn 1 ja 1a kohale. Karjamõisa peahoone (mis paiknes palju hiljem planeeritud Koidula ja Pargi tänavatega 15-kraadise nurga all, kuna oli paigutatud varasema tee sihis) oli alles veel 1951. aastal¹⁷⁵, kuid 1970. aastaks¹⁷⁶ oli ta juba lammutatud.

Ülejäänud karjamõisa hooned paiknesid hajusas reas peahoonest lõuna pool praeguse Paju tänava ja raudteesilla kandis ning osalt ka hilisema paberivabriku kirdenurga kohal. Korraliku ülevaate saab neist 1874. aastal koostatud tulekindlustuspoliisi¹⁷⁷ põhjal. Poliisis mainitakse 1874. aastal ehitatud rehehoonet, 1865. aastal ehitatud aita ning 34 aastat vana (st 1840. aastal ehitatud) väikest pesukööki. 1951. aastaks ühtegi nendest hoonetest (v.a. peahoone) enam alles ei olnud.

On raske hinnata, millal võidi karjamõisa süda sellele kohale üle viia ja tõenäoliselt sellega koos ka kunagine põlistee siht ja varasem mõisasüda likvideerida (põlluks künda). Me ei tea, kas eelnimetatud hooned (sh peahoone) olid uues asukohas esimesed hooned või mitte. Seni teadaolevatele ürikutele tuginedes võis see juhtuda ükskõik millisel ajal ajavahemikus 1805-71. Kuna paljud hooned karjamõisa uues kohas on ehitatud üsna korraga, on tõenäolisim variant, et see toimus siiski 1870. aastatel, seoses ühe suurema mõisapõldude ümberkorraldusega.

Türi karjamõisast 170 meetrit põhja poole (praegusel Hariduse tn 15 krundil) paiknes vennastekoguduste maja (1842. ja 1898. aasta kaartidel – *Bethaus*). Suulise pärimuse kohaselt oli hoone ehitatud 1819. aastal. Kuna Türi-Alliku mõisa 1805. aasta kaardile pole hoonet veel peale kantud, kuid 1842. aasta kirikumõisa kaardil on ta juba peal, võib ürikutele tuginedes selle hoone ehitusajaks hinnata vahemikku 1805-42, mis kattub ühtlasi ka suulise pärimusega. Ajalooline hoone lammutati 2005. aastal, selle asemel paiknevad (vana hoone vundamendil) OÜ Maaritza puhkemajakesed.

Türi karjamõisa põldude ala oli 1870. aastatel jagatud kaheks osaks, teine teisel pool praegust Viljandi tänavat. Suurem puidust küünihoone paiknes nende põllulappide keskel, praeguste Viljandi tn 7 kohal. 1923. aastal jaama veetornist tehtud fotol on see viilkatusega küünihoone (toona juba trahteriks ümber ehitatuna, mis toimus 20. sajandi päris algul) veel peal, 1951. aasta aerofotol aga enam mitte.

Ida pool praegust Viljandi tänavat asus 1870. aastatel kuus põllusiilu. Põldude ida- ja lõunapiiri määras seal ära eelkirjeldatud tee, st praegusest Viljandi tn 13 hoonest ida, kagu ja lõuna pool laius tollal mets ja võsa. Viljandi tänavast lääne poole (kihelkonnasurnuaiast lõunasse) jäi neli ida-lääne-suunalist põllusiilu. Sealsete põldude lõunapiir paiknes praegusest Koidula tänava läänepoolsest osast 50 meetri jagu lõuna

¹⁷⁴ Rahvusarhiiv, EAA.3761.1.119, poliis 2828

¹⁷⁵ Türi alade aerofoto 1951.a.

¹⁷⁶ Türi alade aerofoto 1970.a.

¹⁷⁷ Rahvusarhiiv, EAA.3761.1.104, poliis 2262

pool. Kogu sealt edasi lõuna poole jääv ala (sh kogu hilisema raudtee ja raudteejaama ümbrus) oli 1870. aastatel mets, võsa, karjamaa ja heinamaa.

Türi karjamõisa maatüki läänepiiri lähedal metsade-karjamaade-heinamaade keskel paiknes lisaks veel Sambliku (*Sambliko*) üksiktalu, mis on peale märgitud juba ka 1805. aasta Türi-Alliku mõisamaade plaanile, samuti ka selle piirkonna 1870. aastate¹⁷⁸ ja 1898. aasta¹⁷⁹ kaardile. Talu jäi 19. sajandi lõpul ette Tallinna–Viljandi raudteele ja lammutati. Kaasaegsel linnamaastikul paiknes see talu Uue tänava mõttelisel pikendusel, praeguse raudtee kohal.

5.4.5. Tütarlastekool

Põhja pool kihelkonnakalmistut paiknenud varasema Kingissepa talu¹⁸⁰ põhjal rajati 1874. aastal¹⁸¹ tütarlastekool. Samasse kohta on hoone kantud peale juba 1805. aasta Türi-Alliku mõisamaade plaanile¹⁸² ja 1842. aasta Türi kirikumõisa maade kaardile¹⁸³. Neist viimasel on hoone (talumaja) kujutatud oma tegelikul kujul, mis võimaldab võrrelda seda 1870. aastate ja 1898. aasta kaartidega ning kindlaks määrata, et peal on tõenäoliselt sama hoonega või uus hoonega samades gabariitides. Lisaks neile kaartidele saab koolikompleksist tema algusperioodil aimu 1877. aastal koostatud tulekindluspoliisi¹⁸⁴ põhjal. Poliisis kirjapandu kohaselt paiknes seal kolm hoonet – 1877. aastal ehitatud koolimaja, 1861. aastal ehitatud aida-ja tallihoone ning 1860. aastal ehitatud rehehoone; neist kaks viimast seega veel ajastust enne talu kooliks muutmist.

1901. aastal koostatud tulekindlustuspoliisi¹⁸⁵ kohaselt ehitati 1898. aastal tütarlastekoolile uus hoone. Kuna poliisis kirja pandud hoone mõõtmed ning eriti just väga väike vahekaugus vanast koolihoonest (*1Fd 3 Fuß vom Schulhause I*, st üks süld ja kolm jalga ehk 303 cm koolihoonest nr 1, st vanast koolihoonest) kattuvad meieni säilinud hoonetega, siis tõenäoliselt on 1898. aastal valminud hoone näol tegu kaasajal Kaitseliidu Järva Maleva käes oleva hoonega Väike-Pärnu tn 6b. Samas on Türi ajalooramatute seeria 2. köites¹⁸⁶ märgitud selle hoone ehitusajaks 1912. aastat, seejuures algallikatele viitamata. Seetõttu vajab täiendavat uurimist, kumb nimetatud daatumitest – 1898 või 1912 – on õige ning mida (äkki mingit ümberehitusperioodi?) tähistab varem käibel olnud daatum 1912.

¹⁷⁸ Rahvusarhiiv, EAA.2486.1.3098, lk 279

¹⁷⁹ Ibid, lk 280

¹⁸⁰ Rahvusarhiiv, EAA.3761.1.143, poliis 3310

¹⁸¹ Türi: kilde kihelkonna ja linna arengust. IV osa. Türi, 2008, lk 23

¹⁸² Rahvusarhiiv, EAA.854.4.572

¹⁸³ Rahvusarhiiv, EAA.1237.1.328, leht 3

¹⁸⁴ Rahvusarhiiv, EAA.3761.1.143, poliis 3310

¹⁸⁵ Rahvusarhiiv, EAA.3761.1.482, poliis 19728

¹⁸⁶ Türi: kilde kihelkonna ja linna arengust. II osa. Türi, 2001, lk 7

Kõrvutades neid andmeid ajaloolistel kaartidel kujutatuga, tulekindlustuspoliisis fikseeritud hoonete vahekaugusega ning praeguse maastikulise seisuga, võib öelda, et meieni on säilinud nii uus koolihoone, vana koolihoone kui ka ait. Samal ajal on rehehoone lammutatud enne uue koolihoone ehitamist. 1860. aastal valminud rehehoone oli tõenäoliselt kooli asukohas asunud Kingissepa talu eluhoone rehealuse osa, millest kambrite osa oli seoses vana koolimaja ehitamisega 1870. aastatel otsast maha lammutatud (1898. aasta kaardil on hoonet kujutatud lühemana kui 1842. aasta kaardil).

Rehehoone (endine Kingissepa talu eluhoone) paiknes umbes 15 meetrit uuest koolihoonest ida pool ja sellega veidi nurgi – uue koolihoone idapoolne ots jääb kusjuures vana rehehoone läänepoolse otsa kohale. 1877. aastal ehitatud vana koolihoone (praeguse aadressiga Väike-Pärnu tn 6a) on viimastel kümnenditel kasutatud puutöökojana. Kunagine kooli ja tegelikult juba koolile eelnenud talu ait-tall (ehitatud 1861.a.) kuulub aga naaberkinnistu Väike-Pärnu 6 koosseisu.

5.4.6. Türi karjamõis peale maaparandustöid 1890. aastatel

Millalgi enne 1898. aastat on kogu Türi karjamõisa ala võrreldes 1870. aastate seisuga tundmatuseni muudetud koos seoses põhjalike maaparandustööde läbiviimisega. Tööde järgest seisust – samuti ka Türi hilisema linnasüdame ja raudteejaama ümbruse ilmest vahetult enne raudtee planeerimist – saab põhjaliku ülevaate 1898. aastal koostatud kaardi¹⁸⁷ järgi, õigemini selle kaardi kõrvutamisel 1870. aastatest pärit kaardiga¹⁸⁸. Tööde toimumise aega on võimalik hinnata aga Türi-Alliku mõisa maaparandustoimikus¹⁸⁹ kirjapandu järgi. Toimikus fikseeritu kohaselt algasid need tööd 1889. aastal. Tööde lõpuaega toimikus märgitud ei ole, kuid analoogia põhjal teistes Eesti mõisates samal ajal läbi viidud sarnaste töödega võib oletada, et need kestsid kaks kuni viis aastat, st lõppesid kusagil aastail 1891.-94.a. kandis.

Varasemad ribapõldude alad on nende tööde tulemusena jaotatud umbes sajaks 0,9 hektari suuruseks ruudu- ja ristkülikukujuliseks tükiks. Kui ida pool praegust Viljandi tänavat jäi põldude ulatus tollal ligikaudu endiseks (põllupiir nihkus edasi vaid 10-15 meetrit), siis lääne pool hariti võsast ja metsast juurde 24 hektarit uut põldu. Kui varasem põldude lõunapiir paiknes seal Koidula tänava lääneosast 50 meetrit lõuna pool, siis nüüd liigutati seda koguni 440 meetri jagu lõuna poole, praeguse Pärna ja Staadioni tänavate vahelisele alale (kus elamukruntide kvartalisine ida-lääne suunaline piir markeerib tollast uut põlluserva veel praegugi).

Uueks põlluks haritud aladele kirdenurka, umbes laiendatud põllumassiivide keskele rajati nende töödega seoses ka uus – asukoha osas seega siis juba kolmas – karjamõisa

¹⁸⁷ Rahvusarhiiv, EAA.2486.1.3098, lk 280

¹⁸⁸ Ibid., lk 278

¹⁸⁹ Rahvusarhiiv, EAA.2486.3.3185

süda, 50x55 meetrine sisehooviga kompleks, mille põhja- ja lõunaküljel asusid hooned. See sisehoov koos kahe hoonega – Viljandi tn 14 ja 14a – on tugevalt ümber ehitatuna säilinud tänaseni, neist pikem põhjapoolne hoone (oletatav tall) on maakivimüüridel, lühem lõunapoolne hoone, oletatav karjamõisa peahoone, aga puidust. Kolmas 1898. aasta kaardil kujutatud hoone, väiksem puithoone (kuur) Viljandi tn 14a kivihoone (talli?) taga, ei ole meieni säilinud. Kuna karjamõisa uuest kompleksist sai muudetud põllumassiivi keskpunkt, on see rajatud koos põldudega, arvatavasti aastatel 1889-95.

Alles jäid ka vanema karjamõisa südame hooned jõe ääres, mis leidsid tollal endale vast mingi uue funktsiooni. Sinna viidi põldude vahel uuem teelõik, mis kulges ligikaudu mööda praeguse Koidula tn ja raudtee vahelist kvartalit, hilisema meierei kohalt. Selle tee äärde põldude sisse rajati ka üks pikk ja kitsas hoone (küün?), mis asus hilisema meiereihoone (Viljandi tn 11a) kohal. Samas ei ole meierei sellest küünist alguse saanud, vaid paikneb puhtjuhuslikult sama koha peal – 1923. aasta foto jaama veetornist näitab sellel kohal tühja ala, st seal pole enam küüni ega veel ka meiereid.

5.4.7. Esimesed alevimajad

Türi karjamõisa ala 1898. aasta kaardilt¹⁹⁰ on näha ka esimesed kolm Türi alevi hoonet. Tollal, enne raudtee ehitamist ja planeerimist hakkas alevituumiku alge tekkima kiriku sissesõidutee (praeguse Wiedemanni tn) põhja-lõuna suunalise maantee (praeguse Paide tn) ja tollase Tallinna maantee (praegu Väike-Pärnu tn) ristumiskohale kuhu oli kerkinud juba kolm hoonet. Väike-Pärnu tn ja Paide tn nurgale, kalmistust vabaks jäänud nurka on kerkinud poehoone, sellest lõuna poole doktoraadi maja ja ida poole ristmiku kagunurka apteegimaja.

Nimetatud kolmest hoonest kaks - mõlemad ühekorruselised viilkatusega puitmajad – on veidi muudetud kujul säilinud tänaseni. Esmalt tuleks mainida praeguse Wiedemanni ja Pärnu tänava nurgal asetsevat apteegimaja, praegust Kadri tare söögikohta (Paide tn 10). Türi ajalooramatute seeria teises osas toodud andmetel on apteek avatud 13. jaanuaril 1892¹⁹¹, seega hoone on tõenäoliselt ehitatud 1891. aastal. Samas allikas lisaks välja toodud väide, et hoone olevat ümber ehitatud Türi-Alliku mõisa kanalast, on aga kaheldav. Ei ole väga tõenäoline, et paljude spetsiaalsete majandushoonete ja -hoovidega (nt Türi karjamõis) Türi-Alliku mõis oleks oma kanala rajanud kihelkonnakirikusse viiva teeristi nurgale, st kihelkonnakeskuse ühte esinduslikumasse kohta, kuhu mujal Eestis kerkis tollal juba poode ja muid üldkasutatavaid hooned. Mis seos (kui üldse seost) apteegimajal kanalaga on, vajab tulevikus edasist uurimist. Võimalik on, et hoone ehitamisel võidi ära kasutada mingi varasema (kanala?)hoone palke, mis oli tollal üldiselt tavaline praktika.

¹⁹⁰ Rahvusarhiiv, EAA.2486.1.3098, lk 280

¹⁹¹ Türi: kilde kihelkonna ja linna arengust. III osa. Türi, 2006, lk 98

1898. aasta kaardile kantu põhjal ei olnud apteegihoone tollal veel praegustes mõõtmetes – Paide tänava poolne tiib oli hulga lühem ning praegu sellega kokku ehitatud tagatiib oli eraldiseisev hoone. Aga juba hiljemalt 1909. aastaks oli hoone Paide tänava poolne tiib saanud oma tänase 73-jalase (22,25 meetrise) pikkuse – sellisena on ta peale kantud Türi-Alliku mõisa maadel asunud hoonete 1909. aasta inventariseerimiskaustas¹⁹² sisaldavale plaanile. Hoone hoovipoolset tiiba on aga veel hiljemgi mitmeid kordi ümber ja pikemaks (ning Wiedemanni tänava poolsest otsast ka lühemaks) ehitatud.

Meieni on säilinud ka doktoraadimaja, praeguse aadressiga Paide tn 5. Hoonele on 20. sajandi teisel poolel ümber laotud silikaatkivivooder, algse välimuse (laudvoodri) on säilitanud fassaadi keskosas olev kahe akna laiune pealeehitus. Viimastel kümnenditel on hoonet kasutatud kauplusena. Hiljem on doktoraadihoone tagaosaga liidetud pikk tiibhoone – 1898. aasta kaart seda veel ei näita, kuid Türi-Alliku mõisa ehitiste 1909. aasta inventariseerimisnimekirjas toodud põhiplaani kohaselt oli see siis juba olemas. Seega on tiibhoone – 1909. aasta inventariseerimisakti kohaselt oli doktori eluruumide osa – lisatud hoonele millalgi ajavahemikul 1898-1909.

Väike-Pärnu ja Paide tn edelanurgal asunud poehoone (*Bude*) on tänaseks hävinud, kuigi see oli alles veel 1970. aastal¹⁹³. Kuna poehoone hoovis paiknenud kõrvalhoone (ait) jäi nurkapidi ette selle taga 1975. aastal¹⁹⁴ valminud korruselamule Paide tn 7b, on võimalik, et selle hoone ehitamisega seoses lammutati ka poehoone, mis oleks jäänud korrusmajale liialt lähedale. Igatahes 1970. aasta aerofoto näitab ajaloolist poehoonet veel tervena ning esimesi jälgi tulevase korrusmaja kohal selle ehitamise algusest. Praegu asub ajaloolise poehoone – tõenäoliselt Türi vanima statsionaarse poehoone – kohal väike park.

6. Lokuta rüütlimõisa ala

Erinevalt Türi-Alliku mõisast, millest praegu jäävad Türi linna aladele vaid Soemäe ja Türi karjamõisa alad, jäävad Lokuta rüütlimõisa alade oluline tuumik kõik Türi linna aladele. Praeguse Türi linna territooriumil asub üle 95% Lokuta mõisasüdamest, umbes pool kunagise Lokuta kobarküla (põlisküla) tuumikust ning üle poole kunagise Lokuta mõisa ja põlisküla põldudest. Vahetusse lähedusse jääb ka Lokuta põline vesiveskikoht, mida on sajandite vältel vaadeldud koos küla ja mõisaga. Erinevalt paljusid külasid hõlmanud Türi-Alliku mõisast oli Lokuta mõis 18.-19. sajandil nn "kahe küla mõis", st peale Lokuta küla hõlmas see hilisematel sajanditel veel vaid Kõltsi küla viie kilomeetri jagu läänes.

¹⁹² Rahvusarhiiv, EAA.3724.2.584

¹⁹³ Türi alade aerofoto 1970.a.

¹⁹⁴ Ehitisregistri andmetel, <http://www.ehr.ee/>

Kuna Lokuta mõisa, vesiveski ja ajaloolise küla – kruntimiseelse kobarküla – tuumik moodustavad ajaloolises vaates (kuni 20. sajandi teise pooleni) terviku, on nende varasemat ajalugu ainuvõimalik kajastada üheskoos, hõlmates sellesse ka need alad, mis kaasajal jäävad Türi linna halduspiiridest välja – vesiveski ning kunagise kobarküla kirde- ja idaosa. Praegune halduspiir Türi linna ja Lokuta küla vahel kulgeb vahetult mõisasüdame lääneservast ja edasi lõuna poole mööda Tehnika tänavat (mööda kunagist mõisasüdame lõunapoolset sissesõiduteed), mööda Kaare tänava lääneosa (kunagine peamaantee) ning mööda Telliskivi tänavat (kunagine Lokuta külakobara sisene tee ja teerada külast lõunasse jäänud metsa- ja heinamaa-aladele).

Kus võimalik, on kirjelduse sees mainitud, et see konkreetne objekt (talud, põld vms) jääb kaasajal Türi linna halduspiiridest välja, Lokuta küla aladele.

6.1. Lokuta varasem ajalugu – küla, veski ja mõis keskajal

Lokuta nime on oletatavalt esmamainitud juba 1455. aastal, mil Otto von Metzacken määras Jürgen Haversfardenile (kaasaegses kirjaõiguses – Jürgen von Hastferile) *Lokata* (*Lakata?*) ja *Kickow'* nimelised kohad¹⁹⁵. Neid kahte nime võiks hea fantaasia juures identifitseerida praeguste Lokuta ja Kihli kohanimedena, nagu Erich parun Schilling on oma 1970. aasta Järvamaa mõisate ülevaates ka teinud. Samas ei näi täit kindlust nende nimede seesuguses interpreteerimises siiski olevat, pigem võiks see jääda hüpoteeside tasemele.

Kindlad andmed selle kandi paikadest pärinevad siiski mõni aasta hilisemast ajast. 1460. aasta ürikus¹⁹⁶, mis puudutab Hans Teckenageli isa pärandit, mainitakse esmakordselt Lokuta veskit; mõisa saksakeelne nimetus *Tecknal* tuleneb aga piirkonna maavalduste tollastelt omanikelt Teckenagelitelt, nagu on näha mitmelt hilisemalt ürikult.

1461. aastal mainitakse esmakordselt sõnaselgelt ka Lokuta mõisa (saksa k *Tecknal*) olemasolu. Rahvusrhiivis on säilinud Robert von Tolli Kukruse mõisa pärgamentidekogust pärinev 15. juunil 1461 koostatud pärgamentürik¹⁹⁷, kus Diderik ja Hans Teckenagel pandivad oma isale kuuluva mõisa (*Hof to Teckenagel*) 2700 riia marga eest Dyderik von Durenile. Nagu 1460. aasta ürikus, mainitakse ka selles 1461. aasta ürikus Lokuta veskit, kuna maavalduste kirjelduses on seal kasutatud alamsaksakeelset sõnapaari "*am molen*", mis tähendab veskit.

Lokuta mõisa tegelik asutamisaeg on teadmata – teada on vaid, et ta oli olemas läänimõisana hiljemalt 1461. aastal. Kuna ordule kuuluval Järvamaal ja Alempoisis haldas 15. sajandil ja varasemal ajal enamik alasid ordu ise (nt Türi-Alliku oli tollal ordu

¹⁹⁵ Erich Baron Schilling, Die Rittergüter im Kreise Jerwen seit der Schwedenzeit. 1970

¹⁹⁶ Ibid

¹⁹⁷ Rahvusrhiiv, EAA.1690.1.1

Viljandi komtuurkonna majandusmõis), olid eramõisad neil aladel ülim haruldus. Seetõttu on Lokuta mõis eramõisana tollal kogu ümbruskonnas ülimalt erandlik nähtus, mille põhjust ja varasemat ajalugu me paraku ei tea. Võime vaid oletada, et võib-olla ulatus selle varasem ajalugu muinasaega, kus seal võis asuda muinasüliliku residents ehk muinasmõis, kes säilitas ristsõdade järel oma positsiooni. Samas jääb see kindlasti hüpoteeside (oletuste) tasemele.

Kuus aastat hiljem, 4. märtsil 1467, läks mõis *Hansz Teckenagel*'ilt *Dyrick von Duve*'le. Eesti Ajaloomuuseumis on säilinud selle üriku originaal¹⁹⁸, kus on mainitud samuti Lokuta mõisat koos veskiga ("*... hoff Teckenagil mit der mollen...*") ja arvukate külade (sh "*dorp Lockete*" ehk Lokuta küla) ja taludega, mis tollal seal lähikonnas asusid. Kui kauaks mõis Teckanagelite kätte jäi (kust tuleneb ka mõisa lõpuni kasutatav saksakeelne nime *Tecknal*) pole kahjuks teada. Igatahes 19. aprillil 1498 läänistas Liivi ordumeister Johann Freytag von Loringhoven mõisa (mis kandis endiste omanike järgi jätkuvalt nime *Hoff Teckenagell*) koos veskiga (*mith der mollen*) Goert Boddenbrockile. Ka selle dokumendi algne pärgamentürik¹⁹⁹ on Eesti Ajaloomuuseumis säilinud.

Väärtuslikku teavet sealsete paikade asukohtade ning tollaste kohanimede osas saab ka 29. juulil 1531. aastal koostatud ostu-müügi lepingust²⁰⁰, millega vennad Johann ja Otto Brackelid (kelle perekonnale Lokuta tollal kuulus), vahetasid Lokuta mõisa ja Paides oleva maja Vinni mõisa vastu. Alamsaksakeelses ürikus mainitakse esmalt Lokuta mõisa "*... hof to Deckinaghill ...*" ning seejärel mõisale kuuluvaid külasid, üksiktalusid ja muid paiku üles lugedes ka Lokuta küla koos veskiga "*... dorpp to Lockota myth der molen tho Dekinagell...*".

Seetõttu võib 1531. aasta ürikus kasutatud sõnastusest järeldada, et tollane vesiveski paiknes mitte mõisa, vaid küla juures nagu 17.-19. sajandilgi, millist seisuga me aga me tunneme lisaks ürikutele juba lisaks ka kaartidelt. Nii võib suure tõenäosusega oletada, et juba 15.-16. sajandil paiknesid Lokuta põlisküla, mõisasüda ja vesiveski oma hilisemates kohtades, mida vaatleme lähemalt jaotistes 6.4. kuni 6.5.

6.2. Lokuta mõisa kuuluvuslugu alates rootsi ajast kuni mõisa-ajastu lõpuni

Liivi sõja eel ja ajal oli Lokuta mõis läinud mingil teel von Brackelilt ordule (riigile), sõja järel seega Rootsi riigile. 1615. aastal läänistas Rootsi kuningas Gustav II Adolf Lokuta alad Magnus von Brümmerile, kes seal mõisat aga millegipärast pidama ei hakanud. Tollal oli piirkond Liivi sõja ja sellega kaasnenud ning sellele järgnenud taudide tulemusena nimelt täiesti inimtühi – näiteks 1627. aasta loendus mainib Lokutat (*Lokut*) kui varasemat Brümmerite valdust, kus praegusel hetkel keegi ei ela ega tegutse. Seesuguse pikalt (vähemalt 12 aastat) inimtühjana olemise põhjust me ei tea. Võib-olla

¹⁹⁸ Eesti Ajaloomuuseum, AM.115.1.22

¹⁹⁹ Eesti Ajaloomuuseum, AM.115.1.28

²⁰⁰ Eesti Ajaloomuuseum, AM.115.1.57

oli seal möllanud mingi taud, mille aladelt sooviti veel mõni aastakümme eemal olla? Või oli Liivi sõja ja Poola-Rootsi sõja ajal kogu elanikkond kogu ümbruskonnas maha tapetud ja pikka aega polnud kedagi võtta, kes sinna elama tuleks? Paraku jääb ka see hüpoteeside tasemele.

Mingil tänaseks teadmata viisil ja põhjusel õnnestus von Brackelite perekonnal veidi hiljem mõis enda kätte tagasi saada. Nimelt on Rahvusarhiivis säilinud 1647. aasta piirivaidluse dokument Lokuta mõisa omaniku *Claus Brackel*'i ja Türi-Alliku mõisa omaniku *Reinholt Buxhöwden*'i vahel²⁰¹. Sellesama piirivaidlusega on seotud ka Rootsis avaldatud ning 1648. aastasse dateeritud skemaatiline piirikaart²⁰², mis on Türi kiriku varaseim piltkujutis ning ühtlasi ka üliväärtuslik dokument määramaks kindlaks Lokuta mõisa ja küla tollast välimust.

1675 müüs Otto Wilhelm von Brackel Lokuta mõisa Gustav Wilhelm von Essenile. Reduktsioonist oli mõis keskaegse eravaldusena vabastatud ja läks Põhjasõja järel 1735. aastal keerulise pärandivaidluse tulemusena von Brümmerite kätte. 1750. aastal ostis mõis Gerhard Johann von Buxhoevden, kust see läks lühiajaliselt von Freymannite, von Rosenite valdusse. Alates 1790. aastatest oli mõis pandivaldusena von Baranoffite aadliperekonna käes.

1840. aastal ostis mõisa endale päriseks August Georg Rausch von Traubenberg. Rausch von Traubenbergide perekonna omandiks jäi Lokuta mõis kuni 1919. aasta riigistamiseni.

6.3. Lokuta vesiveski

Lokuta vesiveski (nagu järgmises jaotises 6.4. kajastatud maanteekõrtsikohtki) jääb praeguse Türi linna aladelt välja ja kuulub kaasajal halduslikult Lokuta küla maade koosseisu, kuid piirkonna ajaloo terviklikkuse huvides on selle lühiajalugu siiski esitatud.

17.-19. sajandi kaartidelt tuntud Lokuta vesiveskikoht jääb praeguse Rapla-Türi maantee (kunagise Tallinna-Viljandi läänepoolse maantee, vt jaotis 2.4.) Lokuta jõe ületuskohast 90 meetrit ülesvoolu ehk põhja poole, jõe läänepoolisel ehk vasakkaldal. Praegu elamuks rekonstrueeritud paekivist müüridega veskihoone (Veski kinnistul Lokuta külas) on tõenäoliselt ehitatud 19. sajandil. Lokuta mõisamaade hindamise 1874. aasta ürikus²⁰³ sisalduvale kaardile peale kantud hoone on täpselt samades gabariitides alles ka praegu.

Oletatavasti on tegemist sama veskikohaga, mis on ürikutest järjepidevalt jälgitav üle viie sajandi alates 1460. aastast kuni 20. sajandi keskpaigani. Seda lubab hinnata asjaolu,

²⁰¹ Rahvusarhiiv, EAA.858.2.263

²⁰² Gränskarta inom Lockota, Allenküll och Turgell. ca 1648

²⁰³ Rahvusarhiiv EAA.2486.1.3113

et mõisate veskikohad jõgedel olid on üldiselt püsivad ja neid teise koha peale üldjuhul ei liigutatud – vajas seesugune töö ju suuremahulisi mullatöid, milleks puudus reeglina jõud ja vajadus.

Pole teada, kas kunagi varasemal ajal on maantee (keskajal Tallinna-Viljandi läänepoolne suvine maantee, vt jaotis 2.4.) Tallinna ületanud Lokuta jõe mööda veskitammi (nagu näiteks on olnud Türi-Allikul ja Säreveres/Konnakülas, vt jaotis 2.1.1.) või on juba veski rajamisest peale (millalgi enne 1460. aastat) asetsenud ta maantee sillast või sillale eelnenud koolmekohast 90 meetri jagu eemal. Igatahes vanimale veskit kujutavale kaardile, 1648. aastasse dateeritud Lokuta ja Türi-Alliku mõisate piirikaardile²⁰⁴ on veski märgitud maantee sillast veidi ülesvoolu. See lubab oletada, et hiljemalt 17. sajandi keskpaigaks olid nii tee kui ka veskitamm juba hilisemates paikades. Veski ise – lahtise vesirattaga puithoone, nagu see oli kogu keskajale ja ka 17.-18. sajandile tavaline – paiknes 1648. aastal küll veel mitte jõe parem- vaid vasakkaldal, kui see on kaardile õigesti peale märgitud.

6.4. Lokuta maanteekõrts

Lühiajaliselt on veski juures asunud ka Lokuta mõisa maanteekõrtsikoht. 1732. aasta adramaarevisjoni andmetel mõisal kõrtsikoht puudus ("*Bey diesem Guthe ist kein Krug...*")²⁰⁵ ning veel 1765. aasta adramaarevisjoni käigus pole Lokuta mõisale kuuluvate talude üleslugemisel²⁰⁶ erinevalt kõrtsi omavate mõisate sarnastest nimekirjadest kõrtsmikku ega kõrtsikohta mainitud. Samas 1796. aastaga dateeritud Ludwig August krahv Mellini Liivimaa atlase Järvamaa lehel²⁰⁷ on Lokuta maanteekõrts juba peale märgitud. Seetõttu on maanteekõrts rajatud millalgi kolme kümnendi jooksul ajavahemikul 1765-96.

Kõrtsihoone täpset asukohta teame me Lokuta mõisamaade kruntimiseelselt kaardilt²⁰⁸, mida võib analoogia põhjal sarnase Türi-Alliku mõisa kaardiga²⁰⁹ dateerida 1800.-20. aastatesse. Kõrtsihoone paiknes maantee põhjaküljel umbes 25 meetrit Lokuta jõe sillast Kaisma ehk Tallinna pool (lääne pool), st kohe silla ja veski juures. Pole päriselt selge, millal maanteekõrts toimimise lõpetas. Ei 1844. aasta Eestimaa Schmidt ülevaatekaardile²¹⁰ ega ka sama kaardi uuemale, 1884. aasta väljaandele²¹¹ pole seda kõrtsikohta enam peale märgitud.

²⁰⁴ Gränskarta inom Lockota, Allenküll och Turgell. ca 1648

²⁰⁵ Rahvusarhiiv, EAA.3.1.470, lk 663

²⁰⁶ Rahvusarhiiv, EAA.3.1.499, lk 571

²⁰⁷ L.A. Mellin. Atlas von Lief- und Ehistland oder von den beyden Gouvernemen-tern u. Herzogthümern Lief- und Ehistland und der Provinz Oesel. 1791-98, lk 13

²⁰⁸ Rahvusarhiiv, EAA.854.4.579

²⁰⁹ Rahvusarhiiv, EAA.854.4.572

²¹⁰ Rahvusarhiiv, EAA.46.2.2

²¹¹ Kättesaadav Maa-Ameti kaardirakendusest, <http://xgis.maaamet.ee/xGIS/>

Seevastu pikk teega paralleelne kõrtsihoone Veski maaüksuse aladel (või kõrtsihoonest ümber ehitatud mingi uuem hoone?) on peale kantud nii Lokuta küla ja mõisa maade hindamise 1874. aasta toimikus toodud kaardile²¹² ning lisaks ka veel 1938. aasta katastrikaardile (skeemilisele kaardile). 1951. aasta aerofotolt²¹³ on juba aga näha kõrtsihoone ase. Niisiis hävis Lokuta maanteekõrtsihoone millalgi 1938. ja 1951. aasta vahelisel ajal (võib-olla Teise maailmasõja sõjategevuse käigus?), kõrtsina ta aga ei toiminud juba vast hulk aega varem. On tõenäoline, et Lokuta maanteekõrts võiski tegutseda umbes pool sajandit alates 18. sajandi lõpukümnenditest kuni 19. sajandi esimese poole või keskpaigani.

Kuna Lokuta sillast Kaisma poole on praegune Rapla–Türi maantee 20. sajandi teisel poolel õgvendatud kümnekond meetrit põlistee sihist põhja poole, jääb kunagine kõrtsikoht täpselt praeguse maantee alla.

6.5. Lokuta mõisasüda

Lokuta mõisasüda paikneb Lokuta jõe maantesilla kohast ja põlisest vesiveskist 900 meetri jagu kirdes, 700 meetri pikkuse Lokuta voore loodeküljel, voore ja kaasajal Kuresoo peakraaviks sirgeks tõmmatud Kahuoja vahelisel 250 meetri laiusel alal.

Mõisasüda on sellest poolest eriline, et sealses hoonestuses puudub regulaarplaneering, nagu see on omane valdavatele enamikele (üle 95%) Eesti 18.-19. sajandi mõisasüdametele. Mõisasüdame hooned (sh peahoone) paiknevad maastikul üsna kaootiliselt ning nende asukohad on määranud tõenäoliselt kolm mõisasüdame sissesõiduteed koos maastikuliste eripäradega.

Mõisakompleksi kagupoolseim osa on peahoone seda ümbritseva pargiga. Kui enamikes Eesti mõisates on peahoone paigutatud nii, et selle fassaad paikneks enam-vähem tasasel maal, siis Lokuta mõisas on maapind peahoone kohal erandlikult tugeva kaldega, kuna peahoone asub Lokuta voore nõlva alaosas vasakpoolse tiivaga nõlva suunas. Seetõttu on maapinna kõrguste vahe peahoone vasakpoolses ja parempoolses osas umbes 1,2 meetrit – vasakpoolsel otsafassaadil nähtav vundament puudub, samal ajal kui parempoolsel otsal on see nähtav kõrge soklina. Samal põhjusel oli ebakorrapärase väljavenitatud kujuga ka peahoone esine auring. Auringi ääres hooned puudusid – seal, nagu ka auringi sees, paiknes mõisa 100x130 meetri suurune park.

Mõisa majandushooned paiknesid peahoonest loode pool, peahoone ja Kahuoja vahelisel 220 meetrisel alal. Erinevalt peahoonest (mis paikneb voore nõlval) on sealne maapind üsna tasane.

²¹² Rahvusarhiiv, EAA 2486.1.3113

²¹³ Türi alade aerofoto 1951.a.

Vanim mõisasüdanant kujutatav kaart – umbes 1648. aastal koostatud Lokuta ja Türi-Alliku mõisate skemaatiline piirikaart²¹⁴ – lubab hinnata, et juba tollane mõisasüda paiknes samas kohas. Sellel on kujutatud mõisasüdame läänepoolseimat sissesõiduteed (praegune Saatre–Lokuta maantee ja Tehnika tänava läänepoolne ots), mis viib sillaga üle Kahuoja suurde sisehooviga kompleksi, kus ühekorruselised hooned paiknevad nelinurkselt ümber suure sisehoovi. Lisaks suurele hoovile näitab see kaart lisaks väiksemat hoovi sissesõiduteest paremal (lõuna pool) suure sisehoovi ja Kahuoja vahel koos ühe (rehe)hoonega Kahuoja kaldal.

Kui kõrvutada seda plaani mõisasüdame teadaolevalt vanima detailplaaniga – 1874. aasta mõisamaade hindamise toimikus toodud kaardiga²¹⁵, siis on tõenäoline, et see kinnine sisehoov paiknes umbes 150x100 meetrisena hilisema peahoone ja viinavabriku vahel, praeguste Tehnika tn 14 ja 19 kohal, ulatudes oma kagupoolse servaga vast ka praeguste eramute Tehnika tn 16 ja 16a kohale ja lasteaiana kasutatava peahoone vasaku tiiva läheduses oleva kuuri kohale.

Just sellel kohal on 1874. aasta kaardil näidatud väike sisehooviga majandushoonete kompleks, kus on näha hädapäraseid regulaarplaneeringu algeid. See on võrdluses kokku viidav 1877. aastal koostatud mõisahoonete kindlustuspoliisis²¹⁶ toodud vanemate, osalt kivist, osalt aga puidust kõrvalhoonetega, mille vanuseks on poliisis toodud 29-35 aastat, st ehitusaegadeks 1842-47. Üsna pea need hooned aga ka lammutati (ka väikese sisehooviga majandushoov kadus), sest mõisahoonete 1890. aasta kindlustuspoliisis²¹⁷ on nende hoonete asemel märgitud uuemad ja teistsuguste mõõtmetega suuremad kivihooned, mis enam sisehooviga osa (ega ka mingit regulaarset paigutust) ei moodustanud. Kuna 1874. aasta seisuga üsna sarnast hoonete paiknemist näitab ka 19. sajandi alguskümnenditel koostatud Lokuta mõisa kaart²¹⁸, siis võib öelda, et sisehooviga majandushoonete kompleks asus seal juba varem, 19. sajandi alguses.

Milline 1648. aasta skeemil kujutatud sisehoovi ääristavatest hoonetest võis olla peahoone, on raske hinnata, sest hoonetele aknaid ja korstnaid joonistatud ei ole. Tõenäoliselt oli 1648. aasta mõisa peahoone kõrvalhoonete suurune ühekorruseline õlg- või laastkatusega ehitus nagu kõrvalhoonedki. Küll aga võib kaardi põhjal hinnata, et hoovi idaküljel sellele liitunud väiksem hoov koos ühe kõrvalhoonega paiknes hilisema (meieni säilinud) viinavabriku kohal.

Millal viidi Lokuta mõisa peahoone majandushoovi küljelt oma praegusesse kohta, sadakond meetrit kagu poole, on samuti raske hinnata. Igatahes mõisamaade 19. sajandi alguskümnendite kaardile on peahoone peale märgitud juba praegusse asukohta. Meieni säilinud historitsistlik peahoone (kaasajal lasteaiana kasutatav, aadressiga Tehnika tn 12) on põhiosas ehitatud 1875. aastal. See aastaarv koos hoone põhjaliku kirjeldusega

²¹⁴ Gränskarta inom Lockota, Allenküll och Turgell. ca 1648

²¹⁵ Rahvusarhiiv EAA.2486.1.3113

²¹⁶ Rahvusarhiiv, EAA.3761.1.139, poliis 3239

²¹⁷ Rahvusarhiiv, EAA.3761.1.286, poliis 11341

²¹⁸ Rahvusarhiiv, EAA 854.4.579

sisaldub lausa kolmes tulekindlustusprotokollis, 1877. aastal, 1887. aastal²¹⁹ ja 1890. aastal koostatutes. Tavapraktikast erinevalt on seal peahoone kirjas mitme osana, tiivad, keskosa ja sellele liituvad osad eraldi.

Protokollides kirjapandut analüüsid näib, et tollal on varasem peahoone asendatud praeguse hoonega, kuid seda on tehtud osakaupa. Vanimas, 1877, aastal koostatud on lisaks 1875. aastal valminud kolmele telliskivist põhitiivale (vasakpoolne, parempoolne ja keskosa) mainitud veel vanemat, 15 aastat vana (st 1862. aastast) pärinevat 2x5 sülla suurust madalat kivist hooneosa. Tõenäoliselt on tegu hoone parempoolses otsas oleva tänini säilinud juurdeehitusega. Muide hoone parempoolne pikk tiib (see, mis 20. sajandil on ümber ehitatud kahekorruseliseks) oli tollal veel puidust ja asendati kivist ehitisega lõplikult alles 1888. aastaks. Kuna 1890. aasta tulekindlustusprotokollis on toodud 1888. aastal lisatud hooneosa mõõtmed – 6x6 sülda -, võib oletada, et tollal sai kivehitiseks ümber ehitatud parempoolse tiiva taha väljaulatuv osa, mille mõõtmed protokollis tooduga klapivad. Praeguseks on hoone lisaks parempoolse tiiva kahekorruseliseks ehitamisele ka üle krohvitud, algselt oli ta puhta vuugiga tellisehitis.

Kokkuvõttes võib öelda, et meieni säilinud mõisa peahoone on enamjaolt 1875. aasta ehitis, mille üksikud osad on ehitatud ja ümber ehitatud ka veidi hiljem, ajavahemikul 1875-88. Täna on hoone parempoolne tiib ehitatud kahekorruseliseks ja varasem puhta vuugiga hoone krohvitud.

Kuna Lokuta mõisamaade 19. sajandi alguskümnendite kaart näitab mõisa peahoonet juba samas kohas, on praegune mõisahoone teine (kui mitte juba veelgi järgmine) hoone sama koha peal. Türi ajalooramatute seeria 3. osas on mõisahoone (väärtalt praeguse mõisahoone) ehitusaastaks nimetatud 1758. aastat²²⁰, kahjuks nimetamata selle daatumi algallikat. Kui sel daatumil on mingit tõepõhja all, võib oletada, et see võiks tähistada varasema mõisahoone ehitusaega. See vajaks täiendavat uurimist koos väljaselgitamisega, millisest allikast daatum 1758 on tegelikult võetud.

Enamik mõisa kõrvalhooneid on hävinud, üksikud meieni säilinud hooned on kõik väga tugevalt ümber ehitatud. Kõige rohkem on alles 1878. aastal²²¹ ehitatud viinavabrikust (Tehnika tn 14 kinnistu loodepoolne hoone), mis on säilitanud algse põhikuju ja kõrge neljatahulise paekivist korstna, kuid hoone akna- ja ukseavad on kõik muudetud. Viinavabriku vastas asunud 1887. aastal²²² ehitatud hobusetallist on säilinud põhjapoolse otsa mõningad maakivimüürid, mis on jäänud uuema hoone (Tehnika tn 23a) sisse. Lisaks on mõisaaegsete hoonete müüre ja muid osi jäänud ehk veel mõne hilisema hoone (mõisahoone vasakpoolse otsa juures paiknev ait, Mehaanika tn 18, Kopli talu Lokuta külas) sisse, kuid need pole seal enam tuvastatavad. Ülejäänud Kahuoja vasakkaldal (idakaldal) asunud kõrvalhooned on tänaseks hävinud.

²¹⁹ Rahvusarhiiv, EAA.3761.1.238, poliis 9110

²²⁰ Türi: kilde kihelkonna ja linna arengust. II osa. Türi, 2001, lk 5

²²¹ Rahvusarhiiv, EAA.3761.1.286, poliis 11341

²²² Ibid.

Osa mõisa kõrvalhooneid paiknes hajusalt lääne pool Kahuoja, st aladel, mis jäävad kaasajal Türi linna haldusterritooriumilt välja, praeguse Lokuta küla aladele. 1874. aasta kaardi järgi oli neid neli tükki. Tänapäevaks on neist hävinud kolm, praeguse Kopli talu hoone on mingist mõisa majandushoonest tugevalt ümber ehitatud.

6.6. Lokuta mõisasüdame ligipääsuteed

Lokuta mõisasüdamesse viis maanteedelt kolm sissesõiduteed, millest üks on kujunenud hilisema maantee algusosaks ning kaks Türi linnatänavateks.

Sissepääsuteedest läänepoolseim viis mõisa Lokuta jõe silla ja vesiveski juurest ja on peale kantud juba 1648. aasta piirikaardile²²³. Kaasajal on see sissepääsutee muutunud 1970. aastate teisel poolel uusteenajal rajatud Lokuta–Saatre maantee edelapoolseks osaks. Sellega seoses on aktiivsest kasutusest jäänud maha 85-meetrine lõik lõuna pool praegust Tehnika tänavat, kus praegune liiklus käib loodepoolse teravnurgaga. Vana teesiht on seal aga roobasteena säilinud. Kunagi põldude vahel kulgenud tee äärde on 1970.-90. aastatel kerkinud majad.

Mõisasüdame lõunapoolne sissesõidutee on kaasajal Tehnika tänav, mis oma lõunaosas on kaasajal ühtlasi ka piiriks Türi linna ja praeguse Lokuta küla territooriumi vahel. Algselt kulges tee põllumassiivide keskelt.

Mõisasüdame idapoolne sissesõidutee on praegune Tolli tänav. See kulges algselt põldude põhjaservast vastu raba-alasid, mis kuivendati Lokuta mõisa poolt 19. sajandi maaparandustööde käigus ja on tänapäeval muutunud korralikuks männimetsaks.

Nii lõunapoolse kui ka idapoolse tee ääres paiknes 19. sajandil mitmeid küüne ja rehehooneid, mis on kõik tänapäevaks täiesti hävinud. Vanim rehekoht oli ida-lääne suunaline pikk kivist rehehoone praeguse Tolli ja Tehnika tn ristmiku edelanurgas – see oli ka ainus hoone, mis on peale kantud juba 19. sajandi alguskümnendite kaardile²²⁴, st asub tõenäoliselt põlises asukohas. 1880. aastatel ehitati sinna varasema hoone asemel uus kivist hoone. Sellest hoonest 170 meetri jagu lõunas, praeguse Tehnika tn 6 territooriumil paiknes teine rehehoone. Kolmas rehehoone paiknes ida-lääne suunalisena praeguse Tolli tn 4 kinnistu kohal, neljas aga praeguse Tolli metsa lõunaservas, praeguste elamute Tolli tn 33 ja 35 vastas üle tee. Kõik need neli hoonet olid püstitatud kivehitistena aastail 1879-86²²⁵.

Vahetult vastu mõisamaa läänepiiri paiknes praeguse Tolli tänava põhjaküljel väljavahi elamu. Mõisamaade 19. sajandi alguskümnendite kaardile seda veel kantud ei ole, kuid 1874. aasta kaardil²²⁶ on ta juba peal nagu ka kõik eelmainitud küüni- ja rehehooned.

²²³ Gränskarta inom Lockota, Allenküll och Turgell. ca 1648

²²⁴ Rahvusarhiiv, EAA.854.4.579

²²⁵ Rahvusarhiiv, EAA.3761.1.286, poliis 11341

²²⁶ Rahvusarhiiv EAA.2486.1.3113

Hiljemalt 1904. aastaks²²⁷ oli väljavahi maja aga juba kadunud. Kaasaegsel linnamaastikul jääb väljavahi maja asukoht enamjaolt praeguse Pikk tn 7 tühja elamukrundi aladele, nurkapidi aga ka Pikk tn 7a elamukrundile ja sealt lääne pool paiknevate Türi terviseradade kinnistu territooriumile.

Mõisa idapoolse sissesõidutee (praeguse Tolli tänava) idapoolne osa alates Pikast tänavast ida pool (kunagise Türi kirikumõisa maadel) kulges praegusest erineval sihil. Kui praegu suubub Tolli tänav täisnurga all Paide tänavale, siis algselt tegi Lokuta mõisa sissesõidutee seal kaare vasakule ja suubus sujuva teravnurga all Paidesse viiva tee (praeguse Paide tn) sihile praeguse Paide tn 39 kinnistu kohal, sajakonna meetri jagu enne Soemäe maantee kõrtsi (vt jaotis 5.2.).

Tee kaareosa asendati sirge lõiguga 1930. aastatel sealse ala linnakvartaliteks planeerimise ajal. Toona kaotatud põliste lõik kulges praeguste majade Tolli tn 2a, Põllu tn 3a, Põllu tn 6 ja 6a kohalt ning Paide mnt 31,33 ja 35 tagahoovides. Veel 1951. aasta aerofotol²²⁸ on Tolli tn 2 ja 4 majade tagahoovides näha kunagise mõisa sissesõidutee kruusaseid lõike, mis polnud tollal veel värskelt valminud elamute hoovides piisaval tasemel üles küntud ega haljastatud.

Kuna seda teed mööda liiguti Lokuta mõisast lähemasse linna Paidesse, on tee sujuv suubumine Paide teele ka arusaadav. Veelgi enam põhja poolt (praeguse Tolli metsa kohalt) takistas seda teed teha asjaolu, et veel 19. sajandi algul (enne maaparandustöid) oli praeguse Tolli männimetsa asemel raba, mis on sellisena (*Alt Rabba*) mõisamaade 19. sajandi alguskümnendite kaardil ka ära tähistatud.

Kui Lokuta mõisa läänepoolne sissepääsutee on kantud juba 1648. aasta kaardile ja lõunapoolne sissepääsutee (tänapäevane Tehnika tn) oli põliste mõisa- ja külapõldude vahelise teena kasutusel vast ka juba sajandeid tagasi, siis idapoolne sissepääsutee (praegune Tolli tn) on palju hilisem. Seda lubab hinnata Türi kirikumõisa maade 1735. aasta kaart²²⁹, millele seda teed peale kantud ei ole, küll aga on samasse kanti peale kantud ristisuunas kulgenud väike tee, mis algab Paide tn 13 kohalt ja viib edasi põhjaloode suunas, praegusel linnamaastikul nurgi üle kvartalite kusaile Pika ja Laia tn ristmiku kanti. Selle väikese (ja hiljemalt 19. sajandi alguseks hääbunud) tee pealekantuse tõttu langeb ära ka variant, et Lokuta mõisa sissesõidutee on Türi kirikumõisa suhtes teise-kolmandajärgulise tähtsuse tõttu lihtsalt kartograafil kaardile kandmata jäänud.

Hiljemalt 1805. aastaks oli Lokuta mõisa idapoolne sissesõidutee (praegune Tolli tn) aga olemas, sest selle idapoolne osa (tänapäevaks kadunud kaareosa) on kantud 1805. aastal koostatud Türi-Alliku mõisamaade kaardile²³⁰. Seega võib praegu teadaolevatele ürikutele tuginedes öelda, et Lokuta mõisa idapoolne sissesõidutee on rajatud millalgi

²²⁷ Üheverstaline (1:42 000) kaart, 1904.a. variant

²²⁸ Türi alade aerofoto 1951.a.

²²⁹ Eesti Ajaloomuuseum, AM.118.1.170

²³⁰ Rahvusarhiiv, EAA.854.4.572

ajavahemikul 1735-1805. Kuna Paide tõusis kohaliku elu keskuseks seoses kreisikorra sisseviimisega 1783. aastal, on tõenäoline, et siis või millalgi peale seda tekkis Lokuta mõisal vajadus Paide poole välja sõita. Seega on selle tee tõenäolisim rajamisaeg 18. sajandi kahel viimasel lõpukümnendil. Samas on tegu vaid hüpoteesiga, mis ei tugine ühelegi ürikulisele alusele.

On tõenäoline, et sellesihilise tee rajamisele võisid eelneada mingid maaparandus- ja kraavitustööd praeguse Tolli ja Väike-Pärnu tn vahelisel 300 meetri laiusel alal ning soine ja metsane (võsane) maastik võis varem seal ulatuda palju rohkem kagu poole – mööda praegust Raudtee tänava asukohta kuni peamaantee ehk praeguse Väike-Pärnu tänavani. Igatahes 1648. aasta Lokuta ja Türi-Alliku alade piirikaart²³¹ näitab, et tollal ulatus mets kuni kiriku suunas viinud peamaantee.

Eeltoodule viitab ka asjaolu, et nii Türi-Alliku mõisa 1805. aasta kaardile kui ka Lokuta mõisa 19. sajandi alguskümnendite kaardile²³² on see tee kantud praegusest veidi teistsugusena. Nimelt oli sel teel tollal olemas ühendus ka tollase peamaantee, praeguse Väike-Pärnu tänavaga hiljem kadunud teejupi kaudu, mis kulges vahetult mööda mõisapiiri, praegusest Tolli ja Pika tn ristmikust (mõisapiiride kolmikpunktist) edelasse praeguse Väike-Pärnu tänava sihile. Tõenäoliselt oli seda teelõiku vaja Lokuta mõisast paide poole väljakäimiseks juhtumiteks, kui põllu põhjaservas vastu praegust Tolli metsa olev tee (praegune Tolli tn lääne- ja keskosa) oli märg ja läbimatu.

Hiljemalt 1874. aastaks on see 360 meetri pikkune piki mõisapiiri kulgenud teelõik juba kadunud, sest 1874. aastal koostatud Lokuta mõisa põldude kaardile²³³ seda enam peale kantud ei ole. Võib oletada, et 1874. aastaks olid praeguse Tolli metsa kuivenduskraavid teinud maastikku sedavõrd palju kuivemaks, et metsaserva kulgenud teel enam läbitavusprobleeme ei esinenud. Praegusel linnamaastikul kulgeks see kadunud teelõik nurgi läbi Pika ja Raudtee tänavate vaheliste kvartalite – Tolli tn 11 eramu kohalt, Lembitu tn 1 ja 3 tagahoovidest, Lembitu tn 5 ja 8 majade kohalt ning Lembitu tn 10, 12 ja 14 tagahoovidest.

6.7. Lokuta põlisküla

Lokuta küla, nagu valdav hulk teisigi Eesti põliskülasid, oli enne 19. sajandi keskpaigas toimunud külade kruntimist sajandite vältel kobarküla, kus talud paiknesid ebakorrapäraselt üksteise läheduses ning talude põllud ei asunud alati majade juures, vaid veidi kõrval külapõldude massiivides koos. Selline külatüüp oli Eestis levinud tõenäoliselt juba viikingiajal (nooremal rauaajal) 11.-12. sajandil ja säilis läbi kogu keskaja ning 17.-18. sajandi kuni 19. sajandi kruntimiseni.

²³¹ Gränskartan inom Lockota, Allenküll och Turgell. ca 1648

²³² Rahvusarhiiv, EAA.854.4.579

²³³ Rahvusarhiiv, EAA.2486.1.3113, leht 132

Lokuta küla asutamisaja ja vanuse kohta senini andmed puuduvad – on vaid teada, et 1455-60 (vt jaotis 6.1.) oli ta olemas. Kuna Lokuta külakobara asukoha kohta annavad teavet mitmed 17.-19. sajandi kaardid, siis võib oletada, et ka varasem (keskaegne) küla asus samas paigas.

Lokuta põlise külakobara asukoht maastikul ja kruntimiseelne seis on kõige paremini tuvastatav topograafiliselt täpsel alusel koostatud Lokuta mõisa kruntimiseelselt mustandkaardilt²³⁴, mille võiks dateerida ajajärku 1800-20. Selle kaardi järgi asus külakobar kahel pool Kolust Türi suunduvat vana maanteed (kaasajal Kaare tn) umbes 500 meetri ulatuses Kaare ja Tehnika tn ristmikust (Lokuta mõisa lõunapoolse sissesõidutee algusest) lääne suunas. Külakobara läänepoolseim ots (hilisematel sajanditel Jõe talu) jäi Lokuta jõe vesiveskist ja sillast 350 meetri kaugusele. Põhja (mõisa) pool teed asus selle kaardi järgi kaks talukohta, lõuna pool teed aga kuus talukohta.

Sama seisu toetab ka 1844. aasta Schmidt'i Eestimaa ülevaatekaart²³⁵, mille kohaselt koosneb Lokuta külakobar seitsmest talust, millest enamik paikneb lõuna pool teed. Kaasaegsel maastikul tähendab see seda, et umbes pool põlise külakobara aladest jääb kaasajal Lokuta küla haldusterritooriumile, pool kunagise külakobara aladest (kõik, mis jääb praegusest Telliskivi tänavast ida ja Kaare tänavast lõuna poole), aga Türi linna haldusterritooriumile.

Et Lokuta külakobar asus samas kohas juba poolteist sajandit varem, 17. sajandi keskel, on näha 1648. aastast pärinevalt Lokuta mõisa ning Türi alade piirikaardilt²³⁶. See kaart on skemaatiline ning pole topograafilisel alusel, kuid küla (*Das Dorff Lockada*) asukoha Lokuta jõe, mõisa, teede ja vesiveski suhtes võimaldab kaart hilisemat seisu teades siiski üheselt paika panna. Selle kaardi järgi asus 1648. aastal põhja (mõisa) pool teed kolm talu, lõuna pool aga viis talu.

Nagu teisedki ümbruskonna külasid, sai ka Lokuta küla räsida Põhjasõja ajal ning selle taastumist saab jälgida 1726.-1765. aastatel koostatud vakuraamatute andmete põhjal. Nendest ürikutest saab kätte ka toleaeagsed Lokuta küla talude nimed ja suurused. Rootsiaegseid talunimesid – st Põhjasõja eelset võrdlusmaterjali – pole Lokuta küla talude kohta kahjuks võimalik kätte saada, kuna 1686-89 koostatud suurde ja põhjalikku Järvamaa adramaarevisjoni kausta koos inkvisitsiooniprotokollidega²³⁷ kanti sisse ainult nende mõisate andmed, mis allusid reduktsioonile (riigistamisele). Riigistati 1680. aastatel aga üksnes Rootsi ajal läänistatud mõisad, Lokuta kui juba orduaegne eravaldis riigistamisele (ja seega ka sellega seotud revisjoni alla) ei kuulunud.

Põhjasõja järgse esimese, 1726. aastal läbi viidud adramaarevisjoni kohaselt oli 28. juuni 1726.a. seisuga Lokuta külakobaras viis talu – veerandi adramaa suurune Adra Jaan

²³⁴ Rahvusarhiiv, EAA.854.4.579

²³⁵ Rahvusarhiiv, EAA.46.2.2

²³⁶ Gränskarta inom Lockota, Allenküll och Turgell. ca 1648

²³⁷ Rahvusarhiiv, EAA.1.2.94

(*Addra Jahn*), haritavat maad mitteomav Küla Juhan (*Külla Johann*), poole adramaa suurune Hansu Hans (*Hanso Hans*), poole adramaa suurune Tarto Andres ja veerandi adramaa suurune Jõe Hans; kokku siis poolteist adramaad haritavat maad²³⁸. Lisaks mainitakse veel veskikohta (*Müller Maddis*), mis tõenäoliselt asus seal kus varem ja hiljemgi.

Järgmise, 1732. aasta adramaarevisjoni järgi oli Lokuta külakobaras 9. oktoobril 1732.a. juba kaheksa talu – *Otsa Pert* (1/4 adramaad), *Adra Jahn* (1/2 adramaad), *Külla Juhan* (1/2 adramaad), *Rebbase Hans* (1/4 adramaad), *Tarto Andres* (1/2 adramaad), *Reino Hans* (1/2 adramaad), *Pori Jack* (1/2 adramaad) ja *Wahi Rein* (adramaid pole märgitud)²³⁹. Kokku oli haritavad maad Lokuta külas seega kolm adramaad ehk kuue aasta taguse seisuga võrreldes kaks korda rohkem. See näitab, et Põhjasõda ja sellega kaasnevad taudid on räsitud ka Lokuta küla.

1739. aasta adramaarevisjonis mainitakse Lokuta külakobaras endiselt kaheksat talu, kuid lisaks kasutusel olevatele adramaadele tuuakse sel korral esmakordselt välja ka tühjade (adra)maade hulk²⁴⁰ (sulgudes olgu toodud talunimed ka meile harjumispärasest uues kirjaviisis):

- *Otsa Pert* (Otsa Pärt)– 1/2 kasutusel adramaad
- *Adra Jaan* – 1/2 kasutusel adramaad, 1/2 tühja adramaad
- *Külla Johan* (Küla Juhan) – 1/4 kasutusel adramaad, 1/4 tühja adramaad
- *Reino Hans* (Reinu Hans) – 1/2 kasutusel adramaad
- *Wahhi Rein* (Vahi Rein) – 1/2 kasutusel adramaad
- *Jõe Jaak* (Jõe Jaak) – 1/2 kasutusel adramaad
- *Rebbasse Hans* (Rebase Hans) – 1/4 kasutusel adramaad, 1/4 tühja adramaad
- *Andresse Jürri* (Andrese Jüri)– 1/4 kasutusel adramaad, 1/4 tühja adramaad

Kokku oli seega Lokuta külas 1739. aastal neli ja pool adramaad, millest 3 1/4 oli ka üles haritud. Võib oletada, et sama suur (või veidi väiksem) oli Lokuta küla juba ka keskajal.

1744. aasta adramaarevisjon loetleb Lokuta külakobaras üles kuus talu – *Otsa*, *Adra*, *Reinu*, *Vahi*, *Jõe*, *Ado* –, kõik poole adramaa suurused²⁴¹. 1750. aasta adramaarevisjoni kohaselt oli Lokuta külas taas seitse talu – *Otsa*, *Adra*, *Pae*, *Reinu*, *Jõe*, *Ado* ja *Laurihansu*²⁴².

Viimased 18. sajandi Lokuta külade talude andmed pärinevad 1765. aasta revisjonilt, mil külas oli kaheksa talu – *Juhani*, *Madise*, *Adra*, *Otsa*, *Hansu*, *Vahi*, *Uus* (*Uueni*), *Ado*. Neist kaks viimast olid veerandi adramaa suurused, ülejäänud aga poole adramaa suurused

²³⁸ Rahvusarhiiv, EAA.3.1.461, lk 288

²³⁹ Rahvusarhiiv, EAA.3.1.470, lk 664

²⁴⁰ Rahvusarhiiv, EAA.3.1.476, lk 651 ja 654

²⁴¹ Rahvusarhiiv, EAA.3.1.482, lk 558

²⁴² Rahvusarhiiv, EAA.3.1.490, lk 473

ehk kogu küla haritav maa oli tollal kolme ja poole adramaa suurune²⁴³. Hiljem viidi läbi veel ka 1774. aasta adramaarevisjon, kuid selle Järvamaa aruande²⁴⁴ viimased, Türi kihelkonda käsitlevad leheküljed on hävinud.

On raske öelda, millised eelnimetatud taludest millistes kohtades täpselt külakobaras paiknesid, kuna säilinud pole ühtegi kruntimiseelset kaarti, millele oleksid talunimed peale kantud. On säilinud põhjalik Lokuta küla ja mõisa maade hindamise toimik 1874. aastast koos detailse kaardimaterjaliga²⁴⁵, see kajastab aga kruntimisjärgset seisu, kui varasem kobarküla oli juba laiali krunditud. Kruntimise tulemusena olid Lokutal (nagu ka mujal Eestis) ajaloolise kobarasse alles jäänud vaid veidi üle poole talusüdametest. Kolm talu olid kruntimise käigus viidud kas teisele poole Lokuta jõge lääne poole või lõunasse metsade sisse.

Nimetatud 1874. aasta toimiku andmete kõrvutamisel 19. sajandi alguse kaardiga võib hinnata, et kruntimisjärgses Lokuta külas jäid vana külatuumiku territooriumile (ja tõenäoliselt ka vanade talusüdamete asukohtadele) viie talu – Jõe (nr 1), Puusepa (nr 2), Uueni (nr 3), Otsa (nr 4) ja Nõmme (nr 8) sündamed. Omakorda nende andmete kõrvutamisel 18. sajandi adramaarevisjonides toodud andmetega võib oletada, et Jõe ja Otsa talusüdamed on säilinud oma algsetel, vastavalt 1726. ja 1732. aasta asukohtadel, ülejäänud kolm talu – Puusepa, Uueni ja Nõmme – tekkinud aga põlisesse külakobarasse millalgi 1765. ja 1874. aasta vahelisel ajal.

Nimetatud viiest Lokuta põlise külakobara kohale kruntimise järel jäänud talust on meieni säilinud neli, kuigi Türi linna tihehoonestuse sisse peitununa. Kõige ehedamalt – suure krundiga ja algse kinnistunimega on säilinud kunagise külatuumiku loodeserval asunud Jõe talu (nr 1), mille elamu asub samas kohas ja samades gabariitides, nagu ta on kujutatud 1874. aasta kaardil. Tõenäoliselt on alles ka Otsa talu hoone tänase aadressiga Kaare tn 37, sest ka sealne hoone (idapoolses ehk rehepoolses otsas varemetes) paikneb täpselt 1874. aasta kaardil näidatud asukohas ja ka gabariitides.

Puusepa talu (nr 2) süda on samuti tänini säilinud praeguse aadressiga Kaare tn 39, kuid sealse praegused hooned on teise kujuga kui on kujutatud 1874. aasta kaardil, seega siis uuemad. Uueni talu (nr 3) hooned paiknesid praeguse Kaare tn 37 ja 39 vahel, kuid juba 1951. aasta aerofotol on nende kohal tühi põld, st talusüda on hävinud. Seevastu on säilinud Nõmme talu (praegune Loode tn 3), mille elumaja on taas 1874. aasta kaardil näidatud asukohas ja gabariitides. Nõmme talu (praegune Loode tn 3) asus ühtlasi ka kruntimiseelse Lokuta külatuumiku kaguserval, st sealt veel edasi kagu poole rajatud talud (mis on 20. sajandil paljus uute Türi hoonete alla jäänud) pärinevad kõik küla kruntimisjärgsest ajast.

²⁴³ Rahvusarhiiv, EAA.3.1.499, lk 571 ja lk 577

²⁴⁴ Rahvusarhiiv, EAA.3.1.506

²⁴⁵ Rahvusarhiiv, EAA 2486.1.3113

Muuseas nii Jõe, Otsa kui ka Nõmme talu elamud paiknesid samal kohal ja samades gabariitides juba ka Lokuta mõisa 19. sajandi alguse kaardil²⁴⁶, st 200 aastat tagasi.

Nimetatutest jääb Jõe talu kaasajal Lokuta küla aladele, Puusepa, Otsa ja Nõmme talusüdamed aga Türi linna haldusterritooriumile.

Seesama ca 1800.-20. aastail koostatud Lokuta mõisa kaart näitab Lokuta külasüdames aga veel kolme talu, mis olid aga hävinud juba 1874. aastal. Oletatavasti kadusid need talud (st viidi teise kohta) juba Lokuta küla kruntimise ajal 19. sajandi keskpaigas. Üks neist paiknes Jõe ja Puusepa talude vahel, praeguse Telliskivi tänava lääneküljel kaasaegse Jõe talu kinnistu kagupoolses nurgas. Kaks tänaseks kadunud talu asus aga Puusepa talust kirdes, teisel pool maanteed st (teisel pool praegust Kaare tänavat), praeguse Eha ja Väike-Eha kinnistute kohal. Kuigi praegusel Väike-Eha kinnistul paiknev hoone pärineb ka Teise maailmasõja eelsest ajast, on see siiski palju uuem külade kruntimise ajast – 1874. aastal oli sellel kohal tühi plats. Ühegi kolme mainitud talu nimi kahjuks teada ei ole. Kõik need mainitud kohad jäävad kaasaegsel linnamaastikul Lokuta küla haldusterritooriumile, vahetult Türi linna piiri taha.

6.8. Lokuta küla ja mõisa põllud

Kogu hiiglaslik, umbes 125-hektariline (umbes 1300x850 meetri suurune) ala alates Kahuojast läänes kuni mõisapiirini (Aia ja Raudtee tn sihid) idas ning alates Tolli metsast (tänavast) põhjas kuni Kaare tänavani (ja osalt ka veidi lõuna poole) lõunas on viimased enam kui kaks sajandit olnud hiiglaslik Lokuta mõisa ja küla põllumassiiv. Idas piirnes see täies pikkuses (800 meetri ulatuses) teise hiiglasliku, Türi-Alliku ja Türi umbes 190-hektarilise põllumassiiviga, mis oli samuti 19. sajandi alguseks põlluks haritud (vt peatüki 5 algus).

On tõenäoline, et 17.-18. sajandil võisid Lokuta põllualad olla veidi väiksemad, iseäranis just ida- ja kirdepooles osas, kus põlluga piirneva praeguse Tolli metsa asemel oli raba. Peale Lokuta ja Türi-Alliku mõisamaade 1648. aasta piirikaardi²⁴⁷, mis näitab metsa kuni Lokutalt kirikuni suunduva teeni (st tänase Väike-Pärnu tänavani ehk 300 meetri jagu kaugemale) puuduvad selle kohta aga ürikulised andmed. Samas võib (18. sajandist teadaolevate adramaade arvu põhjal) oletada, et vähemalt Lokuta küla ja mõisa vaheline idapoolne ala oli juba üsna mitmeid sajandeid tagasi terviklikuks põlluks haritud.

Tänaseks on sellest kunagisest hiiglaslikust 125-hektarilisest põllumassiivist valdav enamik – sadakond hektarit – linnakvartalite ja (läänepoolses osas) tootmishoonete all. Põlluna on kasutusel vaid läänepoolne, tänase Lokuta küla alla kuuluv 23-hektariline osa.

²⁴⁶ Rahvusarhiiv, EAA 854.4.579

²⁴⁷ Gränskarta inom Lockota, Allenküll och Turgell. ca 1648

Lõunapoolne osa – umbes 60% – sellest 125-hektarilisest põllumassiivist oli (vähemalt 19. sajandil) Lokuta küla põld, põhjapoolne 40% aga mõisapõld. Küla- ja mõisapõldude vaheline piir oli 1,55 km pikkune sirge, mis oli paralleelne nii maanteega (praeguse Kaare tn) kui ka praeguse Tolli tänavaga. Praegusel linnamaastikul on see kunagine tähtis eraldusjoon markeeritud vaid 300 meetri ulatuses selle idaosas – mööda seda kulgeb 240 meetri pikkune Raua tänav ning selle pikenduks olev 60 meetri pikkune Haava tn 6 elamu sissesõidutee, mis jääb praeguste elamute Haava tn 4 ja 8 kinnistute vahele. Seal lääne pool on mõisa- ja külapõldude vaheline eraldusjoon kaasaegselt linnamaastikult kadunud – ta kulges risti läbi praeguste linnakvartalite (risti üle Vilde, Kreutzwaldi ja Kalevi tänavate) ning edasi ida poole risti üle Kalevi tn 7a ja 9 tenniseväljakute ning Tehnika tn 6b tootmishoonete.

7. Konnaküla kui Särevere mõisa maatükk

Kogu praegune Konnaküla ala – kogu Viljandi ja Staadioni tn ristmikust lõuna poole jääv ala – kuulus ajalooliselt Särevere mõisale. Asustusajalooliselt on olulisim seal paiknenud 20 hektari (980x230 meetri) suurune põhja-lõuna suunaline voor, üle mille ja mitte kusagilt mujalt pidi juba keskajal minema Tallinnast Viljandisse kulgenud suvine üle-Eestilise tähtsusega maantee (vt lähemalt jaotised 2.1.1. ja 2.1.2.). 19. sajandil oli see voor peaaegu täies mahus põld, nüüdseks on aga linnakvartaliteks jaotatud ja maju täis ehitatud.

7.1. Konnaküla, Alevi, Veskimaa, Sauaugu või Väike-Särevere?

Nimetus Konnaküla on arvatavasti üsna uus, pärinedes tõenäoliselt 20. sajandist. Varem on seda kanti nimetatud kas Veskimaa või Veskialuseks maaks (1686.a. *Qwarnlandh*²⁴⁸, 1744.a. *Mühlen Land*²⁴⁹, 1869.a. *Weskiallone*²⁵⁰) ning Aleviks või isegi Alevi karjamõisaks (1796. aasta Mellini atlas veski kohta kasutatud nimetus *Alliweski*²⁵¹, 1871.a. hoonetekirjelduses *Hoflage Allewi mit Krug*²⁵², 1871.a. kaardil terve voore kohta kasutusel olev nimetus *Allewi*²⁵³). Lisaks on käibel olnud veel nimi Sauaugu, kuid näib, et seda nime on siiski kasutatud kitsamas tähenduses maanteekõrtsi, mitte aga kogu voore/piirkonna kohta. (kuigi täit kindlust siin ei ole).

Kuna sama voore idaküljel Pärnu jõel paiknes ka Särevere mõisa põline ja ajaloos teadaolev ainus vesiveskikoht, siis on sama paika 1611. aastal nimetatud arvatavasti ka

²⁴⁸ Rahvusarhiiv, EAA.1.2.942, lk 1153

²⁴⁹ Rahvusarhiiv, EAA.3.1.482, lk 531

²⁵⁰ Rahvusarhiiv, EAA 3761.1.67, poliis 1353

²⁵¹ L.A. Mellin. Atlas von Lief- und Ehistland oder von den beyden Gouvernemen-tern u. Herzogthümern Lief- und Ehistland und der Provinz Oesel. 1791-98, lk 13

²⁵² Rahvusarhiiv, EAA.2486.1.3111, lk 19 ja 24

²⁵³ Ibid., lk 337

Väike-Särevereks. Nimelt on teada, et 1611. aastal läänistati Särevere küla koos Väike-Särevere nime kandva veskiga²⁵⁴ Peter Känferile²⁵⁵. Nimetatud läänivalduste põhjal tekkis kümme-paarkümmend aastat hiljem muide Särevere mõis (arvatavasti varasema Särevere küla kohale). Veel 1617. aastal mainitakse Särevere läänivaldustes üksnes Särevere küla ja veskit (seda küll nimeliselt kuidagimoodi nimetamata)²⁵⁶, aga juba 1631. aastal on mainitud Särevere mõisat²⁵⁷. Kuna kõikides hilisemates ürikutes (1686. aasta inkvisitsiooniprotokollis²⁵⁸, 1732. aasta²⁵⁹ ja hilisemates adramaarevisjonides jms) on igal pool mainitud Särevere mõisat, mõisale kuuluvat veskit, aga mitte enam Särevere küla, siis lubabki see oletada, et mõis rajati Särevere küla kohale ning Väike-Särevere pidi 1611. aastal tähistama seega ka hilisemat veskikohta.

Varem (orduajal) on Särevere kuulunud ordualade hulka ja käinud kokku Türi-Alliku majandusmõisaga. Nii Järvamaa 1564. aasta²⁶⁰ kui ka 1571. aasta²⁶¹ vakuraamatutes on Türi-Alliku (*Allenkull*) maade hulgas mainitud lausa iseseisvat Särevere vakust (*Die Wacke Seruer*) ja selle all omakorda kuue adramaalist Särevere küla (*Das dorp Seruer*). Veski puudumise või olemasolu kohta pole kummaski neis ürikus mingeid andmeid, aga on teada, et toona kuulus Särevere vakuse all ka väike kolme adramaaline Türi küla ja samuti ka Väätsa poole jääv Pala küla mis on samuti samas vakuraamatus ära toodud (vt jaotis 5.4.1.). Seega pole välistatud, et tollane (ja vast siis ka keskaegne) vakusekeskus võis hilisema Särevere mõisasüdame asemel paikneda hoopiski praeguse Konnaküla juures asuva veski juures. Kui nii tõepoolest oli, siis see seletaks ka asjaolu, miks 1611. aastal on veskikohta nimetatud Väike-Särevereks.

Konnaküla kohal paiknenud keskaegse vakusekeskuse versiooni toetab ka asjaolu, et väga paljudes paikades (nt Väätsal Järvamaal ja Valklas Harjumaal²⁶²) rajati keskaegne vakusekeskus just vesiveski juurde või sellisesse paika, kuhu looduslikud olud lubasid kõige kergemini vesiveski ehitada. Samas tuleb seda Särevere vaates käsitleda kui hüpoteesi, mitte aga kindla faktina.

On teada, et 1686. aastal, mil Särevere mõisa inkvisitsiooniprotokollis on Konnaküla voort nimetatud Veskimaaks (*Qwarnlandh*), oli sealse haritava maa suurus kokku 3/4 adramaad. Siit võib järeldada, et toona polnud sugugi veel kogu 20-hektariline Konnaküla voor põlluks haritud (nagu see oli juba 19. sajandi alguskümnenditel), sest teadaolevatel andmetel ei ole Põhja- ja Kesk-Eestis üks adramaa üle 15-16 hektari põldu kusagil tähendanud.

²⁵⁴ Heinz von zur Mühlen. Baltisches historisches Ortslexikon, Teil 1, Estland, lk 546

²⁵⁵ Erich Baron Schilling, Die Rittergüter im Kreise Jerwen seit der Schwedenzeit. 1970

²⁵⁶ Rahvusarhiiv, EAA.858.2.359

²⁵⁷ Rahvusarhiiv, EAA.3.1.501

²⁵⁸ Rahvusarhiiv, EAA.1.2.942

²⁵⁹ Rahvusarhiiv, EAA.3.1.470, lk 648-650

²⁶⁰ Rahvusarhiiv, EAA.1.2.933, lk 152

²⁶¹ Rahvusarhiiv, EAA.1.2.935, lk 246 ja 247

²⁶² Kiiu lugu, Kiiu 2013

Pole ka teada, mis on andnud Konnaküla voorele tema kohta 18.-19. sajandil kasutatud Alevi nime – kas äkki ka see võis olla viide mingile varasemale suuremale keskusele seal? 1870. aastatel ja varem, mil Alevi nimi käibel oli, pole Konnaküla voorel ju suuremat asustust (palju hooneid) olnud. Näiteks Säreveere mõisamaade 19. sajandi alguskümnendite kaardil²⁶³ on Konnaküla (Alevi) voorele lisaks suurele põlluala kantud peale ju vaid mõni hoone (kõrts, üks mõisa töolistemaja ja üks hoone veski vastas praeguse Viljandi tn 70 kohal). Kolm hoonet ja lisaks veel veski ei andnud kindlasti välja sellist mõõtu asustuskeskuseks, mida oleks tasunud hakata nimetama aleviks. Kuna Mellini atlase Järvamaa lehel on Konnaküla veskit tähistatud nimetusega *Alliweski*[i]²⁶⁴, viib see samas alternatiivsele mõttele, et võib-olla on veskit (nt 4,5 kilomeetrit ülesvoolu jäänud Türi-Alliku veski suhtes) nimetatud Alumiseks veskiks ja Alevi nimi on tulnud ehk mugandusena sealt? Lõppkokkuvõttes ei välista sedagi, et Alliveski võis algselt hoopiski tähendada (Türi-)Alliku veskit, sest Säreveere vakus allus orduajal ju Türi-A.liku mõisale. Kõik kolm versiooni jäävad praegu igatahes hüpoteeside tasemele.

Ning lõppkokkuvõttes jääb lahtiseks ka see, kas Säreveere veskikoht oli olemas juba keskajal või on see siiski rajatud millalgi Rootsi ajal enne 1611. aastat.

7.2. Jahuveski kui põliseim vesikoht

Kõik 19. sajandi teise poole ja 20. sajandi alguse kaardid näitavad Konnaküla kohale Pärnu jõe kahte vesiveskikohta. Vahetult jõe läänekaldal (vasakkaldal), praeguse Viljandi tn 70 vastas, paiknes jahuveski. Jahuveskist 170 meetrit idas jõe vasakkaldal ja jõest 100 meetrit eemal jõelammil paiknes saeveski, kuhu jõeveski oli sisse juhitud jõelammile kaevatud kanalite kaudu. Veel 1970. aastal²⁶⁵ olid mõlemad veskihooned terved, meieni on säilinud mõlema hoone varemed.

Analüüsidest nii ajaloolisi kaarte kui ka maastikulist seisust, võib öelda, et vanem veskikoht on jahuveski (mida vanem põlvkond tunneb lisaks veel villaveskina, millega ta 20. sajandil ümber oli ehitatud). Suure tõenäosusega on tegemist ka alates 1611. aastast²⁶⁶ ürikuliselt jälgitava veskikohaga kui mingil vahepealsel ajal enne 19. sajandi alguskümnendeid pole veskikohta jõelammil mingil meile tundmata põhjusel liigutatud (näiteks pärast mingi sõja või taudi järgset totaalset hävingut). Igatahes Säreveere mõisamaade varasemale teadaolevale detailkaardile, 19. sajandi alguskümnendite kaardile²⁶⁷ on peale kantud vaid üks vesiveski meile tuntud jahuveski kohas. Lisaks läks just mööda selle veski tammi ja vahetult veskihoone põhjaküljelt kuni 1870.-90. aastateni üle jõe Viljandi (Säreveere) poole viinud suur maantee (vt jaotis 2.1.). Selline

²⁶³ Rahvusarhiiv, EAA.854.4.583

²⁶⁴ L.A. Mellin. Atlas von Lief- und Eestland oder von den beyden Gouvernmentern u. Herzogthümern Lief- und Eestland und der Provinz Oesel. 1791-98, lk 13

²⁶⁵ Türi alade aerofoto 1970.a.

²⁶⁶ Heinz von zur Mühlen. Baltisches historisches Ortslexikon, Teil 1, Estland, lk 546

²⁶⁷ Rahvusarhiiv, EAA.854.4.583

seis on kantud ka Säreveere mõisamaade hindamistoimikus sisalduvale 1871. aasta kaardile²⁶⁸. Seevastu saeveski (kuhu vesi suunati sama tammi tagant pikkade jõelammile kaevatud kanalitega) jäi kunagisest põlismaanteest 50 meetri jagu põhja poole.

Lisaks juba eelmainitud 1611. ja 1617. aasta ürikutele on jahuveskit (*Miohl quarn*) mainitud Järvamaa 1680. aastate adramaarevisjoni kausta Säreveere mõisa inkvisitsiooniprotokolli osas²⁶⁹. Kui 1726. aasta Säreveere mõisa adramaarevisjonist pole veski otseselt välja loetav (võib-olla polnud ta sõjahävingute järel veel toimivana taastatud?), siis 1732. aasta revisjonis on ta taas kirjas. 9. oktoobril 1732 koostatud Säreveere mõisa adramaarevisjoni üldteksti osas on kirjas, et mõisas on üks hea veski (... *eine gute Mühle*)²⁷⁰. 1739. aasta adramaarevisjonil pole veskit otseselt mainitud (kokku loeti ikkagi inimesi, mitte hooneid), küll aga mölder Jaani (*Möller Jaan*)²⁷¹, mis eeldab ka toimiva (vesi)veski olemasolu.

1744. aasta adramaarevisjon mainib arvatavasti sama mölder Jaani (*Möller Jaann*), kuid märgib lisaks, ta tegutseb veskimaal (*Mühlen Land*)²⁷², mis toona tähistas arvatavasti kogu Konnaküla voort. 1765. aasta revisjonis on mainitud hoopiski mölder Tõnut (*Möller Tönno*), täpsustades ühtlasi, et ta kasutab lisaks veel poole adramaa suurust maatükki²⁷³.

Varaseim kaart, kuhu Säreveere (Konnaküla) jahuveski on peale kantud, on 1796. aastal koostatud Ludwig August krahv Mellini Liivimaa atlase Järvamaa leht, kus seda on tähistatud nimetusega *Alliwesck*²⁷⁴ – varasem teadaolev Alevi nimekuju kasutamine Konnaküla tähistamisel, mida ülejäänud ürikutes on pruugitud 19. sajandi teisel poolel. Kuna Mellini atlase kaart pole topograafiliselt täpne, siis varaseim kaart, millelt saab ka teada, kus veski tegelikult asus, on Säreveere mõisa 19. sajandi alguse (kruntimiseelne) kaart²⁷⁵, veelgi täpsemalt on see peal aga 1871. aastal koostatud kaardil, mis sisaldub mõisamaade hindamise toimikus.

Veskihoone ehitusajad – täpsemalt sajandeid samal kohal asunud vesiveski teatud ümberehitusetapid – on teada Eestimaa Vastastikuse Tulekindlustuse Seltsi tulekindlustusmaterjalidest. 1858. aastast pärinevas tulekindlustuspoliisis²⁷⁶ on mainitud, et paekivist veskihoone on 50 aastat vana, st ehitatud 1808. aastal. Hoone pikkuseks on märgitud 11 sülda 2 jalga, laiuseks aga 5 sülda 3 jalga (meile tuntud ühikutes 24x11,5 meetrit), samade mõõtmetega hoone on kantud ka 1871. aasta kaardile. Täpselt samade mõõtmetega jahuveskihoonet mainitakse lisaks ka 1885. aasta

²⁶⁸ Rahvusarhiiv, EAA.2486.1.3111, lk 337

²⁶⁹ Rahvusarhiiv, EAA.1.2.942, lk 1153

²⁷⁰ Rahvusarhiiv, EAA.3.1.470, lk 648

²⁷¹ Rahvusarhiiv, EAA.3.1.476, lk 639 ja 643

²⁷² Rahvusarhiiv, EAA.3.1.482, lk 531

²⁷³ Rahvusarhiiv, EAA.3.1.499, lk 522 ja 530

²⁷⁴ L.A. Mellin. Atlas von Lief- und Eestland oder von den beyden Gouvernemen-tern u. Herzogthümern Lief- und Eestland und der Provinz Oesel. 1791-98, lk 13

²⁷⁵ Rahvusarhiiv, EAA.854.4.583

²⁷⁶ Rahvusarhiiv, EAA.3761.1.33, poliis 345

tulekindlustuspoliisis²⁷⁷, mille kohaselt on jahuveski ehitatud aga 1861. aastal. Seega on jahuveski hoonet ehitatud tõsisemalt ümber nii 1808. kui ka 1861. aastal. Kas osa paekivimüüre pärinevad 1808. aastast veelgi varasemast ajast ehk millal on puidust veskihoone asemel ehitatud kivihoone, me paraku jälle ei tea.

Veel 1970. aastal²⁷⁸ tervena säilinud veskihoonest on meieni säilinud müürid, hoone põles maha millalgi 1970.-80. aastatel. Millalgi 1885. ja 1951.²⁷⁹ aasta vahelisel ajal on veskihoonet vähemalt veel ühel korral ümber ehitatud (seekord õigemini lühemaks lammutatud), sest tänini säilinud varemed on 17 meetri pikkused. Kõrvutades praegust maastikulist seisust 1871. aasta kaardil kujutatuga on näha, et hoonet on seitsme meetri jagu lühemaks lammutatud jõepoolsest otsast. Tõenäoliselt tehti seda 20. sajandi alguspoolel, mil varasem jahuveski oli ümber seadistatud villaveskiks.

Kaasaegsel linnamaastikul paiknevad veskihoone varemed Viljandi tn 70 vastas hästi nähtaval kohal sealtpoolt Türi sissesõitjatele.

7.3. Saeveski ja küün

1885. aastast pärineva tulekindlustuspoliisi²⁸⁰ andmetel on Pärnu jõe idakaldal asuv saeveski ja selle kõrval paiknev kivipostidega küün 27 aastat vanad, st ehitatud 1858. aastal. Kuna Säreve mõisa 19. sajandi alguse kaardile²⁸¹ pole saeveskit peale kantud, võib suure tõenäosusega oletada, et saeveski ehitati 1858. aastal tühjale kohale, kus vajaminev vesi toodi Pärnu jõe lammile kaevatud kanalitega, mis on sealsel maastikul tänini selgelt näha.

Säreve mõisa maade 19. sajandi alguse kaardil on hilisema saeveski kohal näha Pärnu jõe soot (umbsopp), mis on jõega ühenduses lõuna poolt, st allpool veskitammi; saeveski ehitati täpselt selle soodi lõppu. See selgitab saeveski asukoha valiku – veski jaoks vee saamiseks oli vaja kaevata vaid 130 meetri pikkune pealevoolukanal, soot jäi toimima äravooluna. Selle valguses jääb küll mõnevõrra selgusetuks, miks oli vaja siiski kaevata allapoole veskit ka spetsiaalne paarisaja meetri pikkune äravoolukanal, mis on selgelt näha 1871. aasta kaardil (osalt muudetuna ka kaasaegsel maastikul).

Nii saeveski kui ka selle juures olev küün on kaasajal varemetes, veski ümbrus on tugevalt võsastunud. Veski ja kunagise (Linna sillani) viinud maantee vahel paiknenud küünist on alles vaid kivipostid, puitosa on hävinud. Veskil oli veel loetud aastad tagasi hädapärane katus peal, kuid nüüdseks on see sisse varisenud. Kohe on sisse varisemas (ja osalt juba ka varisenud) massiivsetele puidust taladele toetuv veski vahelagi (tõenäoliselt 1858. aastast pärinev).

²⁷⁷ Rahvusarhiiv, EAA.3761.1.222 poliis 8296

²⁷⁸ Türi alade aerofoto 1970.a.

²⁷⁹ Türi alade aerofoto 1951.a.

²⁸⁰ Rahvusarhiiv, EAA.3761.1.222, poliis 8296

²⁸¹ Rahvusarhiiv, EAA.854.4.583

7.4. Sauaugu kõrts – praegune Türi kogukonnamaja

Konnaküla voorel, jahuveskist ja veskitammil paiknenud Pärnu jõe maantee sillast 150 meetrit Türi poole, on asunud Säreve mõisa põline maantee kõrtsikoht (praegune Viljandi tn 60). Kindlad andmed seal paiknenud maantee kõrtsist pärinevad 1744. aastast, kuid tõenäoliselt asus samas paigas kõrtsikoht juba 1686. ja 1732. aastal. Pole välistatud, et kõrtsikoht on selle üle-Eestilise tähtsa maantee ääres asunud juba veelgi varem, aga selle kohta puuduvad ürikulised andmed.

Järvamaa 1680. aastate adramaarevisjonis sisalduvas Säreve mõisa 1686. aasta inkvisitsiooniprotokollis on üles loetletud kaks mõisale kuuluvat kõrtsi²⁸². Kui üks kõrtsikoht on selgelt identifitseeritav Taiksena (vt jaotises 2.1.1. toodud arutelu), siis teise maantee kõrtsi asukohta täpselt ei selgitata, selgub vaid, et see võis olla kusagil mõisa läheduses. 1732. aasta adramaarevisjoni üldteksti osas on korratud umbes sama teavet ja räägitud samuti kahest kõrtsikohast, millest üks asus suvise, teine aga talvise maantee ääres²⁸³.

1744. aasta adramaarevisjonis on Veskimaal (*Mühlen Land*) mainitud lisaks möldrile ka kõrtsi Jüri (*Körtsi Jürri*)²⁸⁴ – see lubab hinnata, et sellal oli Konnaküla voorel kõrts juba olemas. 1765. aasta revisjonis pole Veskimaad enam mainitud, kuid on üles loetletud poolt adramaad kasutatav mölder Tõnu ja veerandit adramaad kasutatav kõrtsmik *Sauaucko Thomas*. See on teadaolevalt Sauaugu nime esmamainimine kõrtsi osas. Ühtlasi näitab see kirje, et sarnaselt 1686. aastaga (vt jaotis 7.1.) oli ka 1765. aastal Konnaküla voorel haritavat maad (põlde) juba 3/4 adramaa ulatuses.

Huvitaval kombel pole Sauaugu kõrtsikohta peale kantud 1796. aasta Mellini atlase Järvamaa lehele. Samas aga teades, kuidas Ludwig August krahv Mellin oma atlase kokku pani, pole välistatud, et seda kõrtsi tähistama pidanud leppemärk on sattunud kusagile lähikonda ja ilma kirjelduseta. Nimelt ei käinud Mellin ise kogu Eestit läbi, vaid sai oma kirjasaatjatelt teesihtide kaupa veskite, kõrtside ja külade nimekirjad, mille ta kaardialusel kokku sobitas (vahel tekitas see tegeliku olukorraga suuri lahknevusi).

Varaseimad topograafilisel alusel olevad kaardid, kuhu Sauaugu maantee kõrts peale on kantud, on 19. sajandi alguskümnenditel koostatud Säreve²⁸⁵ ja Türi-Alliku mõisate²⁸⁶ kruntimiseelsed kaardid. Neist viimane, kuhu Sauaugu kõrtsikoht on kantud peale vahetult mõisamaade piiri taha, kannab aastaarvu 1805. Kõrtsihoone ehitusaeg on

²⁸² Rahvusarhiiv, EAA.1.2.942, lk 1154

²⁸³ Rahvusarhiiv, EAA.3.1.470, lk 648

²⁸⁴ Rahvusarhiiv, EAA.3.1.482, lk 531

²⁸⁵ Rahvusarhiiv, EAA.854.4.583

²⁸⁶ Rahvusarhiiv, EAA.854.4.572

tuvastatav 1869. aastal koostatud tulekindlustusprotokollist²⁸⁷, mille kohaselt on hoone ehitatud 1868. aastal.

Detailselt on kõrtsihoone kantud Säreveere mõisamaade 1871. aasta hindamistoimikus asuvale kaardile²⁸⁸. Kaardil toodu võimaldab hinnata, et hilisem töölistemaja ja praegune Türi kogukonnaseltsi maja Viljandi tn 60 on kunagise kõrtsihoonega võrreldes täpselt samas asukohas ja mõõtmetes. Need mõõtmed kattuvad ka 1869. aasta tulekindlustuspoliisis toodud mõõtmetega. Raske on hinnata, kui palju on Türi Kogukonnaseltsi hoone Konn ehk endine töölistemaja (millele ehtisregister annab ehituaastaks 1917²⁸⁹) ümber ehitatud varasemast – 1868. aastal püstitatud – kõrtsihoonest. Samuti on raske hinnata, kas ja kui palju kasutati 1868. aastal valminud kõrtsihoone juures vanemate kõrtsihoonete osi.

7.5. Ülejäänud hooned Konnakülas

Põhjaliku ülevaate Konnaküla voorel asunud ülejäänud ajaloolistest hoonetest saab Säreveere mõisamaade hindamise 1871. aasta toimikus toodud tekstikirjeldusest²⁹⁰ ning seal olevalt samal aastal koostatud kaardilt²⁹¹. Lisaks on seal (peamiselt praeguse Viljandi tn ääres) asunud hooned skemaatiliselt peale kantud 1899. aasta üheverstalisele kaardile.

Mõisamaade hindamise toimikus olev spetsiaalne Konnaküla voorel asuvate hoonete 1871. aasta kirjeldus (*Hoflage Allewi mit Krug auf Hofsländ*, tõlkes Alevi karjamõis koos mõisamaal oleva kõrtsiga) loetleb lisaks kõrtsile üles puidust ehitatud rehehoone (*Riege*), lauda (*Viehstall*) ning aida (*Kleete*). Samad hooned on kirjeldatud ka 1869. aasta tulekindlustuspoliisis²⁹², mille kohaselt on kõik need hooned nagu kõrtski ehitatud 1868. aastal ning ait ja laut on mõlemad märgitud selgelt kõrtsi juurde kuuluvaks (... *gehörig vom Sauaugo Krug*).

Kaardi ja tulekindlustuspoliisis toodud hoonete vahekauguse järgi saab paika panna ka nende hoonete asukoha.

Kõrtsi ait paiknes kõrtsihoonest põhjaloode suunas, praeguste Linnu tn 1 ja 1a elamukruntide kohal. 1901. aastal²⁹³ on ait tugevalt ümber ehitatud (tulekindlustuspoliisil – *umgebaut*) tööliste elamuks. Hoone oli alles veel 1970. aastal²⁹⁴, kuid on tõenäoliselt üsna varsti peale seda lammutatud, sest ta ulatus oma põhjapoolse otsaga mitme meetri jagu praeguse Linnu tn gabariitidesse. Mingil kummalisel ja

²⁸⁷ Rahvusarhiiv, EAA.3761.1.67, poliis 1353

²⁸⁸ Rahvusarhiiv, EAA.2486.1.3111, lk 337

²⁸⁹ Ehtisregistri veebirakendus, <http://www.ehr.ee/>

²⁹⁰ Rahvusarhiiv, EAA.2486.1.3111, lk 24

²⁹¹ Rahvusarhiiv, EAA.2486.1.3111, lk 337

²⁹² Rahvusarhiiv, EAA.3761.1.67, poliis 1353

²⁹³ Rahvusarhiiv, EAA.3761.1.490, poliis 20544

²⁹⁴ Türi alade aerofoto 1970.a.

kaasajal teadmata põhjusel on Konnaküla voore linnakruntideks jagamisel ja tänavate moodustamisel (tõenäoliselt 1930. aastatel) jäetud see hoone otsapidi Linnu tn gabariiti sisse – verivärske Linnu tänav oli selle hoone põhjapoolse otsa kohal üle kahe korra kitsam. Võib-olla taheti seda hoonet juba koos Linnu tänavaga planeerimisega lammutada, kuid mingi põhjusel lükkus lammutamine edasi tugevalt sõjajärgsesse aega?

Kõrtsi laudahoone asukoha kohta päris kindlad andmed puuduvad. Ühe versiooni kohaselt võis ta paikneda jahuveski vastas praeguse Viljandi tn 70 elamu kohal. Kuna seal paikneval elamul on näha osa vana maakivist vundamenti, siis on praegune elamu ehitatud vähemalt osalt kunagise kõrtsi lauda vundamendile. Et Viljandi tn 70 elamu ehitamisel on ära kasutanud mingi vanema hoone osi, näitab ka planeering – erinevalt uutest naabermajadest paikneb sealne hoone krundi ja praeguse Viljandit tn suhtes kolmekraadise nurga all – arvatavasti jäänuk ajast, mil peamaantee tegi seal järgu kurvi veskitammile. Pole muidugi välistatud, et samas kohas on kunagi paiknenud ka Alevi karjamõisa peahoone, mis võib oma asukohatraditsiooni osas olla kunagise vakusekeskuse kauges järeltulija. Igatahes juba 19. sajandi alguse Särevere mõisa kaart näitab praeguse Viljandi tn 70 kohal mingit hoonet.

Alevi rehi – tulekindlustuspoliisis *Alewe Riege* – paiknes kõrtsist 350 meetri jagu põhja pool, praeguse Küti tn 1 kinnistu kohal. 19. sajandi alguskümnenditest pärineva Särevere mõisamaade kaardi²⁹⁵ põhjal paiknes hilisema Alevi rehe asukohas aga hoopiski mõisa töölistemaja (selle tekkimise ja kadumise ajad ja põhjused ei ole teada).

1869. aasta tulekindlustuspoliisi²⁹⁶ kohaselt paiknes kusagil lähikonnas lisaks veel 1867. aastal ehitatud Veskiäluse heinaküün, mida aga 1871. aastal koostatud Särevere mõisamaade hindamise toimikus (ei kaardil ega ka tekstiosas) kajastatud pole. Seetõttu võib oletada, et hoone on millalgi kaheaastase perioodi 1869-71 vältel hävinud või lammutatud. Samal põhjusel on selle täpset asukohta kaasajal võimatu tuvastada.

Lisaks tuleks mainida Särevere vallamaja, mis ehitati 1893. aastal²⁹⁷ kõrtsihoonest 215 meetrit Türi poole (Viljandi tn 52). Maakivisoklil olev puidust hoone sai rängalt viga 1997. aasta tulekahjus, mil hävisid katus ja laed. Hoone puitosa (seinad) hiljem lammutati, säilinud on vaid vundament.

8. Raudtee teke. Realiseerimata jäänud varajane aleviplaan

Umbes 1894.-95. aasta paiku rekonstrueeritud Türi karjamõisa põllud (vt jaotis 5.4.6.) said sellisena eksisteerida ainult mõne aasta. 1898. aastal lepiti Venemaa Esimese Juurdeveoraudtee seltsi ja mõisnike vahel lõplikult kokku, et Viljandist hakkab kitsarööpmeline raudtee kulgema Tallinnasse üle Türi. Sellega seoses loodi ühtlasi

²⁹⁵ Rahvusarhiiv, EAA.854.4.583

²⁹⁶ Rahvusarhiiv, EAA 3761.1.67, poliis 1353

²⁹⁷ Kultuurimälestiste riikliku registri maaehituspärandi andmekogu.

<https://register.muinas.ee/public.php?menuID=evm-parishouse&action=view&id=191>

Laupa mõisaomanikule (kellel olid varasemad kogemused Jändja puupapivabrikuga) võimalused hakata Türi-Alliku mõisamaadele, raudtee Pärnu jõest üleminekukohta hakata rajama suurt paberitehast. Järvamaa (Järva ehk Paide kreisi) tasemel lepiti ühtlasi kokku, et maakonnakeskuse raudteeliinist eemalejäämise kompensatsiooniks tehakse Türi ühtlasi raudteeharu Paidesse.

8.1. Raudteede paigutamine

Kuna raudteed ei tahetud teha üle olemasolevate hoonete ega võimalusel ka üle suure väärtusega põldude, ei olnud inseneridel sihivalikuks palju võimalusi – selleks ohverdati äsja planeeritud põldudealalt 42 hektarit lõunapoolset osa.

Raudtee viidi Türi karjamõisa põldudest läbi vahetult kolmanda karjamõisa asukoha (vt jaotis 5.4.6., kaasajal Viljandi tn 14 ja 14a) lõunaküljelt st jättes karjamõisa kompleksi puutumata. Eelmisest jõäärsest karjamõisa südamest (vt jaotis 5.4.2.) ei saanud raudteed aga täies mahus mööda ehitada, mistõttu see viidi olulisematest hoonetest läbi lõuna poolt, jättes paar vähemtähtsamat lõunapoolset majandushoonet (Türi karjamõisa ajaliselt teine süda oli ju pikk põldudeäärne rida) teisele poole raudteed, hilisema paberivabriku territooriumile.

Raudteega äralõigatud põldudemassiivi kaguossa, raudteesilla vahetusse naabrusse planeeriti aga paberivabrik. Vabrik ise hõlmas tänase Viljandi tn ja Pärnu jõe vahelisest 500 meetri laiusest alast umbes 200 meetrit, 300 meetrile sellest peamaantee (Viljandi tn) poolsele alale planeeriti aga vabrikuküla (Vabriku pst) koos arvukate tööliselamutega. Kõik need planeeriti enamjaolt põllualadele, mis alles mõni aasta varem olid läbinud põhjaliku uuenduse ja maaparanduse. Samas oli paberivabrikust ja sellega seotud raudteest saadav tulu palju suurem põllumajandusest saadavast.

Et põllualasid veidigi säästa, ehitati Paidesse suunduva raudtee haru lääne poole Türi karjamõisa põldusid ehk täpselt põllupiirile. Ka Paidesse suunduva raudteeharu kolmnurk (Paide poole pidi rongiga saama maha keerata ju mõlemalt poolt, nii Viljandi kui Tallinna poolt tulles) rajati põldudest eemale, varasema metsa- ja karjamaa ning tühermaa kohale. Seal jäid Tallinna suunas edasi minevale raudteeharule ette Sambliku talu hooned, mis olid ainsad, mis seoses raudtee ehitamisega lammutati.

Seesugune paigutus määras ära ka Türi jaama asukoha, mis planeeriti praeguse Viljandi tn ülesõidukoha ja Paide harutee kolmnurga vahelisele alale – tollal oli raudteeliikluse jaoks üldiselt paratamatu, et haruraudtee keerab maha jaamas, mitte aga väljaspool seda.

Viimase küsimusena tuli raudteejaama paigutamisel lahendada see, kummal pool raudteed hakkab jaamahoone paiknema. Kuna raudteest põhja poole jäävat 36-hektarilist põlluala – mis ulatus raudteest 500 meetrit põhja poole jääva kihelkonnakalmistuni – sooviti vähemalt esialgu mõisapõlluna säilitada, siis otsustati

jaamahoone ja selle sissesõiduteed paigutada lõuna poole raudteed. Tõenäoliselt mängis oma rolli jaama paigutamisel raudtee lõunapoolsele (praeguse Türi linna suhtes ebaloogilisele) küljele ka asjaolu, et paberivabrik ja selle töölisasula kerkisid samuti lõuna poole raudteed. Planeeritud (ja algse plaani järgi ka valmis ehitatud raudteed) on muuseas hiljem punasega peale kantud Türi-Alliku mõisamaade hindamise 1898. aasta toimikus toodud kaardile²⁹⁸.

Kuna nii raudtee kui ka paberivabrik rajati kõik Türi-Alliku mõisa (sellele kuuluva Türi karjamõisa) põldudele, kandis jaam esialgu mõisa saksakeelset nime *Allenküll* ja ka 1918. aastal nimetati ta eesti keeles esmalt ringi Alliku jaamaks. Alles hiljem 1920. aastatel, kui otsustati hoonestada ka avarad Türi karjamõisa põllualad raudteest põhja pool kuni kihelkonnakirikuni, nimetati ka jaam ümber Türiks.

8.2. Varajase alevi projekt, mis sellisena ei realiseerunud

Tõenäoliselt otsustati seoses Türi jaama paigutamisega raudtee lõunaküljele juba koheselt ohverdada seal lõuna poole (ja praegusest Viljandi tänavast lääne poole) jääv 13-hektariline põllulapp ja rajada sinna raudteejaama juurde kuuluv alev. Seda hoolimata asjaolust, et alles mõni aasta tagasi (vt jaotis 5.4.6.) oli see ala võsast-metsast puhastatud ning seal põhjalike maaparandustööde tulemusena loodud korralik lappideks jagatud põld. Tollane põlluala lääneserv kulges praeguste Raja tn 23 ja 25 vahelt, Pärna tn 20 ja 22 vahelt ning Pärna tänav 19 ja 21 vahelt. Põllualade lõunaserva markeerib aga praeguste Pärna ja Staadioni tänava vaheliste kruntide pikk vahepiir.

Kõik see põlluala, mis jäi eelmainitud piirist raudtee poole, nähti ette muuta aleviks. Säilinud on Oskar Limbergi poolt 1898. aastal koostatud vastav arendusplaan, mis paikneb muude materjalide seas Türi-Alliku mõisamaade hindamise 1898. aasta toimikus²⁹⁹.

Selle plaani kohaselt pidi raudteejaamast lõunasse jääv 270 meetri laiune ning 450 meetri pikkune ala jaotatama 43 elamukrundiks, milledele ligipääsuks tuli rajada neli ida-lääne suunalist tänavat ja läänepoolsesse serva uus põhja-lõuna suunaline tänav. Maa-ala keskossa (umbes praeguste Pärna tn 4, 6 ja 8 kohale) oli plaanis rajada aga uus 60x60 meetri meetrine turuplats.

1898. aastal koostatud raudteejaama alevi planeerimiskava (kaasaegses kõnepruugis – detailplaneering) aga mingitel põhjustel peaaegu ei realiseerunud. Täpsemalt rajati 1898. aastal koostatud alevi planeerimiskava (kaasaegses kõnepruugis – detailplaneeringu) järgi rajati vaid jaama sissesõidutee (Jaama tänav) ning ehitati neli maja – vahetult jaama vastas olevad Jaama tn 15 ja 19 ning tänaseks lammutatud töölistemajad Viljandi tn 26 ja 28. Viies maja – kahekorruseline äri- ja hotellihoone

²⁹⁸ Rahvusrhiiv, EAA.2486.1.3098, lk 280

²⁹⁹ Ibid, lk 217

Jaama tn 17 – rajati kahele kokkuühendatud krundile, kuna Jaama tn lõunakülje krundid olid planeeringu kohaselt teravnurkadega ja maja paigutamiseks väga sobimatud. Muuseas praeguse Jaama ja Raja tn edelanurgale jääva Jaama tn 15 maja teravnurkne põhiplaan on tingitud samuti sellest realiseerimata jäänud planeeringust.

Hiljem (1910.-50. aastatel) hoonestati see ala hoopis teise planeeringu kohaselt ning sinna rajatud krundid-tänavad paiknesid hoopis teistes kohtades kui 1898. aastal plaani järgi kavandatu. Vaid Jaama tänav (raudteejaama sissesõidutee) rajati täpselt 1898. aasta plaanil ettenähtud kohta. Seal järgmine ida-lääne suunaline tänav paiknes praeguse Raja tänava kohas, kus pidi välja jõudma Viljandi tänavale praeguse Viljandi tn 18 põhjaküljel. Järgmine ida-lääne suunaline tänav oli ette nähtud ligikaudu praeguse Pärna tn kohale, aga veidi teise nurga all – kui selle läänepoolne osa oleks olnud Pärnu tänava kohal, siis idapoolne osa hulga Pärna tänavast veidi põhja pool, suubumisega praegusele Viljandi tänavale praegusest Pärna tn ristmikust 25 meetri jagu põhja pool. Praegune Pärna tänava siht märgiti hiljem nimelt maha sinna kerkinud tööliselamu Viljandi tn 26 põhjakülje järgi, 1898. aasta planeeringu järgi asus aga seal põhja pool veel üks pikk ja kitsas (tööliselamu?) krunt, millele jäi hoone ehitamata. Lõunapoolseim algselt planeeritud alevi tänav pidi hakkama aga kulgema mööda kunagist põllupiiri, piki praeguse Pärna ja Staadioni tänavate vaheliste kruntide vahepiiri.

Seoses eelmainitud realiseerimata detailplaneeringuga tuleb lisaks veel mainida, et Eesti Kunstiakadeemia muinsuskaitse ja restaureerimise osakonna poolt koostatud Türi vabrikuküla eksperthinnangus on kahte tänaseks lammutatud töölistemaja nimetatud väidetavalt Türi vanimateks ehitisteks, tuues ilma igasugustele algallikatele viitamata välja nende väidetavad ehitusaastad 1888 ja 1892³⁰⁰. Samas ei ole kumbagi nimetatud hoonet ega nende piklikke kruntegi Türi-Alliku mõisamaade hindamise 1898. aasta toimikus toodud kaardile³⁰¹ peale kantud. Seetõttu jäävad nende hoonete ehitusaastad tõenäoliselt siiski 1898. aastast nooremaks ja seega ka käesoleva uurimistöö skoobist välja. Vajab lähemat uurimist, millisest algallikast pärinevad aastaarvud 1888 ja 1892 ning mis võiks olla nende tänaseks lammutatud hoonete tegelikeks ehitusaastateks (tõenäoliselt kas 19. sajandi päris viimased või 20. sajandi päris esimesed aastad).

³⁰⁰ M. Eelsalu, L. Pihel, Türi paberi- ja puupapivabriku vabrikuküla dokumenteerimine ja eksperthinnang. Eesti Kunstiakadeemia muinsuskaitse ja restaureerimise osakond, Tallinn 2010, lk 7
<https://register.muinas.ee/file/architecture/625.pdf>

³⁰¹ Rahvusarhiiv, EAA.2486.1.3098, lk 280

9. Kasutatud kirjandus

1. Mehis Helme. Eesti kitsarööpmelised raudteed 1896-1996, Tallinn 1996
2. Väino Einer. Korilasrajast kiirteeni. Tallinn, Valgus 1988
3. Paul Johansen. Die Estlandliste des Liber Census Daniae. Reval-Copenhagen, 1933
4. Margus Liiv. Keskaegsed mõisamajad Eestis. Bakalaureusetöö. Tartu 2014
5. Ludwig August Graf Mellin. Atlas von Lief- und Ehstland und der Provinz Oesel. 1791-98. Kättesaadav USA Kongressi digitaalraamatukogu veebiaadressil <http://www.wdl.org/>
6. Villem Raam. Türi kiriku kui arhitektuurimälestise pass, 1982. Muinsuskaitseameti arhiiv, V-397
7. Oskar Stavenhagen, Akten und Recesse der Livländischen Ständetage, Teil I, Riga 1907
8. F. G. Bunge, R. Toll. Est- und Lievländische Briefläde, Th. I, Bd I, Reval 1853
9. Erich Baron Schilling, Die Rittergüter im Kreise Jerwen seit der Schwedenzeit. 1970
10. Valdo Praust. Eesti teede ja transpordi 100 aastat. Apollo 2018
11. Kiiu lugu. Koostanud Urmas Kirtsi, kaasautor Valdo Praust. Kiiu, 2013
12. Baltisches historisches Ortslexikon. Teil 1, Estland / herausgegeben von Heinz von zur Mühlen, bearbeitet von Gertrud Westermann. Wien (Böhlau), 1985.
13. Valdo Praust. Eesti teedevõrk muinas- ja keskajal ja selle rekonstrueerimise põhimõtted. Eesti Maanteemuuseumi 2011.a. aastaraamat. 2012.a., lk 55-111
14. Valdo Praust. Sajanditevanune Tallinna–Paide–Tartu talimaantee koos Viljandisse suunduva kõrvalharuga. Eesti Maanteemuuseumi aastaraamat 2014, lk 17-113
15. Monika Eelsalu, Lauri Pihel, Türi paberi- ja puupapivabriku vabrikuküla dokumenteerimine ja eksperthinnang. Eesti Kunstiakadeemia muinsuskaitse ja restaureerimise osakond, Tallinn 2010
16. Eestimaa Vastastikuse Tulekindlustuse Seltsi kindlustuspoliiside kaust. Rahvusarhiiv, EAA.3761.1.33
17. Eestimaa Vastastikuse Tulekindlustuse Seltsi kindlustuspoliiside kaust. Rahvusarhiiv, EAA.3761.1.53
18. Eestimaa Vastastikuse Tulekindlustuse Seltsi kindlustuspoliiside kaust. Rahvusarhiiv, EAA.3761.1.67
19. Eestimaa Vastastikuse Tulekindlustuse Seltsi kindlustuspoliiside kaust. Rahvusarhiiv, EAA.3761.1.104
20. Eestimaa Vastastikuse Tulekindlustuse Seltsi kindlustuspoliiside kaust. Rahvusarhiiv, EAA.3761.1.119

21. Eestimaa Vastastikuse Tulekindlustuse Seltsi kindlustuspoliiside kaust.
Rahvusarhiiv, EAA.3761.1.139
22. Eestimaa Vastastikuse Tulekindlustuse Seltsi kindlustuspoliiside kaust.
Rahvusarhiiv, EAA.3761.1.143
23. Eestimaa Vastastikuse Tulekindlustuse Seltsi kindlustuspoliiside kaust.
Rahvusarhiiv, EAA.3761.1.197
24. Eestimaa Vastastikuse Tulekindlustuse Seltsi kindlustuspoliiside kaust.
Rahvusarhiiv, EAA.3761.1.208
25. Eestimaa Vastastikuse Tulekindlustuse Seltsi kindlustuspoliiside kaust.
Rahvusarhiiv, EAA.3761.1.238
26. Eestimaa Vastastikuse Tulekindlustuse Seltsi kindlustuspoliiside kaust.
Rahvusarhiiv, EAA.3761.1.275
27. Eestimaa Vastastikuse Tulekindlustuse Seltsi kindlustuspoliiside kaust.
Rahvusarhiiv, EAA.3761.1.362
28. Eestimaa Vastastikuse Tulekindlustuse Seltsi kindlustuspoliiside kaust.
Rahvusarhiiv, EAA.3761.1.382
29. Eestimaa Vastastikuse Tulekindlustuse Seltsi kindlustuspoliiside kaust.
Rahvusarhiiv, EAA.3761.1.482
30. Eestimaa Vastastikuse Tulekindlustuse Seltsi kindlustuspoliiside kaust.
Rahvusarhiiv, EAA.3761.1.490
31. Türi-Alliku mõisamaade hindamise materjalid, 1871-79.a. Rahvusarhiiv,
EAA.2486.1.3098
32. Türi-Alliku mõisamaade hindamise materjalid, 1898.a.. Rahvusarhiiv,
EAA.2486.2.4463
33. Türi-Alliku mõisa maaparandustööde toimik (alustatud 1880). Rahvusarhiiv,
EAA.2486.3.3185
34. Lokuta mõisamaade hindamise materjalid, 1874.a.. Rahvusarhiiv,
EAA.2486.1.3113
35. Säreveere mõisamaade hindamise materjalid, 1874.a.. Rahvusarhiiv,
EAA.2486.1.3111
36. Türi kihelkonna hoonete 1909. aasta inventariseerimisaktid. Rahvusarhiiv,
EAA.3724.2.584
37. Johann Heinrich Schmidt. Generalcharte von Ehstland in 2 Blättern, 1844.
Rahvusarhiiv, EAA.46.2.2
38. Eesti alade üheverstaline (1:42 000) kaart. 1904.a. versioon
39. Türi : kilde kihelkonna ja linna arengust. I osa. Türi, 1996
40. Türi: kilde kihelkonna ja linna arengust. II osa. Türi, 2001
41. Türi : kilde kihelkonna ja linna arengust. III osa. Türi, 2006
42. Türi : kilde kihelkonna ja linna arengust. IV osa. Türi, 2008
43. Türi alade aerofoto 1951. aastast. Kättesaadav Maa-Ameti veebirakenduses
<https://fotoladu.maaamet.ee/>
44. Türi alade aerofoto 1970. aastast. Kättesaadav Maa-Ameti veebirakenduses
<https://fotoladu.maaamet.ee/>

45. Ehisregistri veebiversioon <http://www.ehr.ee/>
46. Säreveere vallamaja kirjeldus kultuurimälestiste riikliku registri maaehituspärandi andmekogus.
<https://register.muinas.ee/public.php?menuID=evm-parishhouse&action=view&id=191>
47. Järvamaa vakuraamat 1564.a. Rahvusarhiiv, EAA.1.2.933
48. Järvamaa vakuraamat 1571.a. Rahvusarhiiv, EAA.1.2.935
49. Järvamaa adramaarevisjon 1686.-89.a. Rahvusarhiiv, EAA.1.2.942
50. Revision im Jahre 1726. Revisionsakte des Jerwischen Distrikts (Järvamaa adramaarevisjon 1726.a.) Rahvusarhiiv, EAA.3.1.461
51. Revision im Jahre 1732. Spezifikationen und Wackenbücher des Jerwischen Distrikts (Järvamaa adramaarevisjon 1732.a.) Rahvusarhiiv, EAA.3.1.470
52. Revision im Jahre 1739. Revisionsakte des Jerwischen Distrikts (Järvamaa adramaarevisjon 1739.a.) Rahvusarhiiv, EAA.3.1.476
53. Revision im Jahre 1744. Revisionsakte des Jerwischen Distrikts (Järvamaa adramaarevisjon 1744.a.) Rahvusarhiiv, EAA.3.1.482
54. Revision im Jahre 1750. Revisionsakte des Jerwischen Distrikts (Järvamaa adramaarevisjon 1750.a.) Rahvusarhiiv, EAA.3.1.490
55. Revision im Jahre 1765. Revisionsakte des Jerwischen Distrikts (Järvamaa adramaarevisjon 1765.a.) Rahvusarhiiv, EAA.3.1.499
56. Pfand- und Schuldbrief der Gebrüder Diderik und Hans Teckenagel an Dyderik von Duren Verpfändet wird ihr väterliches Gut zu Teckenagel (Lokuta mõisa pandileping). 15. juuni 1461. Rahvusarhiiv, EAA.1690.1.1
57. Lokuta mõisa üleandmise leping Hansz Teckenagel'ilt Dyderick von Duve'le. 4. märts 1467. Eesti Ajaloomuuseum, AM.115.1.22
58. Ordumeister Johann Freytag von Loringhoveni läänikiri Goerth Boddenbrockile Lokuta mõisa andmise kohta. 9. aprill 1498. Eesti Ajaloomuuseum, AM.115.1.28
59. Lokuta ja Vinni mõisate ning Paides asuva maja müügileping Johann ja Otto Brakel'ite vahel. 29. juuni 1531. Eesti Ajaloomuuseum, AM.115.1.57
60. Gränskarta inom Lockota, Allenküll och Turgell (Lokuta, Türi-Alliku ja Türi alade piirikaart). Umbes 1648.a.
61. Charta Öfver Allenkull Uti Estland, Jerfvens District och Turgel Socken (Türi-Alliku mõisa piirikaart). Johann Holmbergi 1700. aasta kaardi 1800.a. Carl Engariuse ümberjoonistus. Eesti Ajaloomuuseum, AM.118.1.164
62. Charta öfver Allenkulls och Kirnas Tvistiga Gränse-Skilnader uti Estland, Jerwens District och Turgell Socken. (Türi-Alliku ja Kirna mõisa maade piirikaart). Johann Holmbergi 1703. aasta kaardi 1800. aasta Nils Kjernereri ümberjoonistus. Eesti Ajaloomuuseum, AM.118.1.166
63. Charta öfwer Gräntse-Stridigheten imellan Allenkull och Serreferr Uti Estland Jervens District och Turgell Socken. (Türi-Alliku ja Säreveere mõisate piirikaart). Johann Holmbergi 1691. aasta kaardi 1800.a. Carl Engariuse ümberjoonistus. Eesti Ajaloomuuseum, AM.118.1.169

64. Carte den Gräntz-Streit zwischen dem Guthe Allenküll und der Turgellschen Kirche betreffend. (Türi-Alliku mõisa ja Türi kiriku maade piirikaart) 1735.a. Eesti Ajaloomuuseum, AM.118.1.170
65. Charta öfwer Kollo godz. Estland, District Jerwen och Türgell Sokn (Kolu mõisamaade kaart) 1694.a. EAA.1.2.C-IV-184
66. Rägängen imellan Turgells Pastorat By uti Estland, Jerwens districkt och Turgel Sokn (Türi kirikumõisa maade ja piiride kaart). 1695.a. Rahvusarhiiv, EAA.1.2.C-IV-300
67. Allenkyll (Türi-Alliku mõisamaade piiride kaart). 1700.a. Rahvusarhiiv, EAA.1.2.C-IV-301
68. Allenkyll och Serrefer angående Rehometz (Türi-Alliku mõisamaade piiride kaart). 1704.a. Rahvusarhiiv EAA.1.2.C-IV-304
69. Türi-Alliku mõisamaade kaart 1805.a. Rahvusarhiiv, EAA.854.4.572
70. Lokuta mõisamaade kaart 19. sajandi alguskümnenditest. Rahvusarhiiv, EAA.854.4.579
71. Säreveere mõisamaade kaart 19. sajandi alguskümnenditest. Rahvusarhiiv, EAA.854.4.583
72. Charte von den Haupt Kirchenwegen des Kirchspiels Turgel in Süd-Jerwen (Türi kihelkonna kirikuteede skeem). 1853.a. Rahvusarhiiv, EAA.854.4.427
73. Türi kirikumõisa maade kaart 1753.a. Rahvusarhiiv, EAA.1237.1.328, leht 1
74. Türi kirikumõisa maade kaart 1859.a. Rahvusarhiiv, EAA.1237.1.328, leht 2
75. Türi kirikumõisa maade kaart 1842.a. Rahvusarhiiv, EAA.1237.1.328, leht 3
76. Türi kirikumõisa maade kaart 1861.a. Rahvusarhiiv, EAA.854.4.423
77. Järva maakond Säreveere vald; skeemiline kaart (katastrikaart), 1938.a. Rahvusarhiiv, ERA.T-3.1.656

Lisa 1. Tähtsamaid ajaloolisi objekte (enne 1898) Türi linnas

1. **Türi kihelkonnakirik.** Praegune hoone ja ka 70x70 meetri suurune kirikaed pärineb hinnanguliselt 13. sajandi lõpukümnenditest.
2. **Türi kirikumõis.** Kirikumõisa süda paiknes vahetult kirikaia idaküljel, Kurikoffi tänava ja jõe vahelisel 160x180 meetrisel alal. Kirikumõisa hooned asusid praeguste säilinud ainult varemetes peahoone paiknesid praeguste Wiedemanni 9, 11, ja 13 kinnistute kohal. Säilinud (varemetes) on vaid peahoone (Wiedemanni 9) ning neist kinnistutest põhja poole, vastu praeguse laululava alased jääv 160x70 meetri suurune kirikumõisa park.
3. **Türi kihelkonnakeskuse põline laadaplats.** 60x60m meetri suurune laadaplats asus kirikaia lõunaküljel, praeguste Wiedemanni tn 10 ja kevade tn 15 elamute kohal. On ürikuliselt (kaartidelt) jälgitav alates 1691. aastast kuni 1899. aastani. Tõenäoliselt on keskaegse asukohapäritoluga
4. **Türi kirikukõrtsi varasem asukoht.** Paiknes nüüdseks hääbunud, Kevade tn sihis kulgenud põlismaantee ääres põhja-lõuna suunalisena; praeguse Kevade tn 13 ja sealt lõuna poole jääva platsi kohal. Ürikuliselt jälgitav ajavahemikus 1686-1753. Hiljemalt 1805. aastaks oli kõrts viidud uude kohta.
5. **Türi kirikukõrtsi hilisem asukoht.** Paiknes kiriku sissesõidutee (praegune Wiedemanni tn) ääres, praeguste Wiedemanni 4 ja 8 kohal. Ehitati ajavahemikus 1753-1805, lammutati 1930. Oli pikk kivehitus keskel taandega viiele kiviambale toetuva katusealusega.
6. **Türi põlisküla (kobarküla).** Asus praeguste Kevade ja vabriku tn vahelise kvartali ajal ja võib-olla ka Vabriku 1 ja 1a kinnistute kohal. Koosnes erinevatel aegadel 3-4 talukohast kogusuurusega 3 adramaad. Ürikuliselt jälgitav alates 1564, kaardimaterjali põhjal alates 1691. Likvideeriti ajavahemikul 1780-1805.
7. **Türi kõstrimaja.** Asus praeguse Allika tn 13 krundi idaosas. Ürikuliselt (kaardilt) jälgitav alates 1735.a. Hiljem tekkis selle ümber Tanka küla.
8. **Tanka küla.** Tekkis kõstrimaja ümber ajavahemikul 1753-1805, asus praeguste Allika ja Kungla tänava ümbruses. Hääbus 20. sajandil, linnakvartalitesse sulandununa on alles kunagisest kuuest majast kolm.
9. **Türi karjamõisa esimene asukoht.** Hilisema paberivabriku peahoone kohal, Vabriku pst 2 (vabriku direktori elamust) vabriku poole praeguse raudteeharu kohal. Paiknes seal kunagise põlismaantee ääres 1805, 1871 oli kõik põlluks küntud.

10. **Türi karjamõisa teine asukoht.** Asus pika reana praeguse Pargi pst lõunaosa, Paju tn kohalt ning osalt ka sealt lõuna poole jääva raudtee paberivabriku kohale. Paiknes seal 1871, oli hiljemalt 1898 viidud uude asukohta (viimased hooned lammutati 1950.-60. aastatel)
11. **Türi karjamõisa kolmas asukoht.** Praegused Viljandi tn 14 ja 14a, 50x50 meetrine sisehooviga kompleks. Rajatud ajavahemikul 1871-89.
12. **Kihelkonnakalmistu.** Väike-Pärnu tn lõunaküljel, praegune Kesklinna kalmistu. Vanim on kirdepoolse nurga 80x80 meetrine osa, rajatud ajavahemikul 1805-42. 1850.-70. aastatel suurendatud lääne suunas (praeguse pikkuseni) ja hiljem ka lõuna suunas.
13. **Teine kihelkonnakalmistu (Kohtu tn).** Rajatud millalgi peale 1861.a.
14. **Tütarlaskokool.** Praegused Väike-Pärnu 6, 6ta ja 6b kinnistud. Asutatud 1874, säilinud vana koolihoone (1877), uus koolihoone (1898) ja aidahoone (pärit koolile eelnenud Kingissepa talust, 1861), kõik kaasajal eri kinnistutel.
15. **Lokuta mõis.** Mõisasüda paiknes 280 meetri pikkusel alal Kahuoja ja Lokuta voore vahel. Esmamainitud 1460 (ebakindel mainimine 1455). Alles on peahoone, park ja paar ümber ehitatud kõrvalhoonet.
16. **Lokuta mõisa kõrts.** Paiknes Lokuta sillast 25 meetrit lääne pool ja tegutses lühiajaliselt. Tekkis 1795-96, lõpetas tegevuse enne 1844. Hoone (praeguse õgvendatud maantee kohal) kadus ajavahemikul 1938-51.
17. **Lokuta põlisküla (külakobar).** Paiknes 200x650 meetri suurusel alal kahel pool praegust Kaare tn, alates tehnika tn ja Kaare tn ristmikust kuni Lokuta jõeni. Ürikuliselt jälgitav alates 1460.a. (võib-olla juba alates 1455.a.), kaardimaterjali põhjal alates 1648. Enne kruntimist kuus talukohta, kogusuurusega 4 1/2 adramaad. Kruntimisel osa talukohti viidud teisele poole jõge, 18. sajandi paikadel on alles jäänud neli talukohta, neist kolm Türi linnahoonestuse sisse sulandununa. Kaasajal asub Türi linna haldusterritooriumil vaid pool alast.
18. **Konnaküla ehk Väike-Särevere ehk Alevi (karjamõis) ehk Veskimaa.** 920x230 meetri (20 hektari) suurune vöör, varem olnud kasutusel põlluna. Üle voore on käinud suvine põlismaantee, voore all olnud Särevere põline veskikoht (ürikuliselt jälgitav alates 1611) ja voorel Sauaugu maanteekörtsikoht (ürikuliselt jälgitav alates 1744, tõenäoliselt juba ka 1686).

Lisa 2. Tännini säilinud Türi ajaloolisi (enne 1898) hooneid ja rajatisi

1. **Soemäe (*Annenhofi*) karjamõisa viimane peahoone – Paide tn 66.** Ehitatud ajavahemikus 1871-98, hiljem tõenäoliselt ümber ehitatud.
2. **Soemäe maanteekõrts – Paide tn 58.** Praegune ühekorruseline puithoone on ehitatud arvatavasti ajavahemikus 1899-1909, kuid sellele eelnenud kõrtsihoone (ürikuliselt jälgitav 1765-1871) oli samades gabariitides ja või-olla samal vundamendil.
3. **Kihelkonnakooli hoone – Allika tn 6.** Ehitatud kas 1872 või 1874, 20. sajandil tugevalt ümber ehitatud elamuks (teine puidust täiskorrus asendtaud katusekorrusega).
4. **Tanka küla Juhani talu hoone – Allika tn 4.** Ehitatud tõenäoliselt 1912.a. vanemale vundamendile ja vanema (1842.a. eksisteerinud) hoone gabariitides uus.
5. **Tanka küla Reinu talu hoone – Allika tn 2.** Hoone on 1842. aasta kaardil kujutatud hoone gabariitides, ehitusaeg tõenäoliselt 19. sajand.
6. **Türi kihelkonnakirik – Wiedemanni 7.** Ehitatud arvatavasti ca 1270-90. Hiljem osaliselt muudetud, gooti stiilis torn 1867.a.
7. **Türi kirikaed koos piirdemüüriga – Wiedemanni tn 7.** Oletatavalt samades mõõtmetes alates 14.-15. sajandist.
8. **Von Baranoffite perekonna kabel kiriku juures – Wiedemanni tn 7.** Ehitusaeg tõenäoliselt 1861-86.
9. **Türi kirikumõisa (pastoraadi) peahoone – Kurrikoffi tn 9.** Ehitatud tõenäoliselt 18. sajandi teisel poolel või 19. sajandi alguses. Varemetses (ümberehitustööd on jäänud pooleli).
10. **Türi vennastekoguduste hoone – Hariduse tn 15.** Tõenäoliselt 1819. aastal ehitatud puitmajast on alles vaid vana hoone vundament, puitosa on lammutatud.
11. **Vana apteegihoone – Paide tn 10.** Ehitatud 1892, hiljem laiendatud.
12. **Vana doktoraadihoone – Paide tn 5.** Ehitatud millalgi enne 1898 (tõen. 1890. aastatel).
13. **Türi kihelkonnakalmistu piirdemüürid – Väike-Pärnu tn.** Vanemad (idapoolsed) osad pärinevad ajastust enne 1842.a, sh vast ka piirdemüürid.

14. **Türi kiriku kellalööja maja – Väike-Pärnu tn 4.** Kahekorruselise puitmaja (1925.a.) alakorruse osa on tõenäoliselt ümber ehitatud kellalööja majast, mille ehitusaeg on 1842-59.
15. **Tütarlaskeskooli vana hoone – Väike-Pärnu tn 6a.** Ehitatud 1877.a. viimasel ajal kasutatud puutöökojana.
16. **Tütarlaskeskooli uus hoone – Väike-Pärnu tn 6b.** Ehitatud 1898.a. Praegu Kaitseliidu Järva Maleva hoone.
17. **Kingissepa talu ait-tall – Väike-Pärnu tn 6.** Ehitatud 1861, alates 1870. aastast kuulus tütarlaskeskooli kompleksis.
18. **Türi karjamõisa (kolmanda asukoha) peahoone – Viljandi tn 14.** Ehitatud tõenäoliselt 1890. aastate esimesel poolel.
19. **Türi karjamõisa (kolmanda asukoha) tallihoone – Viljandi tn 14a.** Ehitatud tõenäoliselt 1890. aastate esimesel poolel, kaasajal ümber ehitatud.
20. **Lokuta mõisa peahoone – Tehnika tn 12.** Ehitatud põhiosas 1875, mõnedes osades 1875-88. Kasutusel lasteaiahoone. Mõisat on (suure tõenäosusega samas asukohas) esmamainitud 1460.a.
21. **Lokuta mõisa viinavabrik – Tehnika tn 14.** Ehitatud 1878, ümber ehitatud (akna- ja ukseavad muudetud).
22. **Lokuta mõisa tallihoone – Tehnika tn 23a.** Ehitatud 1887, maakivist tallihoone müürifragmendid on jäänud uuema tootmishoone sisse.
23. **Lokuta vesiveski hoone – Lokuta küla, Veski kinnistu.** Paekivihoone on ehitatud tõenäoliselt 19. sajandil, veskit on (suure tõenäosusega samas asukohas) esmamainitud 1460.a.
24. **Lokuta küla Jõe talu – Lokuta küla, Jõe kinnistu.** Praegune taluhoone paikneb 1874. aasta hoone asukohas ja gabariitides, Jõe talu (suure tõenäosusega samas asukohas) on ürikuliselt esmamainitud 1726. aastal.
25. **Lokuta küla Otsa talu – Kaare tn 37.** Praegune hoone (endine taluhoone, rehe osas varemetes) paikneb 1874. aasta hoone asukohas ja gabariitides. Otsa talu (suure tõenäosusega samas asukohas) on ürikuliselt esmamainitud 1732. aastal.
26. **Lokuta küla Nõmme talu – Loode tn 3.** Praegune hoone (endine taluhoone, rehe osas varemetes) paikneb 1874. aasta hoone asukohas ja gabariitides. Talu on tekkinud millalgi 1765. ja 1820. aasta vahemikus.
27. **Maantee sild (Linnu sild) Pärnu jõel Konnakülas.** Ehitatud ajavahemikul 1871-99. Vanast sillast on säilinud klombitud graniitplokkidest postid, pealisehitus kaasajal kergliiklustee sillana.

28. **Särevere vallamaja – Viljandi tn 52.** Ehitatud 1893. Hoonest on säilinud vaid maakivist vundamendiosa.
29. **Töölistemaja / Sauaugu maanteekõrts – Viljandi tn 60.** Ehitatud kõrtsihoonena 1868, ümber ehitatud töölistemajaks ehitisregistri andmetel 1917. Kasutusel Türi Kogukonnaseltsi hoonena (Konn). Maanteekõrtsikoht on dokumentaalselt kindlalt jälgitav alates 1744. aastast, tõenäoliselt aga juba alates 1686. aastast.
30. **Särevere mõisa jahuveski – Viljandi tn 70 vastas üle maantee.** Säilinud on paekivist hoone müürid (varemed). Kivist veskihoone ehitamise/rekonstrueerimise ajad 1808 ja 1861, osa müüre võib pärineda vanematest veskitest. 20. sajandil ümber ehitatud villaveskiks. Veskikoht ürikuliselt jälgitav järjepidevalt alates 1611. aastast.
31. **Särevere mõisa veski tee ja tamm – jahuveski kohal Pärnu jõe lammil.** Jões on säilinud veskitammi sammaste alused ja ida pool jõge 65 meetri pikkune teetammi osa. 17.-20. sajand.
32. **Särevere mõisa saeveski – jahuveskist teisel pool jõge, Särevere Mäe tn ääres.** Ehitatud 1858, varemetes – alles on paekivimüürid ja poolvarisenud puitlagi.
33. **Särevere mõisa saeveski kanalid – saeveski juures Pärnu jõe lammil.** Kaevatud tõenäoliselt koos saeveski ehitamisega 1858, paljus kinni kasvanud.
34. **Särevere mõisa saeveski küün – saeveski juures Särevere Mäe tn ääres.** Ehitatud 1858, alles vaid kivipostid.
35. **Tugevalt ümber ehitatud hoone – Viljandi tn 70.** Praegune elamu toetub vähemalt osaliselt 19. sajandist pärineva hoone vundamendile (mis oli olemas juba 19. sajandi alguskümnenditel)

Lisa 3. Kaasaegne fotomaterjal

a

Foto 1. Soemäe (*Annenhofi*) karjamõisa viimane peahoone (Paide tn 66), ehitatud ajavahemikul 1871-98.

Foto 2. Soemäe maanteekõrtsihoone, praegune Paide tn 58.. Ehitatud tõenäoliselt 1898-1909, kuid asub 1765-1871 toiminud kõrtsihoone gabariitides

Foto 3. 1870. aastatel ehitatud kihelkonnakoolihoone (praegune Allika tn 6, elamuks ümber ehitatud)

Foto 4. Tanka küla Reinu talu (praegune Allika tn 2), ehitatud 19. sajandil

Foto 5. Türi kihelkonnakirik – 13. sajandi lõpukümnendid, torn 1867

Foto 6. Türi kihelkonnakiriku kooriruumi petiknišš-kaunistustega viil

Foto 7. Türi kirkumõisa peahoone (pastoraadi) varemed. 18. sajandi teine pool või 19. sajandi alguskümnendid

Foto 8. Türi kiriku ja kirikumõisa vahelt kulgev Kurrikoffi tänav on tänini säilinud lõik põlismaanteest

Foto 9. Väike-Pärnu tn 4 elamu on tõenäoliselt 1925. aastal kahekorruseliseks ümber ehitatud kiriku kellalööja maja (ehit. ajavahemikul 1842-59)

Foto 10. Türi tütarlastekooli vana hoone (praegune Väike-Pärnu tn 6b), ehitatud 1877.a.

Foto 11. Türi tütarlastekooli uus hoone (praegune Kaitseliidu Järva Maleva hoone, Väike-Pärnu tn 6a), ehitatud 1898.a.

Foto 12. Türi tütarlastekooli kompleks idast vaadatuna. Esiplaanil Kingissepa talu ajast pärit ait (ehitatud 1861)

Foto 13. Türi karjamõisa süda oma kolmandas asukohas. Esiplaanil tallihoone (kaasajal Viljandi tn 14a), ehit. tõen. 1890. aastate algul

Foto 14. Türi karjamõisa süda oma kolmandas asukohas. Esiplaanil peahoone (kaasajal Viljandi tn 14), ehit. tõen. 1890. aastate algul

Foto 15. Vana apteegihoone (praegune Paide tn 10), ehitatud 1892.a. Alevikeskuse üks vanemaid hooneid

Foto 16. Vana doktoraadihoone (praegune Paide tn 5), ehit. tõen. 1890. aastatel. Alevikeskuse üks vanemaid hooneid.

Foto 17. Lokuta mõisa peahoone. Ehitatud põhiosas 1875, mõned osad lisatud 1875-88. Parem tiib tehtud kahekorruseliseks 20. saj.

Foto 18. Lokuta mõisa viinavabrik. Ehitatud 1878, kaasajal ümber ehit. (kaasajal Tehnika tn 14, ukse- ja aknaavad muudetud)

Foto 19. Säilinud fragment Lokuta mōisa maakivist tallihoone (ehit. 1887) müürist uuema hoone sisse sulandatuna

Foto 20. Lokuta küla Kopli talu hoone on tugevalt ümber ehitatud Lokuta mõisa mingist kõrvalhoonest (ehit. 1870.-80ndatel)

Foto 21. Lokuta vesiveski paikneb samas kohas juba alates 1460. aastast. Praegune paekivihoone tõen. 19. sajandist

Foto 22. Lokuta küla Jõe talu on esmamainitud 1726.a. Praegune taluhoone paikneb 1874. aasta asukohal ja gabariitides

Foto 23. Lokuta küla Otsa talu on esmamainitud 1732.a. Praegune taluhoone (Kaare tn 37, reheosa varemeis) paikneb 1874. aasta asukohas ja mõõtmetes

Foto 24. Lokuta küla Nõmme talu (Loode tn 3) paikneb 1820. aastate asukohas ja selle praegune hoone on 1874.a. hoone mõõtmetes

Foto 25. Säreveere mõisa põlist (jahu)veskikohta on esmamainitud 1611. Teada on veskihoone (varemeis) ümberehitusajad 1808 ja 1861. Kuni 19. sajandi lõpukümnenditeni käis mööda veskitammi üle jõe Viljandi maantee

Foto 26. Jahuveskini ida poolt üle Pärnu jõe lammi viinud teetamm sellisena, nagu ja 19. sajandil maanteeliiklusest maha jäi

Foto 27. Säreveere mõisa saeveski (ehit. 1858) varemed

Foto 28. Säreveere mõisa saeveski varemete sisevaade

Foto 29. Säreveere mõisa saeveski küüni (ehit. 1858) varemed (kivipostid)

Foto 30. Sauaugu maanteekõrtsist ümber ehitatud töolistemaja (Viljandi 60, praegu Türi Kogukonnakeskus KONN).
Kõrts ehitatud 1868, kõrtsikoht ürikuliselt jälgitav alates 1744. (tõen. juba 1686.) aastast

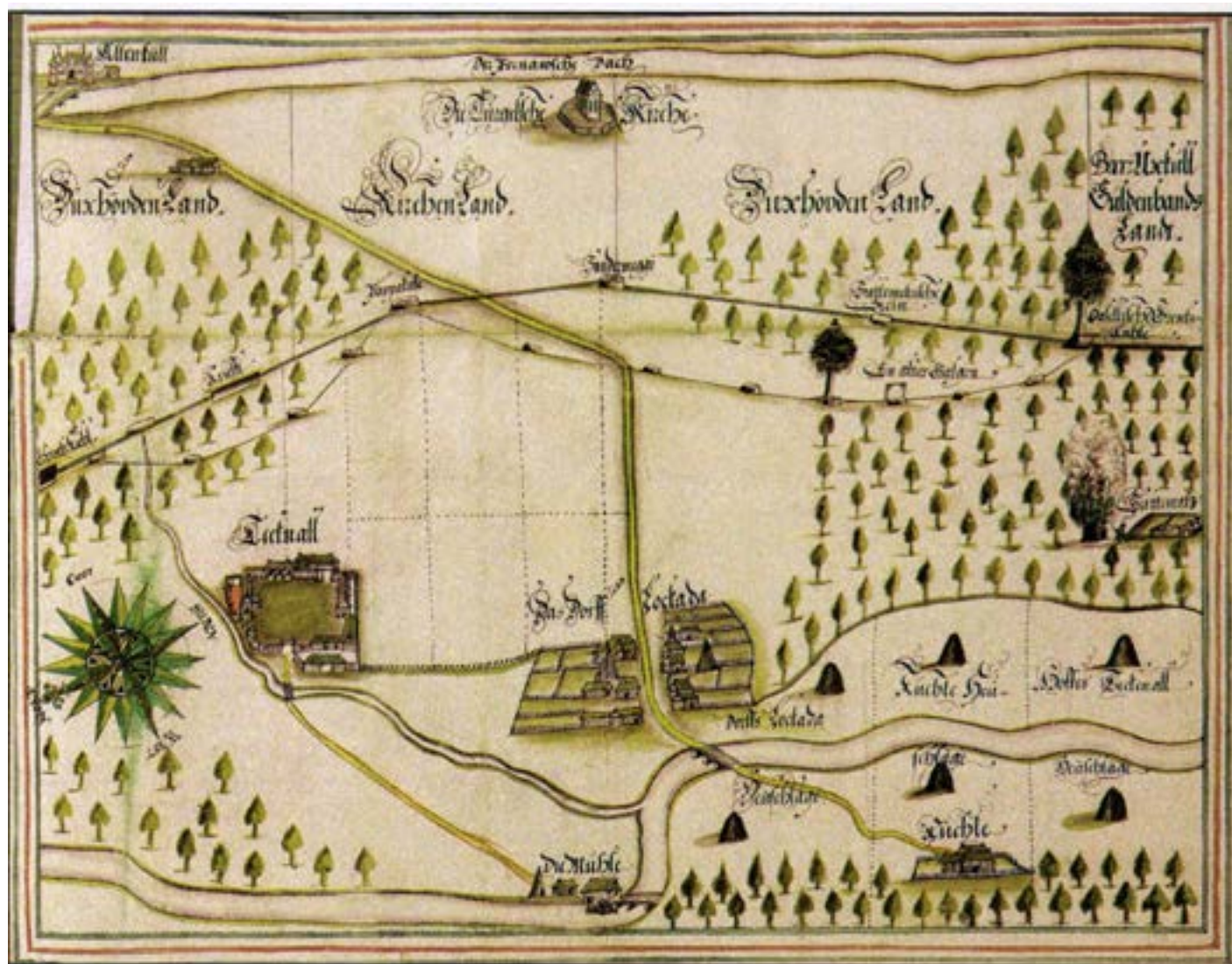

Foto 31. Linnu sild – 1870.-90. aastatel ehitatud uus maantesild (praegu kergliiklus-sild)

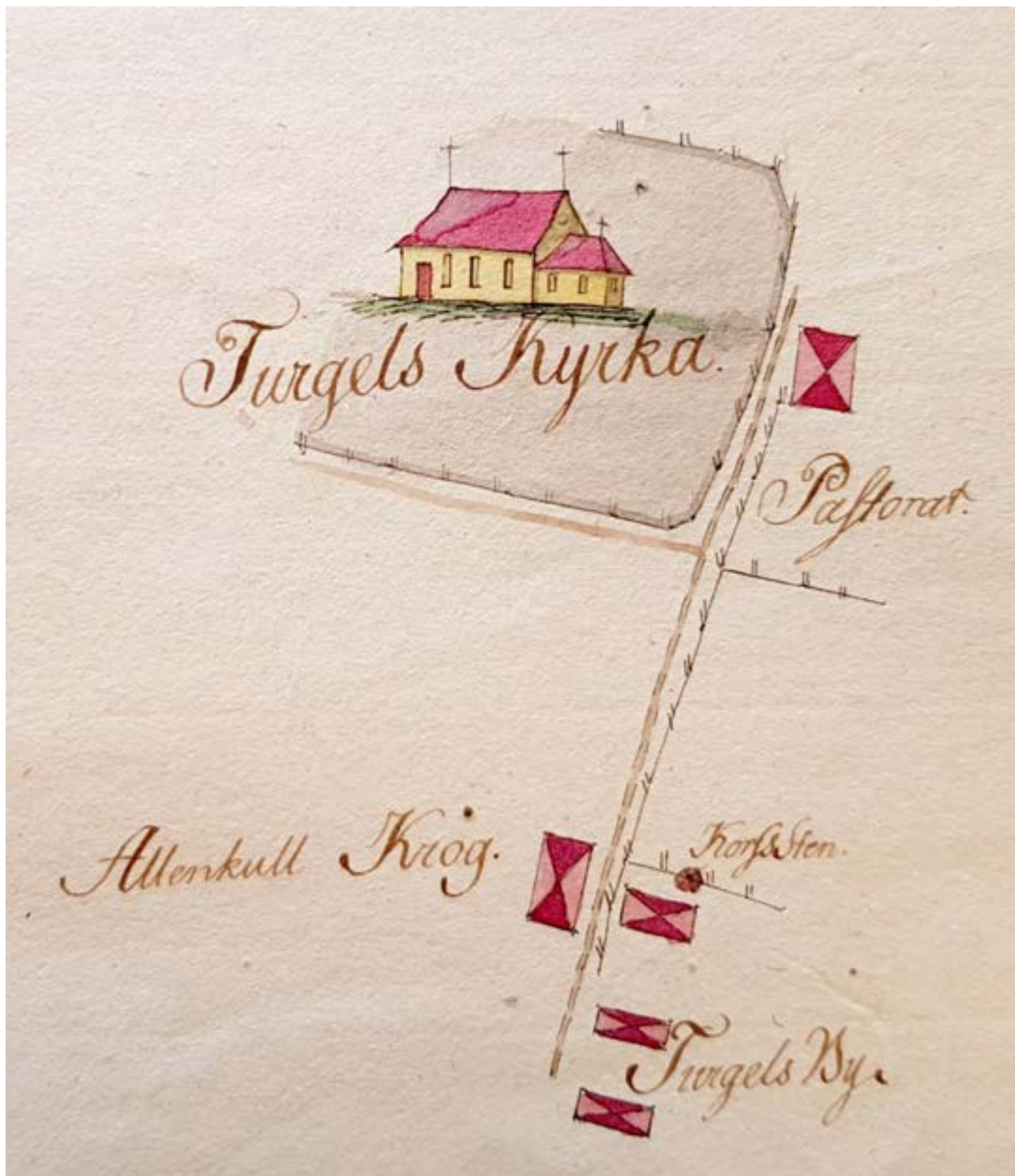

Foto 32. Säreveere vallamaja (ehit. 1893) vundament (Pärnu tn 52)

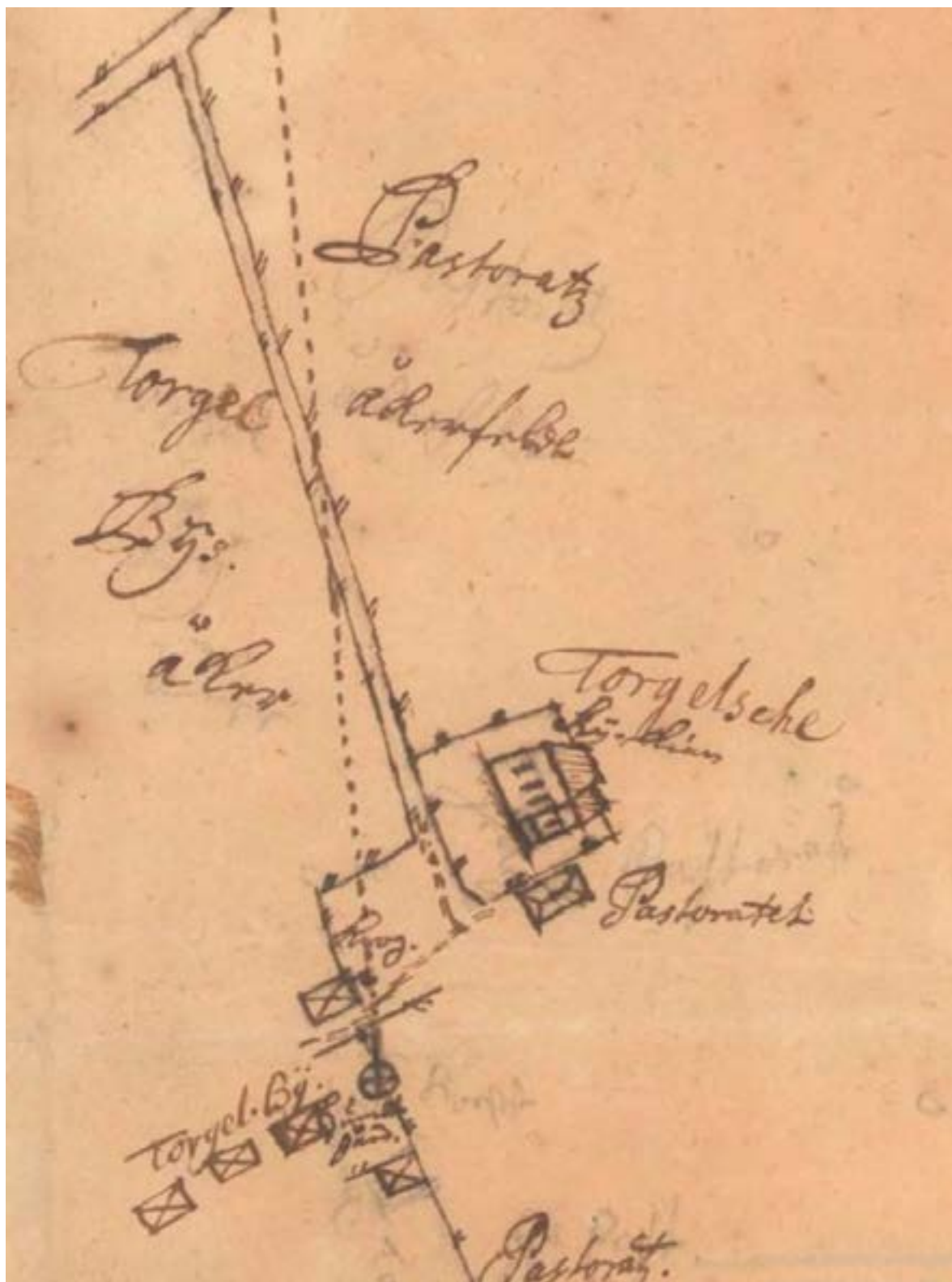
Lisa 4. Ajalooline kaardimaterjal

Kaart 1. Lokuta ja Türi-Alliku mõisate skemaatiline piirikaart umbes 1648. aastast. Põhjasuund vasakul. Esiplaanil on Lokuta mõis (*Tecknall*), vesiveski (*Die Mühle*) ja küla (*Das Dorff Lockada*). Tagaplaanil skemaatiliselt Türi-Alliku mõis (*Hof Allenküll*) ja Türi kirik (*Die Turgelsche Kirche*). Kaart on skemaatiline, st pole täpsel topograafilisel alusel ega ka mõõtkavas. Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis aastaraamat, nr XII, 1991–1999. Stockholm 2001, lk 42 , joonis II lk-l 240.

Kaart 2. Türi kirik (*Turgels Kyrka*), kirikumõis (*Pastorat*), kõrts (*Allenkull Kroog*) ja Türi küla (*Turgels By*) 1691. aasta Johan Holmbergi kaardi 1800. aasta Carl Engariuse ümberjoonistuselt. Lisaks on peal kirikumõisa maade ja Türi-Alliku mõisa maade vahelise piiri üks piirikivi (ristikivi, *Korss Sten*). Eesti Ajaloomuuseum, AM.118.1.169 (fragment)

Kaart 3. Türi kirik, kirikumõis ja küla pastoraadi 1695. aasta kaardilt, põhjasuund paremal ülal. Näha on Türi kirik (*Torgelsche kyrkias*), kirikumõis (*Pastoratet*), kirikukõrts (*Krog*), kõrtsi ja kiriku vahele jääv laadaplats, kiriku sissesõidutee (praeagune Wiedemanni tänav ja neljast talust koosnev Türi küla (*Torgel By*)). Rahvusarhiiv, EAA.1.2.C-IV-304 (fragment)

Kaart 4. Türi kirik (*Turgell Kyrka*), kirikumõis (*Past.*) ja küla (*Turgell By*) 1703. aasta Johan Holmbergi Kirna ja Türi-Alliku mõisamaade piirikaardi 1800. aasta Nils Kjernereri ümberjoonistuselt. Näha on puusild kirikumõisa heina- ja karjamaade teisel pool jõge. Eesti Ajaloomuuseum, AM.118.1.166 (fragment)

Kaart 5. Türi-Alliku mõisamaade piiride kaart 1704. aastast. Näha on Türi kirik (*Türgell Kyrkia*), kirikumõis (*Past.*) ja küla (*Türgell By*). Rahvusarhiiv, EAA.1.2.C-IV-300 (fragment)

Kaart 6. Türi-Alliku mõisamaade piiride kaart 1704. aastast. Näha on Saatre kandist Vanga peale minev (tali)tee, mille kohta on kirjutatud "*Comptor bron. H Fellin och Revalske Wäg*" ehk tõlkes "komtuurisild Viljandi-Tallinna teel". Paremalt on näha Raudmägi (*Raudameggi*), kaasajal rohkem tuntud kui Raudmetsa või Raademetsa mägi; sealt veelgi põhja pool Raudmäe (Raudmetsa) põline veski- ja kõrtsikoht. Rahvusarhiiv, EAA.1.2.C-IV-300 (fragment)

Kaart 7. Türi-Alliku mõisa ja Türi kirikumõisa piirikaart 1735.a., põhjasuund paremal. Kaardi eksplikatsioon on tähistatud: 1. Kirikuaed kiriku kõrval [õigemini ümber] (*Der Kirchen Hoff nebst der Kirche*), 2. Pastori elamu (*Die Pfarr Wohnung*), st pastoraat, 7. Köstri elamu (*Das Küsters Wohnung*) 10. Türi küla (*Das Turgelsche Dorff*), 11. Kõrts (*Der Krug*), 15. Nõndanimetaud Soemäe adramaa (*Ein sogenannter Haacken Soyemeggi*), 16. [Soemäe] Elumaja (*Wohnhaus*), 17. [Soemäe] Rehi (*Die Riege*). 20. Türi-Alliku oja (*Der Allenkullsche Bach*), st ka seda nime on Pärnu jõgi Türi kohal kandnud. Halli viirutusega on põllud, näha on põllukülmise suund. Eesti Ajaloomuuseum, AM.118.1.170 (fragment)

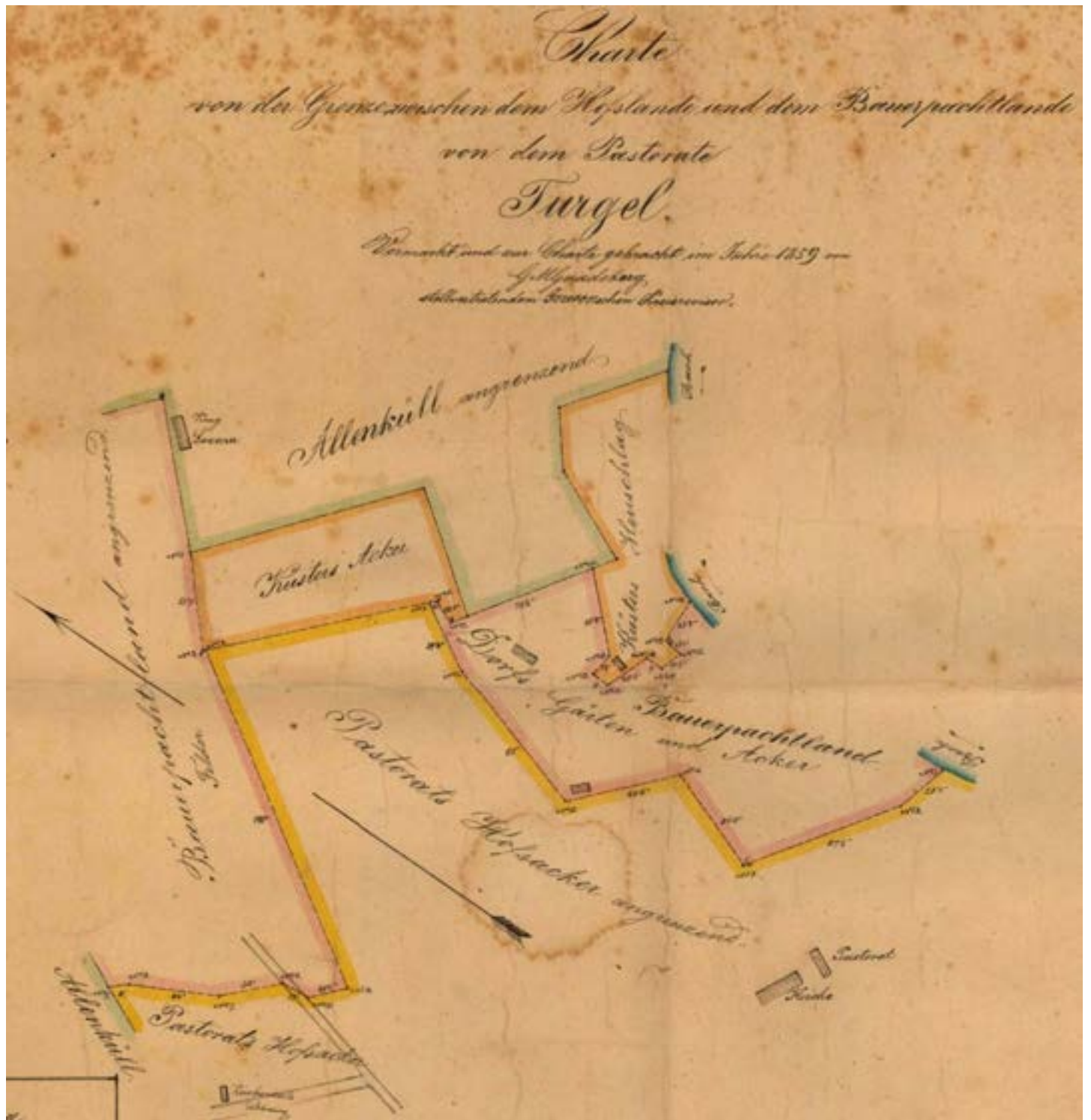
Kaart 8. Türi-Alliku kirikumõisa maade kaart 1753.a. Ülaosas on köstrimaja (*Küsters Wohnung*), all kirik koos kirikaiaga (*Kirche, Kirchhof*), sellest all laadaplats ja paremal kirikumõisa hoone (kaardil kirikumaja, *Kirchen Haus*). Lõuna pool laadaplatsi on kõrts (*Turgell Krug*) ja sealt paremal ilma tähistuseta peal Türi küla kolm talu. Rahvusarhiiv, EAA.1237.1.328, leht 1 (fragment)

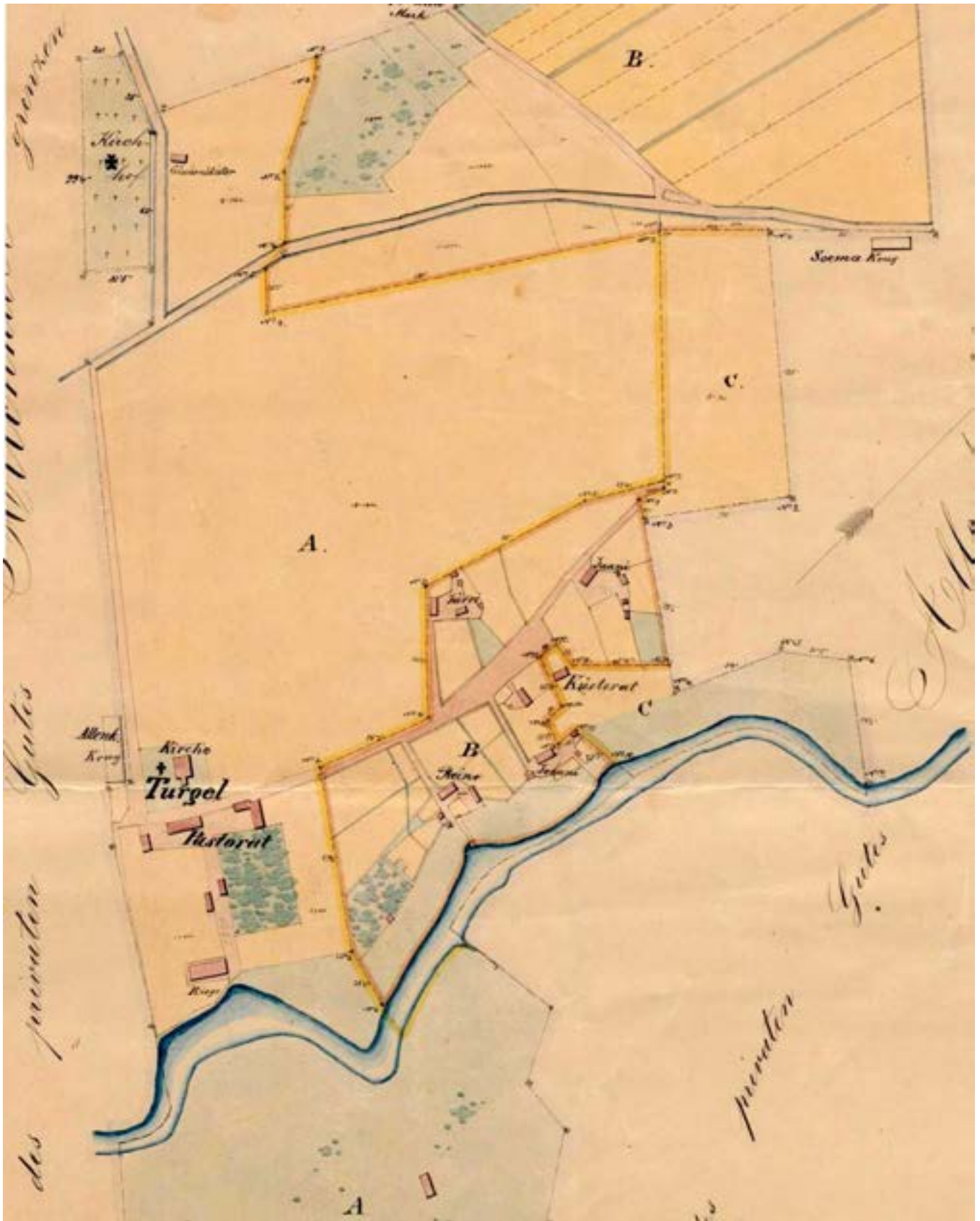
Kaart 9. Praeguse Türi linna asukoht Türi-Alliku mõisa 1805. aasta kaardilt. Valge ala keskel on kirikumõisa maa, kuid kirik, pastoraat ja Tanka küla koos hoonetega on sellelegi alale peale kantud. Põlluala on tähistatud tumehalliga. Ülal on Soemäe (*Annenhof*) karjamõis, keskel Tanka küla, alaosas Türi karjamõis (*Hoflage Turgel*) oma esimeses asukohas. Rahvusarhiiv, EAA.854.4.572 (fragment)

Kaart 10. Türi kirikumõisa kaart 1842. aastast. Ülal näha Soemäe karjamõisa hooned – rehi (Riege) ja täalistemaja (Quartier Haus). Sellest lõuna poole jääb Soemäe kõrts (*Sojemeische Krug*). Vasakul Kingissepa talu (*Allenküllsche Gesinde*, st Türi-Alliku mõisale kuuluv talu) ja selle lähedal kihelkonnakalmistu vanem osa (*Kirschhoff*). Paremalt keskel kirik (*Kirche*), sellest paremal kirikumõisast oma peahoone majandushoonete ja jõe pool oleva rehega (*Riege*). Kirikumõisast Soemäe poole Tanka küla talud, neist kirdepoolsem köstrimaja (*Kisters Wohnung*). Rahvusarhiiv, EAA.1237.1.328, leht 3 (fragment)

Kaart 11. Türi kirikumõisa kaart 1859. aastast. Ülal näha Soema kõrts, paremal all Türi kirik ja kõrts, paremal ülal Tanka küla maad koos maadejaotusega kirikumõisa ja talude vahel. Vasakul on näha juba kellalööja maja. Rahvusarhiiv, EAA.1237.1.328, leht 2 (fragment)

Kaart 12. Türi kirikumõisa maade kaart 1861. aastast, põhjasuund paremal. Vasakul ülal kihelkonnakalmistu ja kellalööja maja (*Glockenläuter*), paremal Soemäe kõrts (*Soema Krug*), all vasakul kirik (*Kirche*), kirikumõis (*Pastorat*) ja kirikukõrts (*Allenk. Krug*). Keskel Tanka küla koos köstrimajaga (*Küsterat*). Rahvusarhiiv, EAA.854.4.423 (fragment)

Kaart 13. Türi karjamõisa maade kaart 1870. aastatest, põhjasuund paremal. All jõgi ning Türi karjamõisa teine koht (*Hofl. Turgel*), vennastekoguduse maja (*Bethaus*) ning kirik (*Die Kirche*) ja kõrts (*Krug*). Parempoolne ala (tumeda joonega piiritletud on põlluala, jaotatud ribapõldudeks. Põldude keskel on näha Viljandi tn 5 ja 7 kohal asunud küün. Vasakul olev teerada (vasakult alt paremale üles) on oletatav jäänuk keskaegsest maanteeosast. Üleval Sambliku (*Samliko*) talu, mis jäi 1899 raudteele ette. Paremal servas oma täispikkuse saavutanud kihelkonnakalmistu ja tütarlastekool (*Schule*). Rahvusarhiiv, EAA.2486.1.3098, lk 279 (fragment)

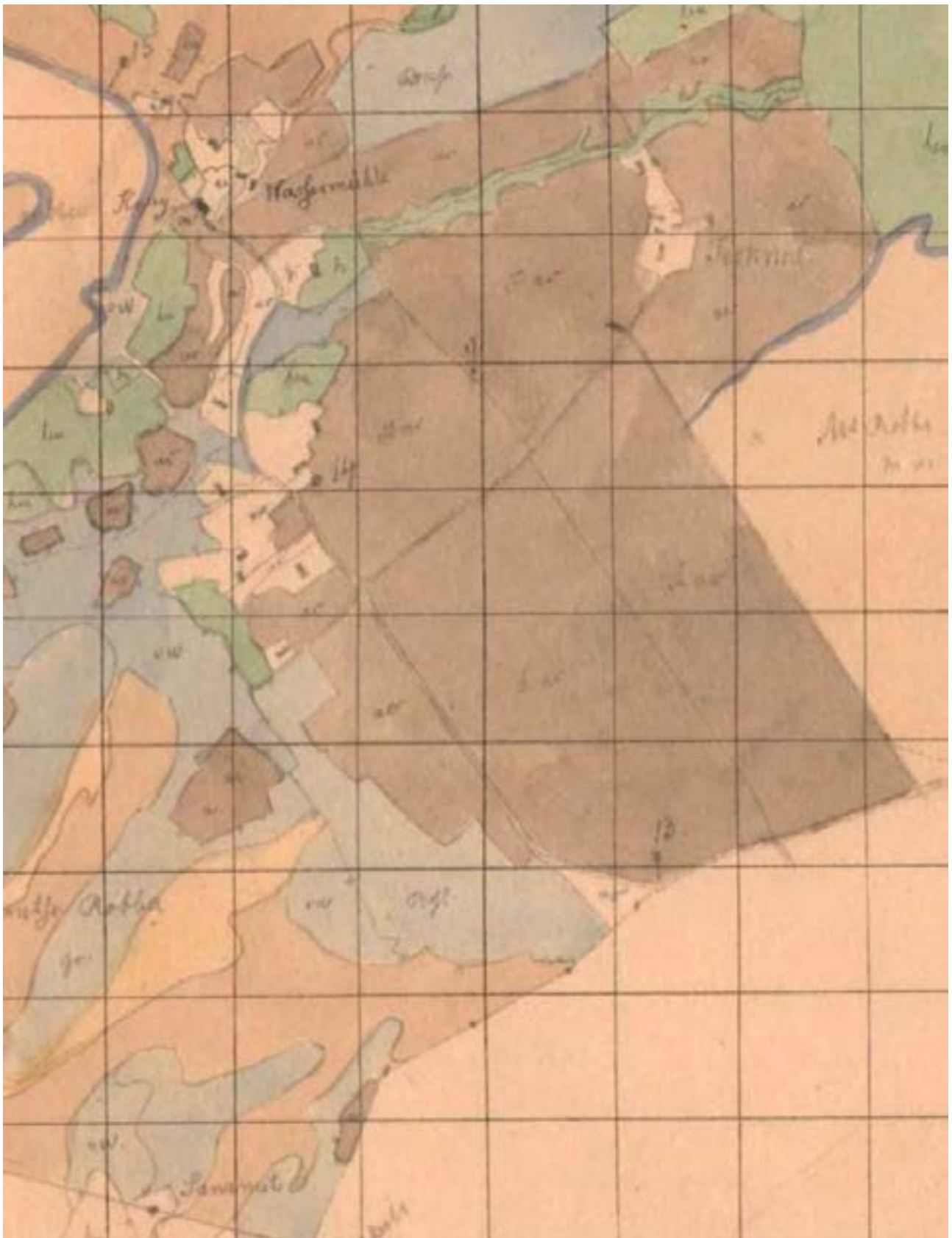
Kaart 14. Türi karjamõisa maade kaart 1898. aastast, põhjasuund paremal. Edelas suurendatud põllualad on jagatud riskülikukujulisteks tükkideks, põllualade keskel Türi karjamõisa kolmas asukoht (*Hoflage Turgel*, praegune Viljandi tn 14 ja 14 a). Paremal all kirik (*Kirche*) ja vennastekoguduste maja (*Bethaus*), paremal ülal kihelkonnakalmistu (*Kirschhof*) ja tütarlastekool (*Töcherschule*). Paremal keskel kolm esimest alevimaja, doktoraat (*Doctorat*), pood (*Bude*) ja apteek (*Apotheke*). Punasega on kaardile hiljem peale märgitud raudteed ning raudteejaama (*Bahnhof Turgel*) ning tselluloosivabriku (*Cellulose Fabrik*) alla jäävad alad. Rahvusarhiiv, EAA.2486.1.3098, lk 280 (fragment)

Kaart 15. Ludwig August krahv Mellini Liivimaa atlase Järvamaa leht (1796), fragment Türi ümbrusest

Kaart 16. Türi ümbrus Johann Heinrich Schmidt 1844. aasta Eestimaa ülevaatekaardilt
Rahvusarhiiv, EAA.46.2.2 (fragment)

Kaart 17. Lokuta mõisamaade kaart 19. sajandi alguskümnenditest, põhi ülasuunast veidi paremale paremal ülal. Paremal ülal mõisasüda (*Tecknal*), vasakul ülal maantee-sild, vesiveski (*Wassermühle*) ja kõrts (*Krug*), sellest allapoole külakobar. Suur tumehallikas ala on põllud Praeguse Tolli metsa kohal on raba (*Alt Rabba*). Vasakul all Saunametsa (*Sanamets*) talu.

Rahvusarhiiv, EAA.854.4.579 (fragment)

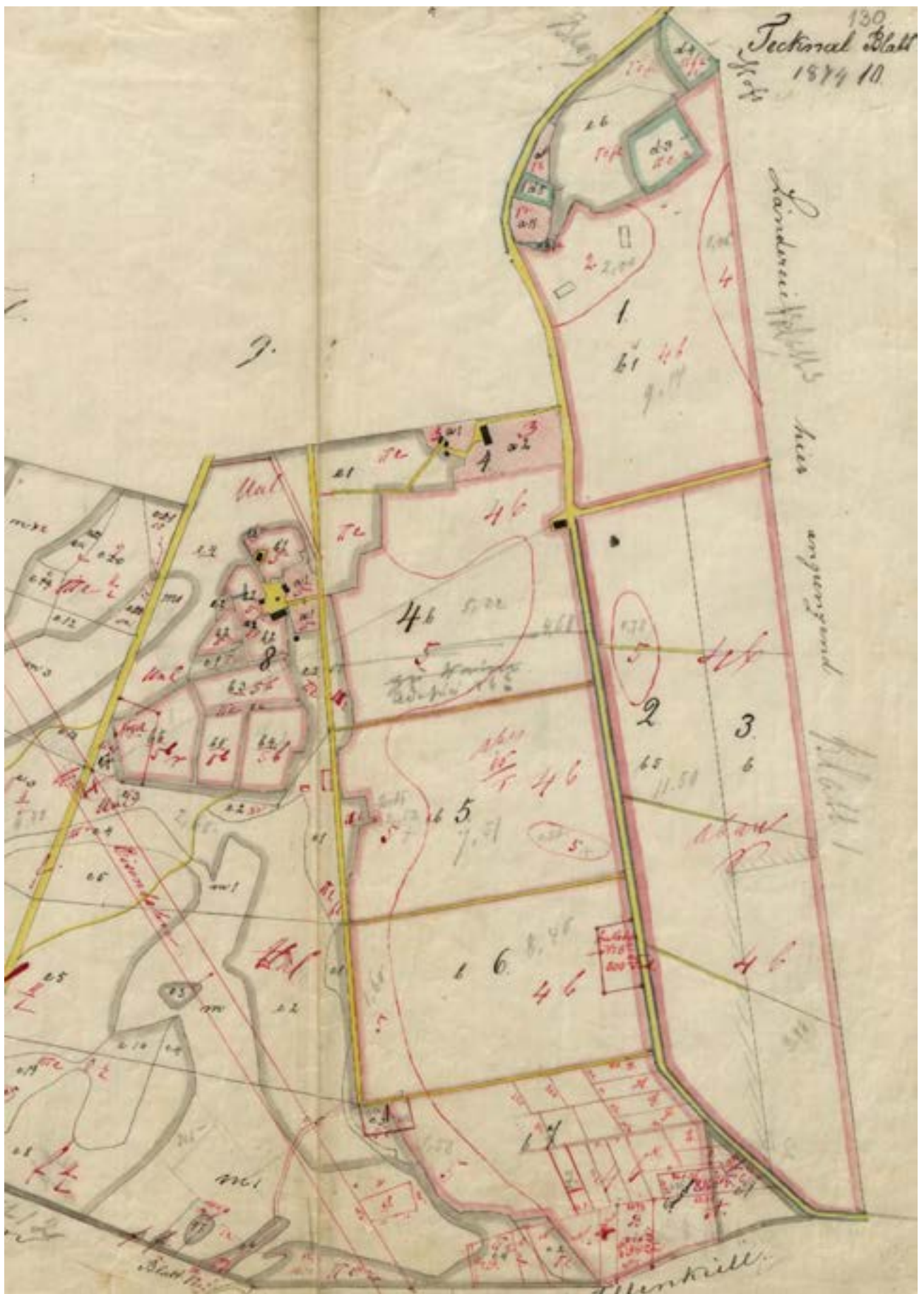
Kaart 18. Lokuta mõisasüda mõisamaade 1874.a. kaardilt, põhjasuund paremal ülal. Peahoone parempoolne, sealst vasakul olev sisehooviga kompleks lammutati ja kadus 1880. aastatel.
Rahvusarhiiv, EAA.2486.1.3113, leht 131 (fragment)

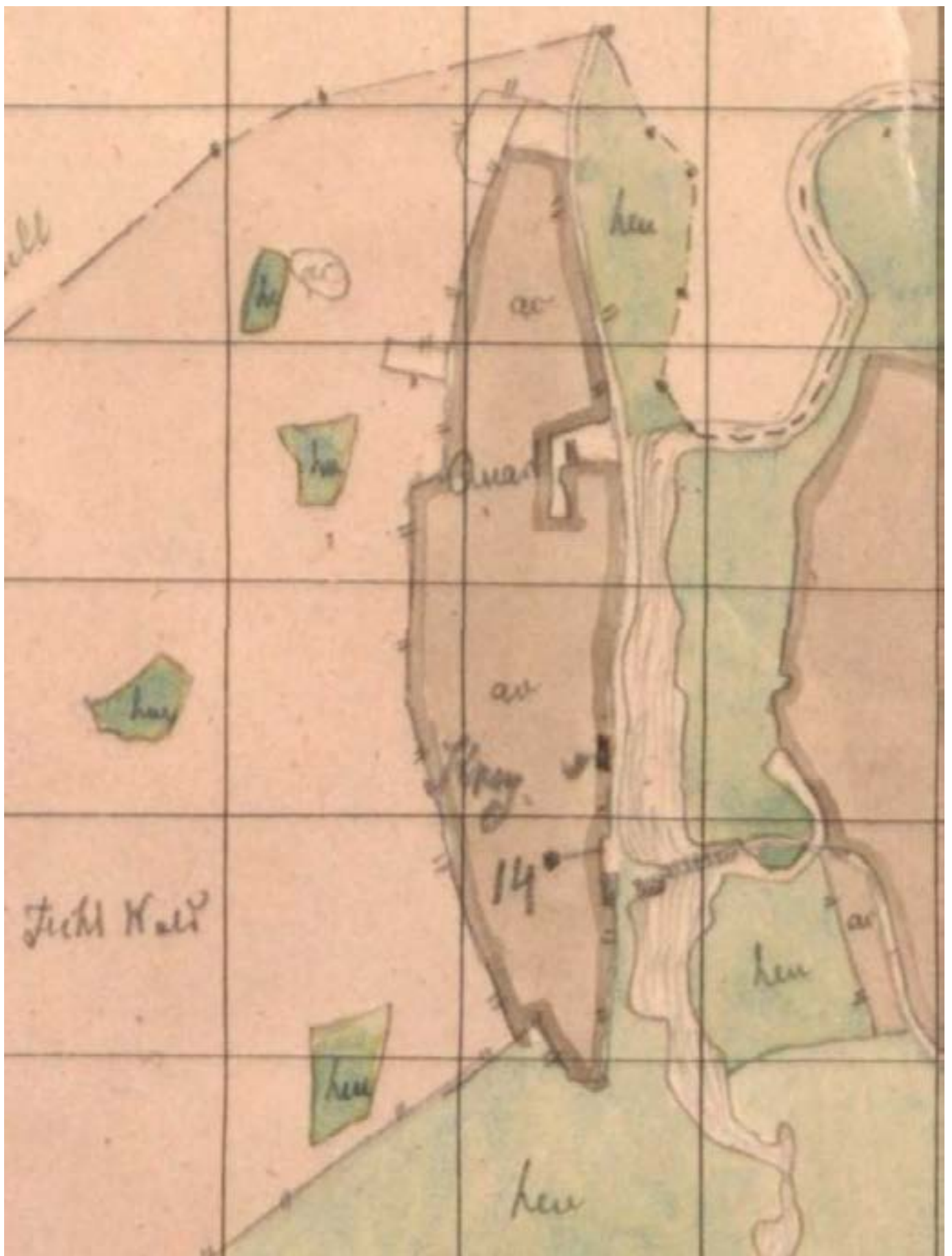
Kaart 19. Lokuta mõisapõldude kaart 1874. aastast, põhjasuund paremal. Paremal kraavitatud (kuivendatud) Tulli mets, all vastu Türi-Alliku mõisa maid põlluvahi (*Feldwächter*) maja. Punasega on hiljem peale kantud Paide raudtee, mis läks üle põllu väikese kirdenurga. Rahvusarhiiv, EAA.2486.1.3113, leht 132 (fragment)

Kaart 20. Lokuta külasüdame läänepoolne osa 1874.a., põhi ülasuunast veidi paremale. Nr 1 Jõe (esmamainitud 1726), nr 2 Puusepa ja nr 3 Uueni (esmamainitud tõenäoliselt 1765) asuvad vana külakobara kohal. Teisel pool jõge olevad nr 10 Kalda, nr 11 Vahi ja nr 12 Lutsu on küla kruntimise ajal lääne poole jõge viidud talukohad. Rahvusarhiiv, EAA.2486.1.3113, leht 135 (fragment)

Kaart 21. Lokuta külasüdame läänepoolne osa 1874.a., põhjasuund paremal ülänurgas. Nr 4 Otsa (esmamainitud 1732.a.) ja nr 8 (Nõmme) asuvad vana külasüdame alal. Rahvusarhiiv, EAA.2486.1.3113, leht 130 (fragment)

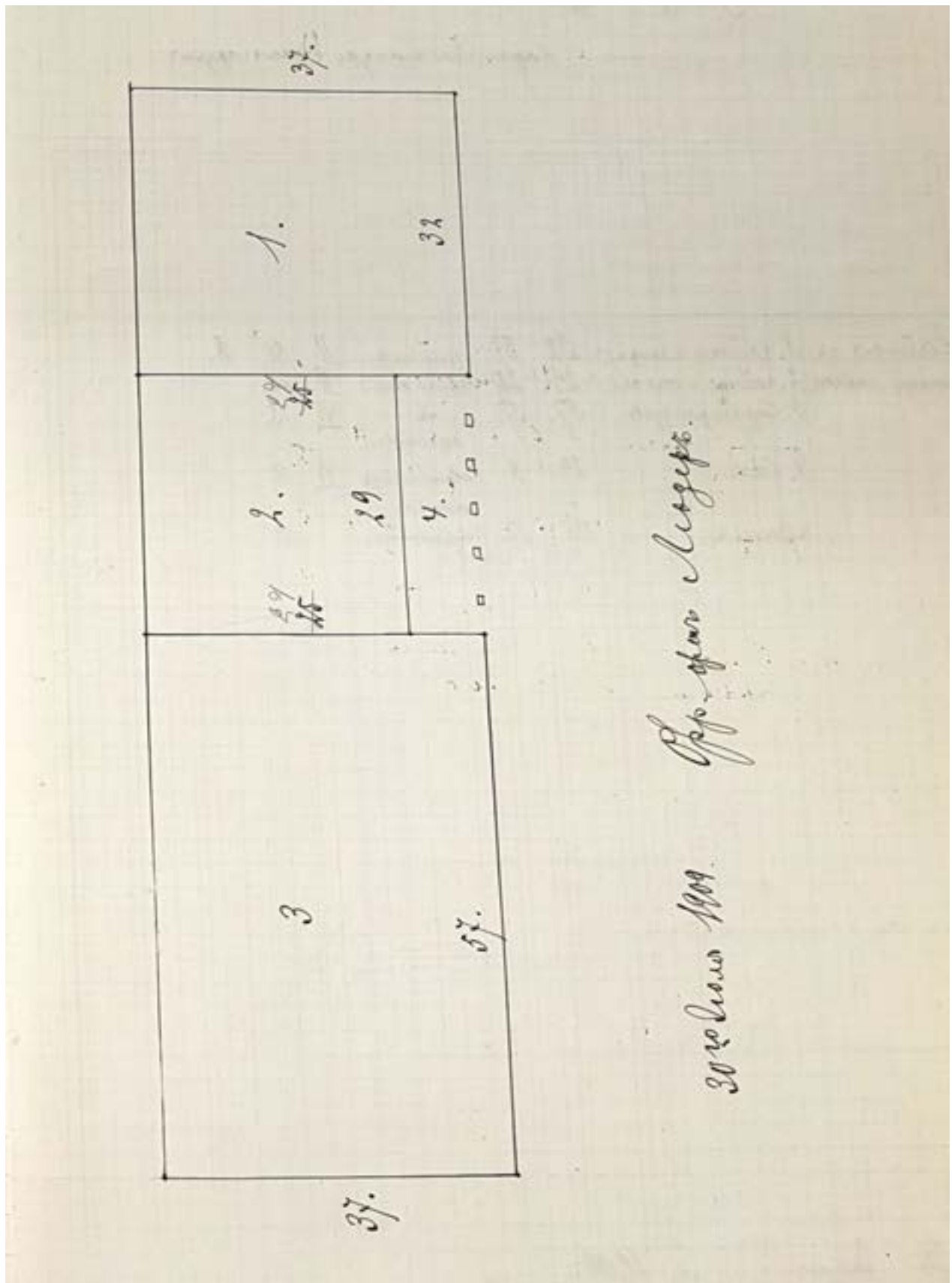
Kaart 22. Konnaküla (Alevi karjamõisa) ümbruse alad Säreveere mõisa 19. sajandi alguskümnendite kaardilt. Põhjaosas näha töolistemaja (*Quartierhaus*), lõunaosas Sauaugu kõrts (*Krog*) ning jahuveski koos maantee sillaga, Rahvusarhiiv, EAA.854.4.583 (fragment)

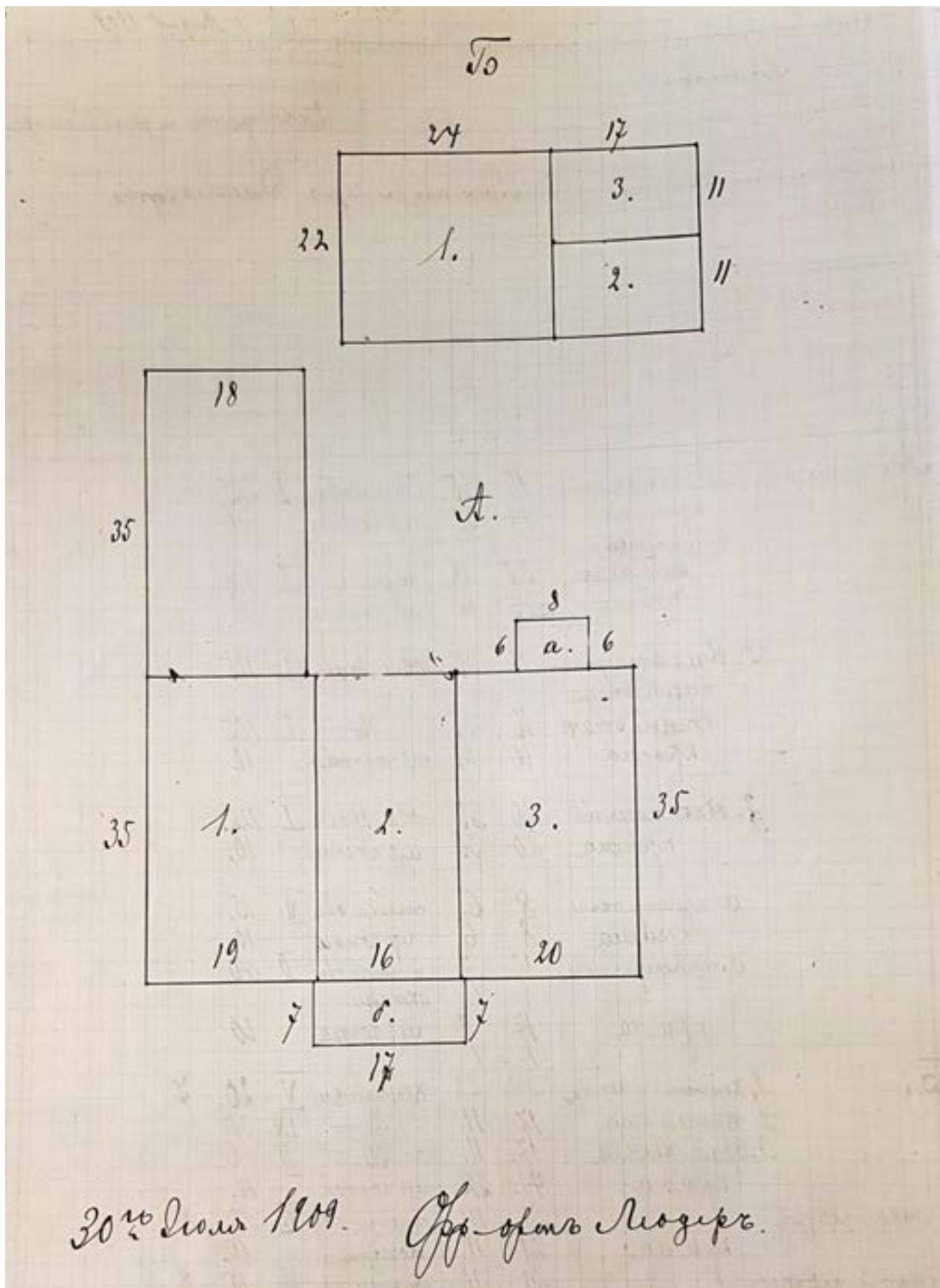
Kaart 23. Konnaküla (Alevi karjamõisa) alad 1871. aasta kaardilt. Kaardil on kogu voore nimeks pandud Alevi (*Allewi*). Pikk hoone voore keskosas on Sauaugu kõrts. Maantee ületas Pärnu jõe mööda jahuveski tammi, kirde pool asub saeveski koos küüniga. Rahvusarhiiv, EAA.2486.1.3111, lk 337

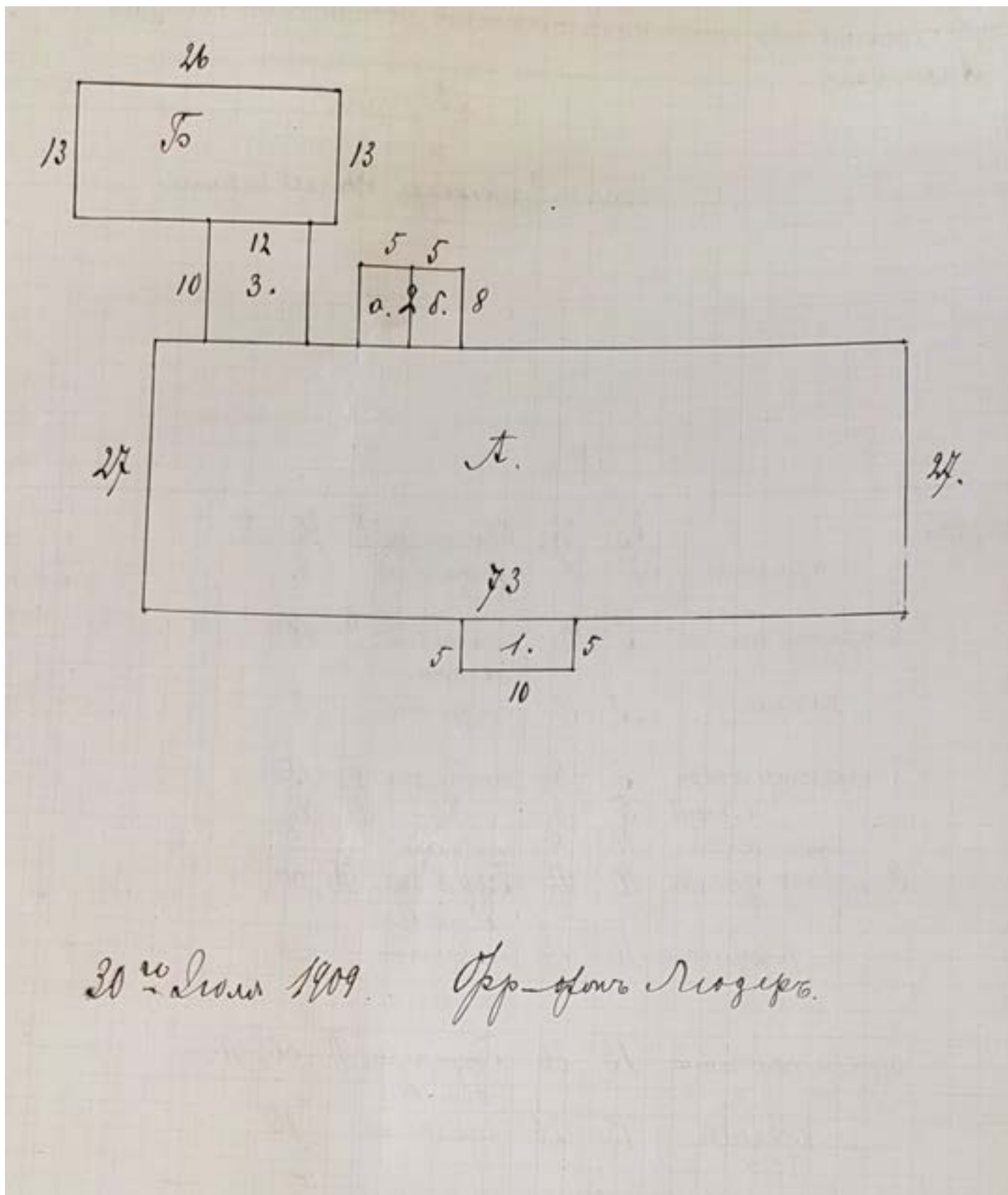
Каарт 24. Түри ümbrus 1899. aasta üheverstaliselt kaardilt (1904. aasta variandis)

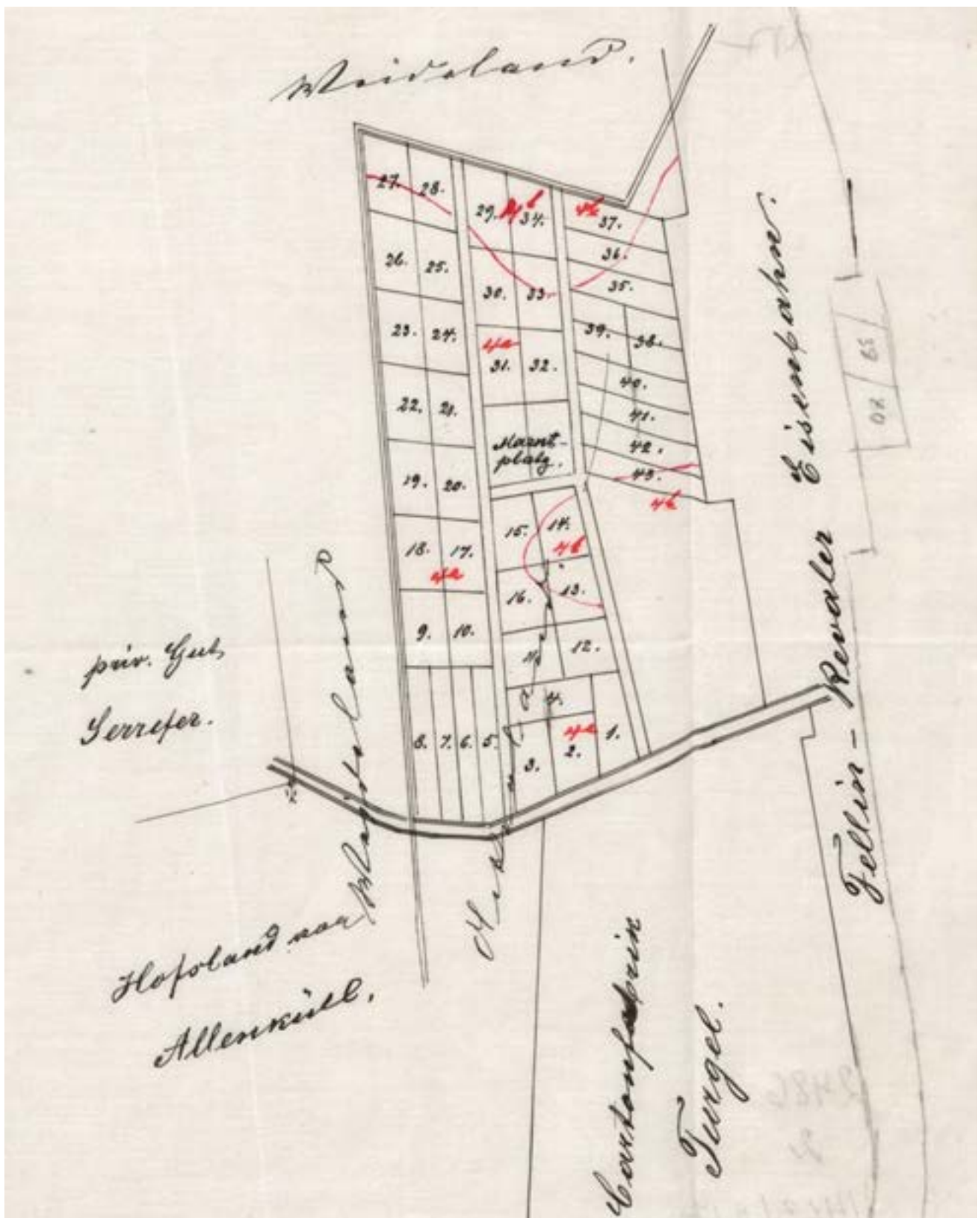
Kaart 25. Türi kirikukõrtsi põhiplaan 1910. aastast, mil ta oli kasutuses teemaja ja raamatupoena. Keskkel viie sambaga katusealune. Mõõdud on toodud jälgades (1 jalg = 30,48 cm). Rahvusarhiiv, EAA.3724.2.584, lk 10

Kaart 26. Doktoraadi põhiplaan (koos puukuuriga) 1909. aastast.. Mõõdud on toodud jalgades (1 jalg = 30,48 cm). Rahvusarhiiv, EAA.3724.2.584, lk 12

Kaart 27. Apteegihoone põhiplaan 1909. aastast. Mõõdud on toodud jalgades (1 jalg = 30,48 cm).
 Rahvusarhiiv, EAA.3724.2.584, lk 13

Kaart 28. Türi alevi arenduskava 1898. aastast (jaamaesisel alal, ei realiseerunud), põhjasuund paremal. Paremal Viljandi-Tallinna raudteesiht (*Fellin-Revaler Eisenbahn*), all paberivabriku ala (*Cartonfabrik Turgel*), õigemini Vabrikuküla ala. Rahvusarhiiv, EAA.2486.1.3098, lk 217

Ülevaade praeguse Türi linna aladest enne aleviku ja linna tekkimist (enne 1898. aastat)

Lisa 5. Ajaloolised objektid kaasaegsel kaardialusel

Sinisega on peal enne 1898 ehitatud hooned, mis on säilinud tänani (sh ümber ehitatult ja varemeis)

Punasega on tähistatud praeguseks kadunud hooned ja teelõigud, mis on varasemal ajal olemas olnud

